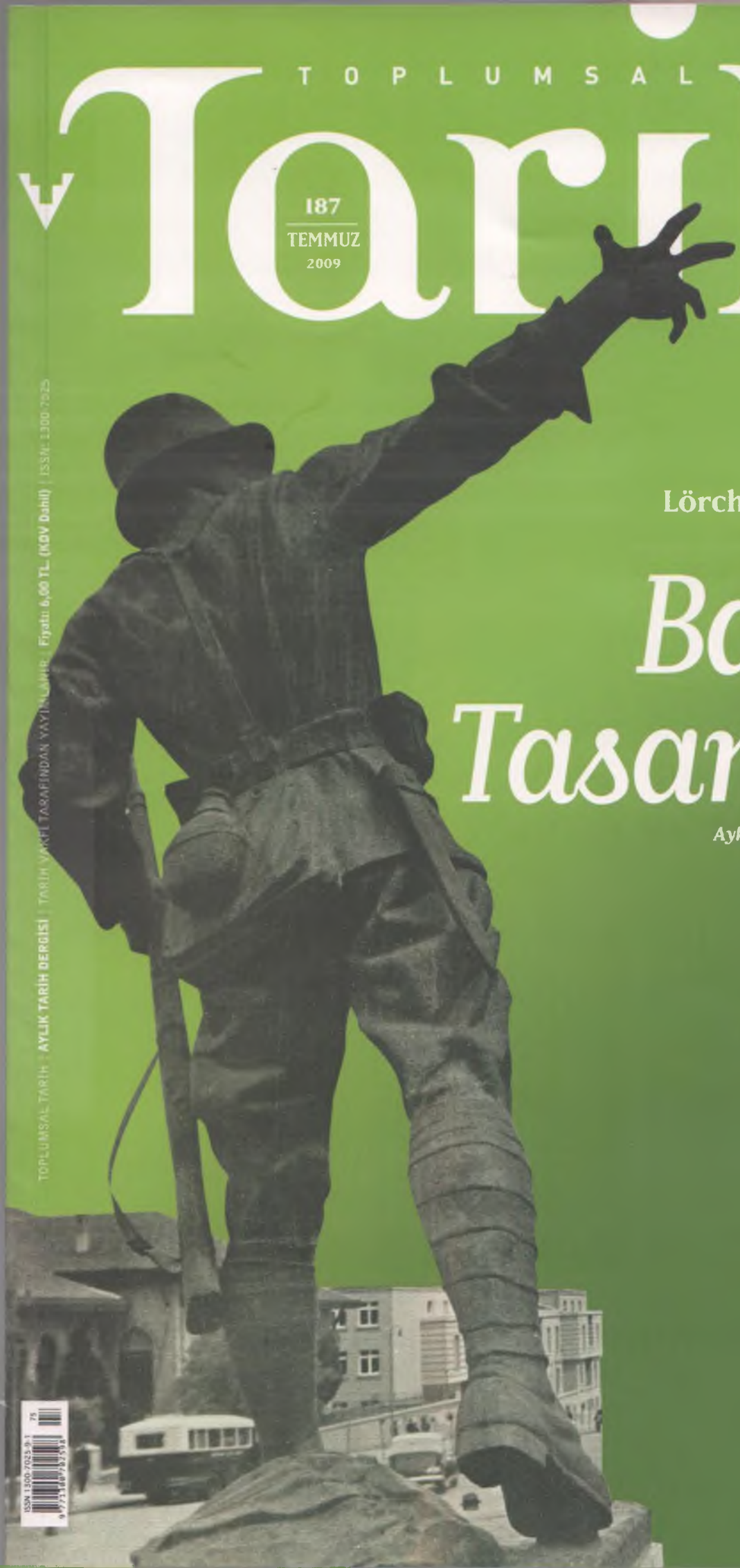
TOPLUMSAL
Tarih
187
TEMMUZ
2009

Rus Emperyalizmi
Kafkasya'nın Ruslaştırılması ve Malakanlar
Ludmila Denisenko

Lörcher ve Jansen Planlarında Ankara'nın Kuruluşu
Başkenti Tasarlamak
Aykut Kansu, Neşe Gurallar, Levent Uluiş'in yazılarıyla sayfa 54'den itibaren

Cengiz Kırlı ile Söyleşi
Sultan ve Kamuoyu
Serap Işıkçıus

Osmanlı'da Darwinizm ve Evrim Kuramı
Mehmet Ö. Alkan

Antoine Galland'ın Binbir Gece Masalları*'nda*
Batı'nın Bir Hayali Olarak Doğu
Emmanuelle Peyraube

TOPLUMSAL TARİH | AYLIK TARİH DERGİSİ | TARİH VAKFI TASARRUFUNDAN YAYINLANMIŞTIR | Fiyatı: 6,00 TL. (KDV Dahil) | ISSN: 1300-7025
ISSN 1300-7025-9-1

TÜYAP
1979 30. YIL 2009
tuyap.com.tr

TÜRKİYE YAYINCILAR BİRLİĞİ

28. İSTANBUL

KİTAP FUARI

31 EKİM - 8 KASIM 2009

"KÜLTÜRLERARASI DİYALOGDA ÇEVİRİ"

www.istanbulkitapfuari.com

TÜRK TELE KOM
İletişim Sponsoru

ufi
Üye Kuruluş

ICCA
Üye Kuruluş
Uluslararası Kongreler Birliği

Üye Kuruluş

TFYD
Üye Kuruluş
TÜRKİYE FUAR YAPIMCILARI DERNEĞİ

TS EN ISO 9001:2000

TÜYAP TÜM FUARCILIK YAPIM A.Ş./FUAR ALANI VE MERKEZ OFİS

Tüyap Fuar ve Kongre Merkezi
E-5 Karayolu, Gürpınar Kavşağı
34522, Büyükçekmece
İstanbul

Tel : 0212 867 11 00
867 12 00
Faks : 0212 886 66 98

E-posta:

tuyap.com.tr

Yurtiçi Satış
yurticisatis@tuyap.com.tr

Yurtdışı Satış
satis@tuyap.com.tr

Yurtdışı Fuarlar
tuyaporverseas@tuyap.com.tr

Proje Tanıtım
tanitim@tuyap.com.tr

Reklam Satış
reklamsatis@tuyap.com.tr

Fuar Alanı
fairarea@tuyap.com.tr

TÜYAP YURTİÇİ OFİSLER

E-posta:

Tüyap Adana :
tuyapadana@tuyap.com.tr

Tüyap Ankara:
tuyapankara@tuyap.com.tr

Tüyap Bursa :
tuyapbursa@tuyap.com.tr

Tüyap Diyarbakır :
tuyapdiyarbakir@tuyap.com.tr

Tüyap Gaziantep :
tuyapgaziantep@tuyap.com.tr

Tüyap İzmir :
tuyapizmir@tuyap.com.tr

Tüyap Kayseri :
tuyapkayseri@tuyap.com.tr

Tüyap Konya :
tuyapkonya@tuyap.com.tr

Tüyap Samsun :
tuyapsamsun@tuyap.com.tr

TÜYAP YURTDIŞI OFİSLER

E-posta:

Tüyap Moskova:
tuyapmoscow@tuyap.com.tr

Tüyap Sofya:
tuyapsofia@tuyap.com.tr

Tüyap Halep:
tuyapaleppo@tuyap.com.tr

Tüyap Tiflis:
tuyapgeorgia@tuyap.com.tr

Tüyap Tahran:
tuyaptehran@tuyap.com.tr

TÜYAP İstanbul
Tüyap Fuar ve Kongre Merkezi
Büyükçekmece, İstanbul, Turkey

BU FUAR 5174 SAYILI KANUN GEREĞİNCE TÜRKİYE ODALAR VE BORSALAR BİRLİĞİ (TOBB) İZNİ İLE DÜZENLENMEKTEDİR.

Türkiye'de bira bu kapağın altındadır.

Türk basketbolunun sıçramasında, futbolda Milli Takımımızın dünya çapında başarılara uzanmasında, Türk sinemasının büyük atağında, tiyatroların seyirciyle buluşmasında, Türk turizminin gelişmesinde, kültürel değerlerimizin arkeoloji ile gün yüzüne çıkmasında, blues ve rock festivallerinin coşkusunda, hep O'nun payı var.

Kısacası, bu kapağın altında; çok daha fazlası var!

Anadolu Grubu

LÜTFEN BİLİNÇLİ TÜKETİNİZ

187. SAYIMIZLA MERHABA

Temmuz sayımızdaki yazılardan üç tanesini, "Başkenti Tasarlamak" adını verdiğimiz başlık altında topladık. Esasında bu ay daha kapsamlı bir dosya ile çıkmayı planlıyorduk ama zaman darlığı ve başka engeller neticesinde üç yazıda kaldık, o yüzden bu üç yazıyı kapaktan dosya olarak duyuramadık.

"Başkenti Tasarlamak" yazılarına görsel malzeme ararken başka kaynakların yanı sıra 1930 ve 40'larda Fransızca, Almanca ve İngilizce basılan *La Turquie Kemaliste* dergisini ve yine dönemin kartpostallarının bir araya toplandığı, Ankara Üniversitesi'nin çıkardığı *Cumhuriyetin Başkenti* adlı kitabı taradım. Bu yüzlerce fotoğraf arasında gördüğüm, Ankara'nın kuruluş yıllarında bozkırın ortasında -örneğin Güven Park'ta, Etnoğrafya Müzesi'nin önünde, Zafer Meydanı'nda, Ulus'ta olduğu gibi- bir başına duran Atatürk heykelleri insanı düşündürüyor. *La Turquie Kemaliste*'in Atatürk büstlü kapağı ve sözünü ettiğim heykeller Türkiye'de bu yıllarda yaygınlaşan önder kültü olgusunu yansıtıyor. Aynı dönemde Nazilerle içli dışlı olan Alman ve Avusturyalı mimarlar Lörcher, Jansen ve Holzmeister'e Ankara'nın yeni tasarımı yaptırılıyor. Şehir adeta bu heykellerin etrafına inşa ediliyor; bu durum, zaten yaşanmakta olan bir şehrin merkezi meydanına anıt dikmekten farklı bir şey olsa gerek.

"Başkenti Tasarlamak" içinde yer alan "Ankara Bakanlıklar Üçgeninin Şekillenişi" adlı yazısında Neşe Gurallar ilginç bir noktaya dikkat çekiyor. Lörcher ve Jansen'in planlarında bakanlıkların ve meclisin de içinde bulunduğu Çankaya üçgeninin iç kısmı halka açık bir park olarak planlanıyor. Fakat uygulamada bu bölge sivillere kapatılarak sadece burada çalışanların kullandığı bir alan haline geliyor; devletin güvenlik kaygıları ağır basmış olsa gerek.

Ankara'nın 1923'te başkent olmasından bu yana 86 sene geçti; artık başkentin seçilmiş, güçlü belediye başkanları var. Kuruluş yıllarına göre devletin ağırlığı daha az hissediliyor olsa gerek. Çocuklukları, gençlikleri Ankara'da geçmiş arkadaşlarımla konuştuğumda, devletin ağırlığını hissetmelerinin dışında bir sürü insani şeyden bahsederler doğal olarak. Gönül, şehirdeki bu insani dokunun galip gelmesini istiyor elbette. Ama dört dönemdir Melih Gökçek'i seçen yeni Ankara'nın da işinin kolay olmadığını kestirmek güç değil.

Ağustosta görüşmek üzere.

Ahmet Akşit

Düzeltme ve Özür:

186. sayımızda, 14 ve 15. sayfalardaki "Türk Deniz Ticareti Sempozyumu-I" başlıklı yazıda sayın Mevlüt Kaya'nın imzası unutulmuştur.

186. sayımızda, Mete Tunçay'ın "Kayserili İsmail Hakkı'nın Değerlendirmesi" başlıklı yazısında, 95. sayfada Personel Asraportörü Galcyan'ın ismi Galeyan olarak yazılmıştır.

04 OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY
Hazırlayan: Emel Seyhan

06 *L'ILLUSTRATION*'DAN SEÇMELER
Hazırlayan: Edhem Eldem

09 EUROCLIO/MARTA PROJESİ
AVRUPA İÇİN ANAHTAR: TÜRKİYE'DE TARİH EĞİTİMİNDE YARATICI METODOLOJİ
Sevim Çiçek

10 TÜRKİYE'DE YAŞAYAN YABANCILAR ÜZERİNE BİR SERGİ
"HOŞBULDUK"

11 TÜRKAN SAYLAN İÇİN
TARİHİ YAPMAK, YAZMAK VE YAPARKEN YAZMAK...
Mustafa Sütlaş

12 TAY KEŞİF EKİBİNDEN ÖZGEN KURT'LA SÖYLEŞİ
"MARMARA BÖLGESİ 2008 YILI BİZANS DÖNEMİ KEŞİF GEZİSİ" RAPORU YAYINLANDI
Söyleşi: Ahmet Akşit

14 OSMANLI MODERNLEŞME SÜRECİNDE "HAVADİS JURNALLERİ"
SULTAN VE KAMUOYU
Söyleşi: Sevtap Işıkçıus

20 OSMANLI'DA DARWİNİZM VE EVRİM KURAMLARINA İLGİ ÜZERİNE
Mehmet Ö. Alkan

28 RUS EMPERYALİZMİ
KAFKASYA'NIN RUSLAŞTIRILMASI VE MALAKANLAR
Ludmila Denisenko

34 TARİHİ 16. YÜZYILA UZANAN
PANGALTI ERMENİ MEZARLIĞI
Armaveni Miroğlu

40 ANTOINE GALLAND'IN *BİNBİR GECE MASALLARI*'NDA BATI'NIN BİR HAYALİ OLARAK DOĞU
Emmanuelle Peyraube

48 *BİNBİR GECE MASALLARI* VE 19. YÜZYILIN GÖZÜ
Christine Peltre

54 JANSEN'İN ANKARA'SI İÇİN ÖRNEK BİR "BAHÇE ŞEHİR" YA DA *SIEDLUNG*:
"BAHÇELİ EVLER YAPI KOOPERATİFİ" 1934-1939
Aykut Kansu

66 BAŞKENTİN KALBİNİ TASARLAMAK
ANKARA BAKANLIKLAR ÜÇGENİNİN ŞEKİLLENİŞİ
Neşe Gurallar

73 LÖRCHER'İN ANKARA'SI:
ANTİ-MODERNİST VE OTORİTER EĞİLİMLERİ YANSITAN BİR ŞEHİR TAHAYYÜLÜ
Levent Uluiş

83 1934 BÜYÜKADA
ADALAR REVÜSÜ
Gökhan Akçura

86 15. YÜZYILDA DOĞU ANADOLU MİMARİSİ
KARAKOYUNLU KÜMBETLERİ
H. Banu Konyar

91 *OSMANLI'DAN CUMHURİYETE BİR AYDIN*
TUNALI HİLMİ BEY
Sabri Ateş

95 OSMANLI DÖNEMİNDE İNŞA EDİLMİŞ
BURSA HAMAMLARI
Eleni Kanetaki

06 **HACILAR VE FRANSIZ DONANMASI**

Edhem Eldem, 22 Aralık 1855 tarihli **L'illustration**'*dan derlediği, Cezayirli hacıları ve Kırım Savaşı dolayısıyla Boğaz'dan geçen Fransız donanmasını ele alan yazıları sunuyor.*

34 **PANGALTI ERMENİ MEZARLIĞI**

Armaveni Miroğlu, tarihi 16. yüzyıla uzanan Surp Hagop Mezarlığı'nın 1939 yılındaki istimlakına giden süreci ele alıyor.

48 ***BİNBİR GECE MASALLARI* VE 19. YÜZYILIN GÖZÜ**

Christine Peltre, **Binbir Gece Masalları***'nın Batı'nın düşünce ve hayal dünyasında yarattığı değişimi ve özellikle 19. yüzyıl sanatındaki etkilerini inceliyor.*

86 **KARAKOYUNLU KÜMBETLERİ**

H. Banu Konyar, 15. yüzyılda Doğu Anadolu'da Karakoyunlu hâkimiyetinde inşa edilen mezar yapılarının süregelen mimari geleneğe nasıl eklemlendiğini inceliyor.

91 ***TUNALI HİLMİ BEY***

Sabri Ateş, Tarih Vakfı'ndan çıkan kitabıyla aynı ismi taşıyan yazısında Tunalı Hilmi'nin İTC içinde ve cumhuriyetin kuruluş yıllarında oynadığı rol üzerinde duruyor.

TOPLUMSAL TARİH
Aylık Tarih Dergisi
Sayı: 187 Temmuz 2009

TARİH VAKFI ADINA SAHİBİ
Halim Bulutoğlu

TARİH VAKFI

Zindankapı Değirmen Sokak No: 15
Eminönü 34134 İstanbul
(0212) 522 02 02

www.tarihvakfi.org.tr

YAYIN KURULU
Mehmet Ö. Alkan, Murat Belge, Fatmagül Berktay, Bülent Bilmez Can, Aydan Çelik, Gökhan Çetinsaya, Esra Danacıoğlu, Edhem Eldem, Nurşen Gürboğa, Murat Güvenç, Mehmet Hacısalihoğlu, Ayşe Hür, Yavuz Selim Karakışla, Murat Koraltürk, Elçin Macar, Mutlu Öztürk, Mustafa H. Sayar, Oğuz Tekin, Taner Timur, Mete Tunçay, Nuran Yıldırım

YAYIN KOORDİNATÖRÜ
Rauf Kösemen

S. YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ VE YAYIN YÖNETMENİ
Ahmet Akşit

YAYIN YÖNETMENİ YARDIMCISI
Zafer Çeler

REDAKSİYON VE DÜZELTİ
Belgin Sunal

DERGİ VE KAPAK TASARIMI
Rauf Kösemen

KAPAK UYGULAMA
Harun Yılmaz (Myra)

SAYFA TASARIM/ UYGULAMA
Aysel Kazıcı

İLETİŞİM
(0212) 513 52 35
(Dahili 11)
(0212) 513 54 00 (Faks)
aaksit@tarihvakfi.org.tr
zceler@tarihvakfi.org.tr

BASKI
Euromat Entegre Matbaacılık A.Ş.
Sanayi Cad. No: 17
PK. 34196 Çobançeşme/ Yenibosna
Tel: (0212) 451 70 70

BASKI TARİHİ
29.06.2009

DAĞITIM
YAYSAT
(0212) 622 2222
www.yaysat.com.tr

YAYIN TÜRÜ
Yerel Süreli Yayın

ANKARA TEMSİLCİLİĞİ
(0312) 431 54 24

ABONELİK
Tarih Vakfı
(0212) 522 02 02 (35)
(0212) 513 54 00 (fax)

BİR YILLIK ABONE BEDELİ
70,00 TL.

Resne Şenliği

6 TEMMUZ 1909

TANİN 6011

Resne Belediye azasından Hızır Şah Bey imzasıyla matbaamıza varit olan telgrafnamedir: İstihsal-i hürriyet emrinde Resne kahramanı Niyazi Bey'in iki yüz fedai ile Resne'den hareketi gününün sene-i devriyesi olan Haziran'ın yirminci Cumartesi günü (3 Temmuz 1909) Resneliler için bir yevm-i mübeccel olmak hasebiyle İslam Hıristiyan bilumum ahali yevm-i mezkûr akşamı tenvir ve tezyin edilmiş olan Belediye Dairesi ve meydanında bi'l-ictima nısfü'l-leyle kadar ilan-ı şâdmânî lunmuş ve rahatsızlıklarından dolayı Manastır'da kalıp yevm-i mezkûrda Resne'yi teşrif edemeyen Niyazi Bey'in kariben iâde-i afiyeti da'vatı ref'-i bârgâh-ı ehadiyyet olunmuştur. Verilen karar üzerine bu gün dahi Belediye Reisi ile zevat-ı saireden mürekkep bir heyet istifsar-ı hatır için (hatır sormak için) Manastır'a müşârünileyh nezdine azimet etmiştir.

Îd-i Milli Dünkü La Türki'den

7 TEMMUZ 1909

TANİN 6182

Malumdur ki saltanat-ı Osmaniyenin yevm-i mahsus-ı millisi Temmuz'un onuncu günü olmak üzere tayin edilmiştir. Yevm-i mezkûrda bütün Osmanlılar Kanun-i Esasi'nin tecdid-i mer'iyeti münasebetiyle hisseylediği meserret-i azimenin âsâr-ı celilesini ibraz edeceklerdir. Yevm-i âli-i mezkûrda ale's-sabah Dolmabahçe Sarayı'nda mutantan bir resm-i kabul icra edilecek, bunda bilcümle vükelâ-yı devlet ile memurin ve mebusan ve ayan hazır bulunacaktır. Resm-i kabul taht-i âli salonunda icra edilecektir.
Yevm-i mezkûrda ba'de'z-zuhr süfera huzur-ı şahaneye kabul olunup akşama saray-ı hümâyûnda büyük bir ziyafet keşide edilecek, gece saray-ı hümâyûn önünde bahri tenvirat icra kılınacak, Desaadet'te bulunan bilcümle süfün-i şahane Ortaköy'den Sarayburnu'na kadar imtidad eden mesafe üzerinde sıralanarak merasim-i şâdmâniye iştirak edecek, toplar atılacak, gece tenvirat-ı elektrikiye icra olunacak, fişek eğlenceleri tâ-be-sabah (sabaha kadar) devam eyleyecektir. Şirket-i Hayriye ve İdare-i Mahsusa vaporları sabaha kadar amed ü şüd edecektir.
Boğaziçi'nde fişek eğlenceleri için on adet sal bulunacaktır.
Sarayburnu'ndan, Tophane'den ve Kız Kulesi'nden toplar atılacak, bütün sefaretlerin maiyetine memur vaporlar donatılacak, Selanik, Edirne, Eskişehir, İzmit'ten ehven fiyatla trenler hareket edecek, Temmuz'un onuncu günü ale's-sabah bütün Memalik-i Osmaniye'deki kiliselerde ve mabetlerde fikr-i meşrutiyetin teeyyüdünden dolayı dualar edilecektir. Bütün devair-i devlet, bankalar, patrikhaneler, ticarethaneler, anasır-ı muhtelife mektepleri tatil edilecektir.
Hukuk-ı Umumiye mahkumlarıyla düyûn-i hafifeden dolayı mahbus olanların tahliye-i sebilleri hakkında irade-i seniyye sadır olacaktır.
O gün İstanbul'da bulunacak hey'ât-ı mebuse-i ecnebiyenin şereflerine şehremaneti namına mükemmel bir ziyafet verilecek velhasıl bu şenlik Devlet-i Osmaniye'nin bidayet-i teessüsünden beri en parlak bir îd-i milli olacaktır.

Resm-i Küşât

11 TEMMUZ 1909

TANİN 6013

Beyoğlu'nda Mekteb-i Sultani karşısında Beyoğlu Posta ve Telgraf Merkezi olmak üzere mübâyaa olunan Sıvacıoğlu apartmanı dahilinde bir müddetten beri icra edilmekte olan tamirat ve termimat hitam bulmağla bu gün resm-i küşâdı icra olunacaktır. Ve Dahiliye Nazırı Paşa ile mebusandan bazı zevat ve Telgraf Nezareti erkânına resm-i küşâtta bulunmak üzere davetnameler gönderilmiştir.
Mezkûr binayı bizzat gezmiş olan muhbirimizin verdiği malumata göre teller tamamıyla mezkûr binaya nakledilmiş, ve mefruşat ve levazımatı yeniden yapılmıştır. Mezkûr bina dahilinde bir oda dahi telefona tahsis kılınmıştır. Eski Telgraf Merkezi derûnunda bulunan Köstence Alman kablosuyla İngiliz Telgraf Kablo Şirketi'ne dahi apartman dahilinde ayrıca mevkiler tahsis olunmuştur. İngiliz Kumpanyası birinci kata, Almanya kablosu dahi ikinci kata nakledilecektir. En üst katta suret-i mahsusada yapılan salona Türkçe, Fransızca muhaberata mahsus mors makinalarıyla havk makinaları vaz edilmiştir.

Dersaadet Ekmekleri

11 TEMMUZ 1909

TANİN 6013

Dersaadet fırınlarında imal edilip ahaliye satılmakta olan ekmeklerin hamuru ve çaşnisi bozuk olduğu ve pişkinliği de derece-i matlubede olmadığı görülmekte ve ekmeklerin birinci ve ikinci nevi yerli kırması dakiklerinden imali usul ve kaideden iken elyevm fiyatı ehven Marsilya ve sair memalik-i ecnebiyenin ikinci nevi dakikleriyle mahlûtan imal edilmekte ve bu da fırıncıların ihtikârı eseri bulunmakta olduğundan ve hâlbuki ekmeğin narh-ı hazırı yerli dakiklerden imal edilmesi hesabına mevzû bulunduğundan aksi takdirde bu gibilerin hemen müsadere ve zaptı şehremanetince lazım gelenlere tebliğ edilmiştir.

Topkapı Sarayı'nın Haritası

19 TEMMUZ 1909

TANİN 6016

Mimar-ı şehir Vedat Bey'in en zeki talebesinden müteşekkil bir heyet bir müddetten beri Topkapı Sarayı'nın mükemmel bir haritasını çıkarmak ile iştigal ediyor. Haritanın kısm-i küllisi hitam bulmuştur.

Bir Cinayet-i şenîa ve Cezası

19 TEMMUZ 1909

TANİN 6016

326 Senesi Safer'inde henüz on üç yaşını ikmal etmemiş olan üvey kerimesi Hatice'nin bikrini izâle eden ve altmış yaşlarında bulunan Hüsamettin hakkında dün Mahkeme-i Cinayet'te icra kılınan muhakemede fiil-i mezbûra

cür'eti sabit olduğundan Kanun-ı Ceza'nın 199 ve 200. maddeleri ahkâmına tevfikan beş sene müddetle küreğe konulmasına ve kendisinden zamân-ı bikr olarak elli lira alınıp müddeiyeye itâsına karar verilmiştir.

Bektaşiler

19 TEMMUZ 1909

TANİN 6016

Bektaşiler yeniçerilerin ilgasından beri hükümetin hiçbir teveccüh ve muavenetine mahzar olamamakta bulunduklarından babaları bu kere kendi tarikatlarının da sair tarikatlar sırasına geçirilmesi için hükümete müracaat etmiştir. Sadrazam Paşa taleb-i vaki hakkında Şeyhülislam efendinin fikir ve mütâlaalarını istifsâr eylemişlerdir.

Serseri Nizamnamesi'nin İlk Tatbiki

24 TEMMUZ 1909

TANİN 6024

Şehrimiz eski kumarbazlarından ve sabıka-i mükerrere eshâbından Cigala İzzet geçende Serseri Nizamnamesi'ne tevfikan bir mah hapse mahkum olup tahliye edildiğinde ceza-yı mezkûr kendisi için mucib-i intibâh ve ıslah olmamış olacaktır ki yine eski kumarbazlığına devamında ısrar ve bir işle iştigalden istinkâf eylemesi sebebiyle ikinci defa olarak Merkez Bidayet Ceza Mahkemesi'nce merkumun iki mah hapisle on beş kamçı darp edilmesine karar verilmiş ve karar-ı mezkûr bu gün saat dörtte Merkez Müddei-i Umumisi Muharrem Bey'in nezareti tahtında olarak Belediye Doktoru Avram Efendi huzuruyla bilumum mahbûsin muvacehesinde icra ve merkuma nasâyih-i lâzıme ifâ kılınmıştır.

Bulgar Zabitleri

25 TEMMUZ 1909

TANİN 6026

On Temmuz şenliklerine iştirak etmek üzere şehrimizde bulunan Bulgar zabitleri dün Meclis-i Mebusan'ı ziyaret etmişlerdir. Zabitan-ı mümâileyhüm en büyük rütbelisi miralay olmak üzere elli sekiz kişiden ibaretti. Refakatlerinde Kaymakam Aziz, Kolağası Nedim ve Recep beyler ile Yüzbaşı Ahmet Refik ve Macit ve Mülazım-ı evvel Hayri beyler bulunuyordu.

Meclise geldikleri zaman evvela birinci şubeye dahil olarak sıra ile ahz-ı mevki eylediler. Ve badehu Ahmet Rıza Bey gelerek kendilerine beyan-ı hoş-âmediyi mutazammın Fransızca kısa bir nutuk irad etmiş ve ezcümle şu sözleri söylemiştir. "Biz, bir aileden iki hemşireyiz. Bu iki hemşire siyaseten müstakil ise de kalben müttehiddir. Binaenaleyh her iki kavmin de iki hemşire gibi memleketlerinin saadet ve selametine sarf-ı mesai edecekleri şüphesizdir." Bu sözler Bulgar misafirlerimiz tarafından pek şedid ve samimi alkışlar ile karşılanmıştır.

İttihad ve Terakki Fırkası'nın Ziyafeti

25 TEMMUZ 1909

TANİN 6027

İttihad ve Terakki Fırkası tarafından Yıldız'da verileceğini yazdığımız ziyafet evvelki akşam pek parlak bir surette itâ olunmuştur. Meduvvin miktarı üç yüz elli kadar idi. Hepsi mabeyin dairesinin gayet müdebdeb iki salonuna isâl edilmişlerdir. Birinci sofrada Sadrazam Paşa hazretleri riyaset eyliyorlardı. Sağ taraflarında Şeyhülislam Efendi hazretleri sol taraflarında Ayan Reisi Sait Paşa hazretleri bulunuyorlardı. İkinci sofrada Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Beyefendi ile Damat Ferit Paşa riyaset eylemişlerdir. Meduvvin meyanında ayan ve mebusan'dan bir çok zevat ile Hareket Ordusu'na mensup ümera ve bilhassa Mahmut Şevket Paşa hazretleri görünüyordu. Yemeğin hitamında Damat Ferit Paşa, Sait Paşa, Ahmet Rıza Bey, Salih Paşa, Harbiye Nazırı ve Sadrazam Paşa hazretleri gayet beliğ ve vatanperverane nutuklar irad eylemişlerdir. Meclis-i Mebusan Reisi tarafından irad edilip bir suretini elde ettiğimiz nutku bervechi âti derc ediyoruz:

Muhterem efendiler !

Bu gün bütün Osmanlılar On Temmuz İnkılâbını tebcil ediyorlar. Bu îd-i millimize Osmanlı muhibbi, hürriyet aşığı olan ecnebiler de iştirak ediyorlar.

Mebde-i terakki ve saadetimiz olan böyle bir günü hatırlamak cümlemizin vazifesidir. O günden evvelki ahvali ve sonra vukua gelen hadisatı da hatırlamak bize bir vazifedir. Beni Meclis-i Mebusan riyasetine tayin buyuran Millet Vekilleri'ne teşekküratımı arz ederken: Su uyur, hak ve adalet düşmanı asla uyumaz demiş, müteyakkız bulunmayı tavsiye eylemiştim. İttihad ve Terakki Cemiyeti şerefine verilen bir ziyafetteki nutkumda da uyumayan düşmanın kimler olduğunu bildirmiştim...

Bu ziyafeti tertip eden muhterem refiklerim bana bu akşam politikadan bahsetmek münasip olmayacağını ihtar buyurdular. Binaenaleyh bu bir sene zarfında olan biten şeylere dair fazla bir söz söyleyemeyeceğim.

Size hatırlatmak istediğim inkılâptan evvelki ahval-i siyasiyemizden de bahsetmeyeceğim. İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne mensup olan o inkılâb-ı hayrın nasıl bir devrede hazırlandığını bilirler. Onlar meşrutiyeti tesis için ittihada lüzum görmüşlerdi; meşrutiyetin teşyîd ve idaresi de ancak ittihadla olacağına kanidirler.

İttihadın lüzumunu vâkıâ hıç kımse inkar etmiyor. Lâkin hakikat-i hâlde ittihad hep kuru sözden, tatlı bir temenniden ibaret kalıyor.

Hürriyet, malum-ı aliniz, âherin hukukuna, hürriyetine tecavüz etmemekle kaimdir. Yani tarafeynin fedakârlığı neticesidir. Her kes kendi nefsini, kendi rahatını düşünürse memlekette hürriyet olamaz. Bir fırka veya bir kavim için de öyledir. Bir kavim kendi menâfi' ve makasid-i hususiyesini âherin menâfine tercih eder veya diğer bir kavmin zararında ararsa akvâm beyninde ittihad mümkün olamaz. Hasılı fedakârlık lazımdır. Meşrutiyetin muhafaza ve tahkimi uğrunda ne kadar fedakârlık edilirse azdır.

22 ARALIK 1855

HACILAR VE BOĞAZ'DA MÜTTEFİK DONANMASI

Meselenin diğer ve belki de en vahim boyutu, geleneksel yerel halk ile modern müstemleke idaresinin karşı karşıya geldiği bu olayda oluşan sert ve insafsız havadır. Yorgun argın Arabistan'dan dönen hacıların neredeyse hayvan gibi hangarlara tıkılmaları, gümrükçülerin kontrolü altında vergilerini ödeyinceye kadar bir tür hapis altında tutulmaları, hatta büyük bir ihtimalle başlarına gelenlerin mantığını bile kavrayamıyor olmaları bu sahneye dramatik bir boyut kazandırmaktadır.

L'ILLUSTRATION,
JOURNAL UNIVERSEL

Nisan sayımızdan beri incelemeye başladığımız *L'Illustration* dergisinin 22 Aralık 1855 tarihli ve 669 numaralı sayısının ne derecede bereketli olduğunu göstermek istercesine bu ay aynı sayıdan üçüncü alıntımızı yapacağız. Söz konusu alıntı aslında birbirinden epeyce farklı iki kısa yorum ile onlara eşlik eden gravürlerden ibaret olacaktır.

Bunların birincisini, genel ilkelerimizden biraz feragat ederek Osmanlı topraklarının veya Osmanlı İmparatorluğu'nu doğrudan ilgilendiren kişi veya olayların dışından seçtik. Gravür ve kısa metinde işlenen konu, 1830 yılına kadar Osmanlı hükümranlığında kalıp o tarihte el değiştirerek Fransız müstemlekesi olan Cezayir'de Hac dönüşünde yaşananlardır. Makaleyle eşliğindeki gravürün en ilginç tarafı, sömürge idaresinin geleneksel bir toplum üzerindeki etkisini ve bununla birlikte sömürgeci bir bakışın niteliğini gözler önüne sermesidir. Haccın her zaman için din ile ticaretin bir araya geldiği, dinin ticareti, ticaretin ise imanı beslediği ve bütün İslam âlemini bir etkileşim ağının içine çeken bir olay olduğu bilinmektedir. Bu anlamda Cezayirli hacıların Mekke'den getirdikleri eşyayla evlerine dönmeleri ve bunu esas olarak ticaret veya en azından yolculuklarının masraflarını karşılamak maksadıyla yapmaları gayet olağan bir durumdur. Ne var ki, Fransız sömürge idaresinin altına giren Cezayir'de bu olağan ticaret, birdenbire bazı sorunlar oluşturmakta, dolayısıyla da bazı engellemelere maruz kalmaktadır. Bu sorunların ilki, Hac yoluyla ülkeye sokulan silahlardır. Her ne kadar bu silahların daha çok ticari kıymeti olan bir tür lüks maddesi niteliğinde olduğu anlaşılıyorsa da, Cezayir'de Fransa'ya karşı yıllardır devam etmekte olan bir başkaldırı ve ayaklanmanın varlığı bir anda bu silahları el konulması gereken tehlikeli bir madde durumuna sokmuştur. İkinci mesele ise tamamen malidir. Yönettiği toplumları vergilendirmek konusunda en yüksek düzeyde etkin olmaya çalışan Fransa ulus-devleti, bu müstemlekesinde yaşayan insanların geleneksel bir faaliyetini anında vergilendirilmesi gereken bir kazanç olarak nitelemekte, dolayısıyla da zaten kıt kanaat geçinen ve ellerindeki üç parça maldan medet uman hacıları herhangi bir tüccar topluluğu gibi değerlendirerek ödeyemeyecekleri türden gümrük resimleriyle baskı altına almaktadır.

Meselenin diğer ve belki de en vahim boyutu, geleneksel yerel halk ile modern müstemleke idaresinin karşı karşıya geldiği bu olayda oluşan sert ve insafsız havadır. Yorgun argın Arabistan'dan dönen hacıların

neredeyse hayvan gibi hangarlara tıkılmaları, gümrükçülerin kontrolü altında vergilerini ödeyinceye kadar bir tür hapis altında tutulmaları, hatta büyük bir ihtimalle başlarına gelenlerin mantığını bile kavrayamıyor olmaları bu sahneye dramatik bir boyut kazandırmaktadır. İşin ilginç tarafı, bu durumu hem nakleden, hem resmeden Jules Gaildrau adındaki Fransız ressamın (1816-1898) sözleri meselenin sömürgeci ve oryantalist boyutunu çetrefilli bir şekilde ortaya koymaktadır. Metin ve gravüre bakıldığında gayet hakaretamiz bir tavır, kişilerin zavallılıklarının tasvirinde sezilebilmekle birlikte, yazıya ve görüntüye hâkim olan bir acıma hissinden de bahsetmek mümkündür. Fakat gene de asıl kalıcı olan mesaj, İslam dininin ticaret için bir vesile olabileceği, bu insanların esas itibariyle zavallı ve perişan oldukları, hatta çocuklarının maymuna benzediği düşünülürse insanlıktan bile uzak telakki edilebilecekleri türünden gayet ağır ama bir o kadar da döneme uygun fikirlerden oluşmaktadır.

İkinci alıntımız doğrudan doğruya İstanbul'dan gelmekte ve çok daha "düz" bilgiler içermektedir. Geçen sayıda Büyükada'daki Rus esir kampı hakkındaki yazısından tanıdığımız Fransız askeri doktoru Jacquot, bu defa Kırım'dan dönüp Akdeniz'e doğru seyreden Fransız donanmasının Boğaz'dan geçişini aktarmaktadır. Cihangir sırtları olduğu tahmin edilebilen bir yerden de bu sahnenin çizimini gerçekleştirmiş olan Jacquot, böylece Kırım Savaşı'nın son anlarından birini belgelemiş oluyor. 1853 Ekim'inde Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki çatışmanın ertesi sene İngiliz, Fransız ve ardından Sardinya ordularının da Osmanlıların yanında katılımıyla uluslararası bir boyut kazanan bu savaşın sonunun işaretini Kırım'daki Sivastopol kentinin düşüşü vermişti. Eylül 1854'te müttefikler tarafından kuşatılmaya ve ardından da topa tutulmaya başlanan Sivastopol, neredeyse bir yıla varan bir direnişten sonra 12 Eylül 1855 günü nihayet düşmüştü. Jacquot'nun bu sahneyi resmettiği yere, sadece "Türkler" diye nitelediği Müslümanların ulaşabildikleri bilgisi gayet şüpheli olmakla birlikte, çizdiği gemilerin detayının sonradan bu konuda uzman bir kişi tarafından tamamlanmış olduğu bilgisi dönemin resimli habercilik teknikleri açısından ilgi çekici bir detaydır.

Cezayir'de Mekke'den dönen hacıların kampı.

HACILAR

Geçtiğimiz ay içinde Cezayir limanı, sıkça anlatılan ama her defasında da ilgi çeken bir sahneye, hacıların Mekke'den dönüşüne tanık oldu. Hayatında bir kere olsun bu dini vazifeyi gerçekleştirmemiş olanlar gerçek manada mümin sayılamıyor. Birçok kişi ise, dini bir vazifeyi yerine getirme kisvesi altında ticaret yapmak için bunu her sene gerçekleştiriyor. Bu da Müslümanların, özellikle de Arapların geleneksel davranışlarının bir özelliği.

Cezayir limanına giren son iki gemi de bu türden müminleri geri getiriyordu. Yanlarında halılar, kumaşlar, okunmuş tespihler ve epeyce zengin işli silahlar getirmişler. Ancak gümrük idaresi onları bekliyordu ve bu mukaddes eşyanın menşeine bakmadan, belki de kullanılacakları yeri düşünerek, silah ve barutun tamamına el koyarak merkeze taşıtmıştı. Cezayir eyaletine mensup olmayanlar

12 Kasım 1855 günü Fransız donanmasının İstanbul ile Üsküdar arasındaki Boğaz'dan geçişi. Dr. Jacquot'nun bir krokisinden.

ise henüz mallarını karaya indirmediklerinden dolayı gemilerine alelacele geri dönüp daha müsamahalı bir limana doğru yelken açtılar.

Cezayir eyaletine bağlı hacılara gelince, el konan silahlar dışında kalan ticari eşyadan alınan gümrük resimlerini ödemek üzere gümrüğe bağlı hangarlara sokuldular. Orada da müşteri bekliyorlar, zira mallarını satmadan gümrük resimlerini ödeyecek durumda değiller. Bu adamların hemen hepsi yaşlı, yorgunluktan bitkin düşmüş, bir zamanlar bembeyaz ve yepyeni olan bornozlarına sarılmış bir şekilde yere yatmış, derin bir şekilde uyuyor; bazıları gruplar halinde kuskus pişiriyor; bazıları ise daha medeni bir şekilde tek bir söz söylemeden lahanaları dibine kadar ayıklayıp çorba hazırlıyor... İşte önümüzdeki manzara bu.

Bizim toplantılarımızdan ne kadar da farklı! Orada iki yüz, iki yüz elli kişi olduğu halde, Fransa'da dendiği gibi bir farenin tıkırtısını duyabilirdiniz.

Başka bir grupta ise adamlar tütün içip arada sırada bir iki söz ediyor; biraz ileride ise birileri mallarını topluyor; en az yorgun görünenler ise kapıya doğru yönelip erzak almaya ve aynı zamanda da nöbetçi gümrükçünün keskin gözünden bir iki eşyayı kaçırmaya çalışıyor.

Bu grupların arasında gezinirken hangarlara doğru yönelmiştim. Birden halıların, bornozların, kumaşların oluşturduğu öbeğin altında bir şey kıpırdadı: Kabil ırkının zarif yarısının (kadınlarının) biri, anası gibi zayıf ve nahif bir maymuna benzer çocuğunu emziriyordu. Oracıkta neredeyse çıplak duran kadın, sıska ve kadedi çıkmış göğsünü teşhir ederken etrafında olup bitenle pek ilgisiz gözüküyordu.

Gece bastırdığında bütün bu adamlar zavallı ziyafetlerinin dumanlı artıklarının etrafında büzüştüğünde artık şekiller tanınmaz hale gelmişti. Sanki gelişi güzel atılmış kumaş çuvallar gibi ertesi gün dağlarına dönmek için mallarını satabilme ümidiyle bekleşiyor, belki de ailelerine kavuşmanın sevincinin hayalini kuruyorlardı.
Gaildrau

DONANMANIN BOĞAZ'DAN GEÇİŞİ

İstanbul, 29 Kasım 1855
Beyefendi,

Kırım'dan dönen Fransız donanmasının 12 Kasım günü Boğaz'dan geçişini resmeden bir krokiyi size sunmaktan şeref duyarım. Penceremden rahatlıkla resmedebildiğim manzarayı gayet dikkatli bir şekilde ve aslına sadık olarak çizdim. Sanırım bugüne kadar sadece Türklerin ulaşabildiği bu noktadan daha önce hiç manzara çizilmemiştir. Geçişi esnasında donanmanın çizimini fazlaca aceleyle gerçekleştirmek zorunda kaldım. Fakat beraberinde verdiğim gemilerin isimleri sayesinde, onları odasının içi gibi bilen Le Breton, benim zaten bu hızlı geçiş sırasında elimden geldiğince düzgün çizmeye çalıştığım direk ve görünüşlerini gerçeğe uygun bir şekilde verebilecektir. Sefirimizin Tarabya'daki yazlık ikamtegâhından Beyoğlu'na giden buharlı vapuru, Boğaz'ın akıntısının yardımıyla şatafatlı bir şekilde Beyoğlu ile Üsküdar arasında seyreden bu resmigeçitin başına geçti. Her bir gemi 21 pare top atışıyla Çırağan Sarayı'nda bulunan padişahı selamladı. Fransız amiral gemisi demirdeki İngiliz amiral gemisinin önünden geçtiğinde, İngiliz gemisinin çarmık ve serenlerinde dizilmiş denizcilerin ağzından gayet doğal bir şekilde yedi kere "hurra" çığlıklarıyla selamlandı. Fransız gemisinde de tayfa hemen direklerdeki yerlerine gönderilerek bu selama mukabele edildi.

Saygılarımın kabulü ricasıyla,

J. Jacquot
İstanbul'da Beyoğlu hastanesinde binbaşı doktor.

EUROCLIO/MARTA PROJESİ

AVRUPA İÇİN ANAHTAR: TÜRKİYE'DE TARİH EĞİTİMİNDE YARATICI METODOLOJİ

SEVİM ÇİÇEK

Kısa adı EUROCLIO olan Avrupa Tarih Eğitimcileri Derneği, Hollanda hükümetinin sağladığı MATRA fonları kapsamında Türkiye'de yürütülmek üzere "A Key to Europe: Innovative Methodology in Turkish School History" (Avrupa için anahtar: Türkiye'de tarih eğitiminde yaratıcı metodoloji) isimli projenin Türkiye'deki koordinatörlüğünü Karadeniz Teknik Üniversitesi Fatih Eğitim Fakültesi öğretim üyesi Yrd. Doç. Dr. Semih Aktekin ve Erciyes Üniversitesi Eğitim Fakültesi öğretim üyesi Yrd. Doç. Dr. Mustafa Öztürk yapmaktadır. Projenin akademik danışmalığını ise Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Mustafa Safran ve Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi öğretim üyesi Yrd. Doç. Dr. Bahri Ata yürütmekte. Projeye ayrıca aralarında Marmara, Dokuz Eylül, Uşak, Niğde, Abant İzzet Baysal, Rize, Onsekiz Mart, Çukurova, Adıyaman, Kastamonu ve Kafkas üniversitelerinden akademisyenler de katkı sağlayacak. Mart 2009'da başlayan ve üç yıl sürecek proje kapsamında Türkiye'nin değişik illerinde tarih ve sosyal bilgiler eğitimcilerine yönelik çalıştaylar ve seminerler düzenlenecek. Üç yıllık sürenin sonunda tarih ve sosyal bilgiler öğretmenlerinin kullanımı için bir etkinlik kitabı yazılması ve yayımlanması planlanıyor. EUROCLIO-Matra projesiyle ilgili daha ayrıntılı bilgilere www.euroclio.eu internet adresinden ulaşılabilir.

Projenin ilk geniş katılımlı toplantısı olarak kabul edilen "Türkiye'de Tarih Eğitiminde Yeni Yaklaşımlar" konulu seminer 5-7 Haziran 2009 tarihlerinde Ankara Kızılcahamam'da gerçekleşti. Seminere 15 farklı üniversitenin tarih eğitimi ve sosyal bilgiler öğretmenliği bölümlerinden öğretim üyeleri, yükseklisans ve doktora öğrencileri ile Milli Eğitim Bakanlığı Talim Terbiye Kurulu, Tarih ve Sosyal Bilgiler Ders Kitabı Yazım Komisyonu, Öğretmen Yetiştirme ve Eğitimi Genel Müdürlüğü'nden temsilciler, tarih ve sosyal bilgiler öğretmenleri, yabancı ülkelerden uzmanlar olmak üzere 86 kişi katıldı. Seminerin açılış konuşmaları Milli Eğitim Bakanlığı Müsteşar yardımcısı Salih Çelik ve Hollanda Kraliyeti Türkiye Büyükelçiliği'nden Thomas J. M. van Oorschot tarafından yapıldı. EUROCLIO adına proje genel koordinatörü Joke van der Leeuw-Roord projeyle ilgili bilgi verirken, projeye dair ilk fikrin 2005'te Letonya'da yapılan bir toplantıda Semih Aktekin ile tanıştıkları sırada oluşmaya başladığını belirtti. Ayrıca Avrupa'da tarih eğitimde yapılan metodolojik reformun sonuçlarından bahsetti.

Seminer kapsamındaki atölyelerin kolaylaştırıcılığını üstlenen katılımcılar kendi ülkelerinde gerçekleştirdikleri sınıf içi pratiklerinden örnekler verdiler. Tarihte öteki olarak kabul edilegelen kesimleri anlamakta öğrencilerin empati kurma yeteneğini geliştirmeye ve tarih derslerinde yapılandırmacı öğretim tekniğinin kullanımına yönelik örnekler üzerinde çalışan gruplar yeni etkinlik ve ders materyali örnekleri üretti. Türkiye'den akademisyenlerin kolaylaştırıcılığında eşzamanlı/paralel oturumlar şeklinde ve farklı konuların ele alındığı tartışma toplantılarının sonrasında her grup kendi çalışmasını geniş katılımlı toplantılarda paylaştı. Özellikle, "Türkiye'de tarih derslerinde hassas ve tartışmalı konuların hedefleri, sorunları ve ileriye dönük beklentiler" konusuyla ilgili çalışan grubun sunumu tüm katılımcılar tarafından ilgiyle izlendi. Tarih derslerinde 1915 Olayları gibi bazı konuların aktarımında tüm çabalara rağmen çokperspektifli bir yaklaşımın pek mümkün olamadığı örneklerle açıklanırken, "1915 Ermeni Sorunu tartışmalı bir konu değildir, gerçekler ortadadır, bu gerçeğin tartışılması abestir," şeklinde karşı tutum geliştiren ve "konu ne olursa olsun her konu tartışılabilir; bir konuyu tabulaştırmak, yenilenen müfredatla hedeflenen eleştirel düşünebilen, sorgulayan öğrencilerin yetişmesinin önünde engeldir," şeklinde düşünen tarih öğretmenlerini aynı platformda buluşturması seminerin en kayda değer yanlarından biriydi.

KURUMSAL TARİH DOSTU

Bazı işlerin manevi kazancı, maddi kazancından çok daha fazladır. Kurumsal Tarih Dostları küçük bir katkıyla büyük bir kazanç sağlıyor, Türkiye'nin geleceğinin oluşturulmasına destek oluyor.

Dışlayıcı olmayan, gerginlikler üretmeyen, çağdaş-bilimsel bir tarih bilincinin yaygınlaşması için yürüttüğümüz çalışmalarda, Tarih Vakfı'na destek veren Kurumsal Tarih Dostlarımıza ilgileri ve yüreklendirmeleri için sonsuz teşekkürlerimizle...

Tarih Vakfı *Kurumsal Tarih Dostu* kurum ve şirketlerden öncelikle ilgi ve yüreklendirme, ardından da aylık 500 YTL katkı bekliyor.

Kurumsal Tarih Dostları 1 yıl süreyle, *Toplumsal Tarih* dergisinde 1 sayfa ücretsiz reklam yayınlatabiliyor. *Toplumsal Tarih* dergisi için üçer abonelik ve Tarih Vakfı kitapları için ise %40 indirim hakkı kazanıyor. Ayrıca tüm Kurumsal Tarih Dostları, Tarih Vakfı web sitesinde logosuyla yer alıyor.

Aktif Dağıtım A.Ş. · Bekay Emlak İns.ve Tic. A.Ş. · Ekin Fuarcılık Ltd. · MUDO · TÜYAP A.Ş. · Visitur Seyahat Acentası

www.tarihvakfi.org.tr

15 YIL TARİH VAKFI

VAKIF MERKEZİ
Zindankapı Değirmen Sokak No: 15 Eminönü 34134 İstanbul
T (0212) 522 02 02 F (0212) 513 54 00
E tarihdostu@tarihvakfi.org.tr

GÖNÜLLÜLÜK, PROJE VE FON GELİŞTİRME, İLETİŞİM ÇALIŞMALARI MERKEZİ VE İSTANBUL MÜZESİ PROJESİ
Zindankapı Değirmen Sokak No: 15 Eminönü 34134 İstanbul
T (0212) 522 02 02 F (0212) 513 54 00
E tarihdostu@tarihvakfi.org.tr

TÜRKİYE'DE YAŞAYAN YABANCILAR ÜZERİNE BİR SERGİ

"HOŞBULDUK"

Hanna Rutishauser bir İsviçre vatandaşı; 1997 yılında Türkiye'ye geliyor ve yerleşiyor. 2007 yılında Türk vatandaşı olmaya karar veriyor ve başvuruda bulunuyor. Yaşadığı "Türk vatandaşı olma" süreci, bilinçli bir aydın ve araştırmacı olarak Hanna Rutishauser'i konuyu tüm yönleriyle araştırmaya ve sorgulamaya itiyor. "Hoşbulduk" sergisi böylece ortaya çıkıyor kendisinin vatandaş olma serüveni de, edebiyat tadıyla sergide ayrıntılı olarak yer alıyor. "Hoşbulduk" sergisi, bugünkü Türkiye'de yaşayan birkaç yabancı uyruklu insanın portrelerini sunuyor seyircilere. Hem görsel hem de işitsel bir yaklaşımla gerçekleşen portreler, bir taraftan İstanbullu fotoğrafçı Gökşin Varan'ın fotoğrafları olarak önümüze çıkıyor. İstanbul'da yaşayan ancak hem Doğu hem Batı, hem fakir hem zengin ülkelerden gelen kadın ve erkek yabancılar, alışık olmadığımız, klasik olmayan İstanbul manzaralarının ortasından ciddi, düşündürücü, bazen hüzünlü bakışlar yöneltiyor seyircilere. Duvar, yol, köprü, bölme, çit ve sınırlarla çevrililer, ellerinde çanta ya da poşet. Portrelerin işitsel yanı ise, izleyicilerin eline verilecek bir MP3 çalar ile dinletilen her bir yabancının yedi, sekiz dakikalık yaşamöyküsü. Yabancılar, kayıtlarını Oğuzcan Şehiraltı'nın yaptığı öykülerini kendi anadilleri ve Türkiye'deki yaşam sürelerine göre epey farklı şiveleriyle, Türkçe olarak anlatıyorlar. Serginin tasarımını ve uygulamasını yapan araştırmacı yazar Hanna Rutishauser'e göre, serginin en şaşırtıcı etkisi, yabancıların çok çeşitli, zengin toplumsal potansiyeli. "Keşke yaşadığımız ülke bizi keşfedip tecrübemizi ve farklı farklı renklerimizi daha iyi değerlendirebilse," diyor. Hanna Rutishhauser'in, "bizlerden biri" olarak ortaya attığı hesaplaşmayı dikkatle izlemeliyiz. "Onlarda da öyle" demek tuzağına düşmeden hesaplaşmaya biz de katılmalı ve hesaplaşmaya önce davranmanın saygınlığını ve onurunu duyarak sorumluluklarımızı yerine getirmeliyiz.

KARŞI SANAT ÇALIŞMALARI

2007 yılında bir gün: Ad, soyadı, kimlik

İstanbul İl Vatandaşlık ve Nüfus Müdürlüğüne gidiyorum. "İlk başvuru" yazılı danışma gişesindeki bayana Türk vatandaşı olma isteğimi açıklıyorum. Gerçi henüz ciddi değilim, öylesine merak edip prova yapıyorum.
Yine de en çok bilmek istediğim konulardan birini şimdiden açıyorum: Vatandaş olmak için adımı ve soyadımı değiştirmek zorunda mı olacağım? Ve bunu yapmaya hazır olduğumu da hemen ekliyorum.
Görevli bayan biraz çekiniyor, sonunda, zorunlu olmayıp yine de bu halde sürecin daha kolay olacağını söylüyor. Aşırı uysal bir çocuk gibi halimden utanarak binadan çıkıyorum.
Daha sonra konuyu araştırıyorum ve görüyorum ki: "Türk vatandaşlığını kazanan yabancılara nüfus cüzdanı verilir. 5490 sayılı kanun, Türk vatandaşları ile Türkiye'de bulunan yabancıların nüfus hizmetlerinin düzenlenmesine, yürütülmesine ve geliştirilmesine ilişkin esas ve usûl hükümlerini kapsar. Ve hiçbir maddesinde Türk vatandaşlığını kazanıp da yabancı isme sahip olanların nüfusa kaydedilirken Türkçe isim kullanmak zorunda olduklarına dair bir hüküm yoktur."

ibrahimayk, www.hukukcu.com,

TÜRKAN SAYLAN İÇİN

TARİHİ YAPMAK, YAZMAK VE YAPARKEN YAZMAK...

MUSTAFA SÜTLAŞ

Yaptıklarıyla Türkiye'nin gündeminde hemen her zaman yer bulmuş bir insan olan Türkan Saylan'ı yitirdikten sonra haklı olarak onu seven, sayan, olumlayan pek çok kişi, kurum, yapılanma, yayın organı ondan söz etmek, onun farklı yanlarını bunları bilmeyenlere anlatmak, sunmak istediler.

Bu istek aslında onun yaptıklarına bir katkı ve katılımda bulunma amacını taşıyordu çoğunlukla. Uzun yıllar yakınında olmam, birlikte çalışmam ve biraz yazıp çiziyor olmam vesilesiyle bana da bu yönde istekler ulaştı. Ona dair yazarken, kuşkusuz her talebin ulaşacağı kesimin özelliklerine dikkat ederek uygun bir şeyler yazmak gerekiyordu.

"Tarih"le ilişkisi "tarihi okumak", "tarihi mekânları fırsat buldukça gezmek ve tanımak", "yaşamın içindekilerin giderek kaybolduğunu fark edince o kaybolanları 'kaydetmek ve belgelemek' için uğraşmak" ve "kişisel yaşamındaki tanıklıkları olabildiğince en geniş kesimlere aktarmakla" sınırlı olan benim gibi birisi için böyle bir "tarih dergisi"nde yazmak bir onur ve sevinç kaynağı.

Türkan Saylan'la olan çalışma dönemimize baktığımda "tarih ve tarihsellikle" bağlantılı olarak iki unsuru görüyorum. Bunlardan birincisi, yapılan her şeyi çeşitli yollarla belgelemek ve bunları o sırada yaratacağı etkileri bakımından ulaşması gereken kesimlere iletmek ve bilmelerini sağlamaktı. İkincisi ise yaşananın farklı yönleri olduğunu bilerek, onu o farklılığı yansıtacak şekilde ve çokyönlü olarak belgelemenin gerektiği konusundaki yaklaşımıydı. O, tarihin "öznel"liğinin farkında bir insan olarak birlikte yaptıklarına, birlikte olduklarının da bakmasını ve belgelemesini istemesiydi. Örneğin bu nedenle alan çalışmalarına katılan herkesin "kişisel" bir fotoğraf makinesi olmasını isterdi. Sonrasında da onların değerlendirmelerini alır, hatta bunları kaydetmelerini isterdi.

1981 yılından başlayarak 2006 yılına kadar düzenli olarak ayrıntılı bir şekilde, üstelik de "İngilizce ve Türkçe" olarak hazırlanan, sonlarına da o yıl içinde üretilmiş basılı dokümanların eklendiği, ilk birkaç yılı hariç neredeyse tümünde katkımın olduğu Cüzamla Savaş Derneği ve Vakfı, İstanbul Lepra Araştırma ve Uygulama Merkezi'nin "Yıllık Çalışma Raporları" bunların ilk ve en önemli örnekleri arasındadır. Bu raporlar, gelecekte cüzam alanında yapılacak geçmişe yönelik çalışmalar için çok önemli bir kaynak durumundadır.

Bunlara koşut bir başka önemli tutumun, özellikle akademik çalışmalarda cüzam konusunun çeşitli boyutları yanında tarihi ve bugününe yönelik çabaları her biçimde desteklemesi olduğunu düşünüyorum. Onun bu özendirmeleri ve destekleri sayesinde tıp tarihi alanında önemli bir başlık olarak cüzamın işlenmesi söz konusu olabilmiş ve ortaya bazı eserler çıkabilmiştir.

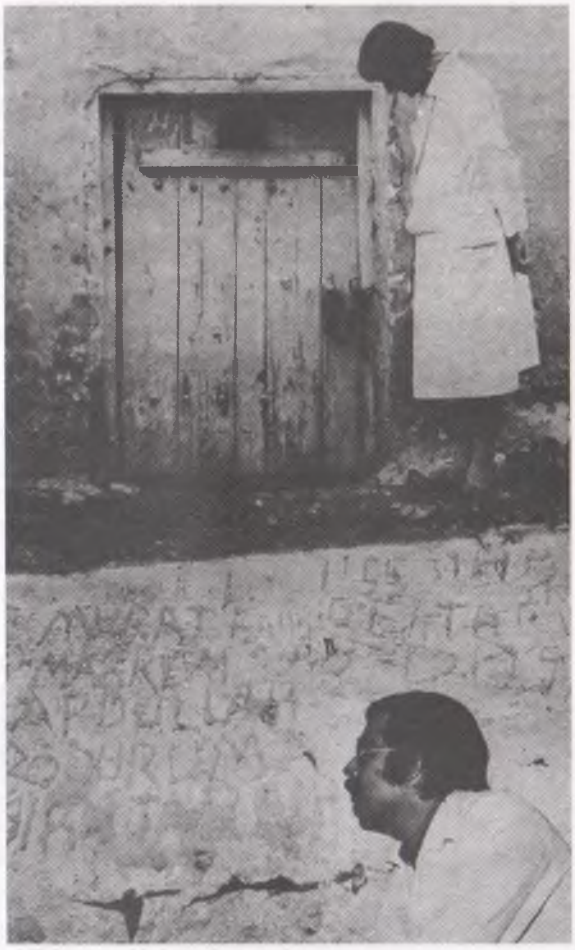
Prof. Saylan'ın bu anlamda bir başka büyük ve önemli çabası da yine editörlüğünü birlikte gerçekleştirdiğimiz *Merhaba Yaşamak, 20 Yıllık Mücadelemiz* başlıklı ve gerçekten de 1978'den 1998'e kadar olan dönemde Türkiye'deki Cüzam Kontrol Programı sırasında bu alanda yapılanları anlattığımız derleme kitaptır.

2006 yılında, 1998'den sonra yapılan çalışmalar ve duruma dair güncel bilgiler eklenerek yeniden bastırılan, dolayısıyla bir çeyrek asrı belgeleyen bu kitap da yalnızca cüzam alanında değil, herhangi bir toplumsal uğraş alanında çaba sarf edenlere bir bakış açısı ve yaklaşım sunmakta, bu arada da "tarih"le uğraşanlara önemli bir belge oluşturmaktadır.

Bu çalışmaların içeriklerini sunmak ve tartışmak belki ayrı bir yazı konusu olabilir. Ama şu kadarını söyleyeyim ki, Prof. Saylan tarihte kendine yer bulacak işleri yapar, olayları yaşarken, bunları bir yandan da farklı yönleriyle ve farklı kişilerin bakışlarıyla kaydetmek sanırım tarihe ve tarihçilere en büyük desteği sunmak ve yaşamı aynı zamanda bir tarihçi olarak yaşamak anlamına gelmektedir. Kuşkusuz bu yalnız mesleki alanın bilgisine sahip olarak değil, aynı zamanda da bir "tarih bilinci"ne sahip olmakla ilgilidir.

Prof. Dr. Türkan Saylan bu yönüyle de "örnek alınacak" bir insan olarak "güncel tarih"teki yerini almış ve geleceğe bir iz bırakmıştır.

Türkan Saylan cüzam hücresinin kapısında.

TAY KEŞİF EKİBİNDEN ÖZGEN KURT'LA SÖYLEŞİ

"MARMARA BÖLGESİ 2008 YILI BİZANS DÖNEMİ KEŞİF GEZİSİ" RAPORU YAYINLANDI

Sivas Tekke Mescidi sarnıcının "çağdaş" kullanımı.

SÖYLEŞİ: AHMET AKŞİT

TAY Projesi'ni, amaçlarını ve çalışmalarını kısaca anlatır mısınız?

Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri – TAY Projesi, çalışmalarına 1993 yılında başlamıştır. Türkiye'deki taşınamaz kültür varlıklarının envanterini hazırlamayı amaçlayan proje, gönüllülerden oluşan bilimsel bir çalışma grubudur. TAY Projesi'nin amaçları; Trakya ve Anadolu'daki kültür varlıkları ile ilgili verileri toplamak, bu verileri bilimsel bir sistematik dahilinde derlemek, derlenen bilgiyi basılı ve elektronik ortamda paylaşmak ve tüm bunları gerçekleştirirken, arkeolojik/tarihi yerleşmelerdeki ve yapılardaki tahribatı belgeleyerek kamuoyunu uyarmaktadır. TAY Projesi bugüne kadar, Paleolitik Çağ, Neolitik Çağ, Kalkolitik Çağ, İlk Tunç Çağı, Yunan-Roma Dönemi (Karia ve Pisidia bölgeleri), Bizans Dönemi (Marmara Bölgesi) ve Demir Çağı envanterlerini tamamlamış ve yayımlamıştır. Ayrıca, 2003 yılında Trakya ve Anadolu'daki yerleşmelerin radyokarbon tarihlerini içeren ^{14}C klasörünü ve 2006 yılında Türkiye Mağaralar Envanteri'ni yayımlanmıştır. Bu envanter çalışmaları ile beraber 2005 yılında Sözcük Tabanı'nı yayınlayan TAY Projesi, son olarak 2008 yılında Kazılar ve Yayınlar listesini de internet üzerinden yayınlamıştır.

"Marmara Bölgesi Bizans Dönemi Yapıları Keşif Gezisi"nde Bizans yapılarının durumunu nasıl buldunuz? Tahribatın boyutları nedir?

Marmara Bölgesi 2008 Yılı Bizans Dönemi Keşif Gezisi – TAYEx'in belgelediği tahribatın sonuçları, Türkiye Arkeolojik Tahribat Raporu adlı beşinci rapor ile duyurulmuştur. http://tayprojesi.org adresinden de PDF kopyasına ulaşılabilen bu rapordaki sonuçlar, Marmara Bölgesi'nde bulunan Bizans yapılarındaki tahribatın, ülkemizin diğer bölgelerinden farklı olmadığını göstermektedir. Bununla beraber, diğer bölge ve dönemlerden farklı olarak, Marmara Bölgesi'ndeki Bizans yapıları üzerindeki "yapılaşma"nın, tahribata yol açan nedenler arasında ilk sırada yer aldığı gözlenmiştir. "Yol" yapımlarının verdiği zararlar ise "yapılaşma"yla birlikte önemli bir tahribat unsurudur. Dolayısıyla, Marmara Bölgesi'ndeki Bizans yapıların temel tahribat nedeni olarak plansız, düzensiz ve ranta dayalı olarak kuralsız büyüyen "modern" kentler gösterilebilir.

Yine TAYEx 2008 çalışmaları göstermiştir ki, Bizans yapıları üzerindeki tahribatın önemli bir nedenini de, "doğal" sebeplerle birlikte, "ardıl kullanım" olarak tarif ettiğimiz, Bizans yapılarının özgün işlevi ve/veya mimarisinin değiştirilerek farklı amaçlar için kullanılmasından kaynaklanan tahribat oluşturmaktadır. Bu tahribat şekli için kilisenin camiye ya da ahıra dönüştürülmesi, kalelerin ağıl olarak kullanılması sıklıkla karşılan örneklerdir.

Aynı biçimde, özellikle kent merkezlerinden ve yaşam alanlarından uzakta olan Bizans yapılarının hemen hepsinde "kaçak kazılar"dan kaynaklı tahribat tespit edilmiştir. Bu tahribat türü, yapılardaki tabakaların ve yapıya ait evreleri belirten duvar örgüsü, bezeme ve buluntu gibi unsurların bir daha bilimsel çalışma yapılamayacak düzeyde yok edilmesine yol açmaktadır.

Bizans yapılarının Türk-İslam kültürünün bir parçası olmadığı gibi bir gerekçeyle gerektiği şekilde korunmadığı yönünde bir görüş vardır. Gezide bu görüşü doğrulayacak veya zayıflatacak bulgulara ulaştınız mı?

Türkiye'nin bütününde olduğu gibi Marmara Bölgesi'ndeki kültürel emanetlere ve arkeolojik kalıntılara yönelik tahribat genel olarak herhangi bir döneme, belirli bir bölgeye ve yapılaşma türüne has değil; **yaygın, yoğun ve süreklidir**. Oldukça az sayıdaki örneği bir kenara bırakırsak, kültürel varlıklar üzerinde, egemen inançların ya da ulusal değerlerin tahribatından çok, kısa vadeli çıkarların ve ranta yönelik uygulamaların tahribatı etkilidir.

Örneğin, İstanbul'daki Bizans yapılarındaki tahribat, Osmanlı yapılarıyla ya da tarihöncesi yerleşmeleriyle aynı boyutlardadır. Marmara Bölgesi'ndeki keşif gezisi sırasında bir yapının sadece Bizans dönemine ait olduğu için yıkılmasına ya da tahrip edilmesine rastlanmamıştır. Ancak, kısıtlı imkânlar nedeniyle, eğer tarihi yapıların korunmasına bir öncelik verilmesi gerekiyorsa, özellikle yerel unsurların, yanlış bir biçimde kendi tarihleri olarak gördükleri Selçuklu ya da Osmanlı yapılarına öncelik vermesinin yaygınlaştığını belirtmek gerekmektedir. Bununla birlikte, 19. yüzyıl sonlarından günümüze kadar egemen olan milliyetçi eğilimlerin Bizans tarihi çalışmalarının ihmal edilmesine ve Bizans kültürel varlığının reddedilmesine yol açtığı da bir gerçektir.

Şehirlerde, örneğin İstanbul suriçinde, yapılaşmadan ve diğer faaliyetlerden daha etkin bir koruma için, yasal anlamda ve kurumların örgütlenmesi düzeyinde ne tür değişikliklere gidilmesi gerekir?

Bu sorunun cevabına geçmeden bir iki örnekle durumun aslında ne kadar karışık hale getirildiğini belirtmeliyiz. Ülkemizin en önemli tarihi alanlarından biri olan İstanbul Tarihi Yarımada'nın düzenlenmesine 1936 yılında Henri Prost'un planı ile başlanmıştır. Bunu 1953 yılında Sultanahmet çevresinin arkeolojik park ilan edilmesi izlemiş ve suriçinin ilk imar planı 1964 yılında yapılmıştır. Ardından 1990 yılında Tarihi Yarımada Koruma Amaçlı Nazım İmar Planı kabul edilmiş, fakat bu plan 1994 yılında mahkeme kararıyla iptal edilmiştir. İmar planlarından, 2005 yılında onaylanan sonuncusu da 2008 yılında iptal edilmiştir. Bu noktada, bugün için Tarihi Yarımada'yı ilgilendiren yasalara bakacak olursak; İmar Yasası, Büyükşehir Belediyesi Yasası, Belediye Yasası, Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Yasası, Alan Yönetimi Yönetmeliği, İstanbul 2010 Yasası, 5366 sayılı Yasa ve Yönetmeliği, Toplu Konut Yasası, Özelleştirme Yasası, Kıyı Yasası ve bu yasalar ile ilgili yönetmelikler ve ilke kararları sayılabilir. Bu yasa enflasyonunun belirleniminde olan ve uzun yıllardır koruma amaçlı bir yönetimin kurulamadığı bu bölgedeki kültürel varlıkların korunabileceğini düşünmek için öncelikle yasa koyucularla uygulayıcılar arasında muazzam bir koordinasyonun bulunması gerekmektedir.

Diğer taraftan, Tarihi Yarımada'da iş yapabilme hakkına sahip ve halihazırda iş yapan kamu kurum ve kuruluşlarına bakacak olursak; Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ulaştırma Bakanlığı, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Fatih Belediyesi, Alan Yönetimi Başkanlığı, İstanbul 4 No'lu Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu (KTVKK), Yenileme Alanları KTVKK, Özelleştirme İdaresi, Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul 2010 Ajansı, İSKİ, TEK, BİMTAŞ, TOKİ ve KİPTAŞ sayılabilir. Dolayısıyla bu sayıda ve birbirinden bağımsız kurumun yetki alanında olan, bir o kadar da birbirinden bağımsız yasalara tabi olan ve sayısız kültürel emanete sahip bu alanda, öncelikli olarak, bağlayıcı bir yasanın çıkarılması ve tüm kurumlar arasında mutlak bir koordinasyonun sağlanması gerekmektedir. Bu koordinasyon da ancak ve ancak merkezi bir müdahale ve çabayla kurulabilir.

Tarih eserleri koruma konusunu uzmanlar arası bir duyarlılık olmaktan çıkarıp toplumsal bir reflekse dönüştürmek için ne yapmak gerekir?

Burada en büyük sorumluluk yerel unsurlara düşmektedir. Yerel yönetimlerin ve resmi kurumların, o bölgede yaşayanlarla birlikte, bölgelerindeki kültürel değerlere daha dikkatli ve koruyucu yaklaşması için gerekli yasal düzenlemelerin yapılması gerekmektedir. Ancak bu durum, herkesin kendi kapısının önünü süpürmesi anlamına da gelmemektedir. Çünkü burada esas olan, ülkemizin, tarihi varlıklarıyla koşut oluşturacak gelişkinlikte bir kültür politikasına olan gereksinimidir. Bu da ancak merkezi planlama ve yönetimle gerçekleştirilebilir. Ülkemizdeki kültür varlıklarının sayısı ve dağılımı henüz bilinmemektedir. Bu nedenle, TAY Projesi'nin envanterleri mutlaka sürekli takip edilmelidir. Her ne sebeple olursa olsun, kültür varlıklarındaki tahribatın üzerine gidilmelidir. Başta müzeler olmak üzere tarihi emanetlerin korunması konusunda yetkili olan kurumların altyapı, kadro ve donanım gibi tüm ihtiyaçları derhal giderilmelidir. İlköğretimden itibaren tarih bilincinin geliştirilmesi derhal gündeme alınmalıdır. Çünkü geleceğin Türkiye'si ve dünyası ancak geçmişin bilinmesi ve korunması ile en doğru şekilde yaratılabilir. İnsanın kendini var edebilmesi için, tarih bilincinin gelişmesinde geçmişin maddi izlerini taşıyan kültürel varlıkların en önemli araçlardan ve unsurlardan biri olduğu unutulmamalıdır.

TAY'ın çalışmaları

- Harmankaya, S. - O. Tanındı, 1996 *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri TAY 1. Paleolitik/Epipaleolitik*, Ege Yayınları, İstanbul.
- Harmankaya, S. - O. Tanındı - M. Özbaşaran, *1997 Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri TAY 2*, Neolitik, Ege Yayınları, İstanbul.
- Harmankaya, S. - O. Tanındı - M. Özbaşaran, *1998 Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri TAY 3 , Kalkolitik*, Ege Yayınları, İstanbul.
- Harmankaya, S. - B. Erdoğu, *2002 Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri TAY 4a-4b. İlk Tunç Çağı*, TASK Yayınları, İstanbul.
- Erdoğu, B. - O. Tanındı - D. Uygun, *2003 Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 14C Veri Tabanı*, Ege Yayınları, İstanbul.
- Tanındı, O. (Yay. Haz.), *2005 arkeo / archaeo / archeo / archäo - Sözcük Tabanı / Word Base / Base de Mot / Wort Basis*, Ege Yayınları, İstanbul.
- Gürcan, G. - A. Yamaç - S. Kırlangıç - M. Pelen - Z. Talay - P. Zorlu, 2006 *Türkiye Mağaralar Envanteri-Ma/Mb*, Ege Yayınları, İstanbul.
- Özden, S. - M. Aksan, *2007 Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri TAY 7. Yunan-Roma Dönemi / Pisidia ve Karia Bölgeleri*, Ege Yayınları, İstanbul.
- Akyürek, E. - A. Tiryaki - Ö. Çömezoğlu - M. Ermiş, *2007 Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri TAY 8, Bizans Dönemi/ Marmara Bölgesi*, Ege Yayınları, İstanbul.
- Kozbe, G. - A. Ceylan - Y. Polat - T. Sivas - H. Sivas - I. Şahin - D.A. Tanrıver, *2008 Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri TAY 6a/6b. Demir Çağı*, Ege Yayınları, İstanbul.

TAY Marmara Bölgesi raporunun kapağından.

OSMANLI MODERNLEŞME SÜRECİNDE "HAVADİS JURNALLERİ"

SULTAN VE KAMUOYU

Tarihyazımında gündelik hayatın önemi artıyor. Tarihçi, sıradan insana kulak vererek onu kendi tarihselliği içinde anlamlandırmaya çalışıyor. Cengiz Kırlı, modernleşme sürecindeki Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentinde hafiyelerin dinleyip kaydettikleri ve devletin en üst kademelerine ulaşan havadis jurnallerinin çevirimyazılarını aktarıyor. 1840'lı yıllarda İstanbul'da halkın konuştuklarına, endişelerine vs. ışık tutuyor. Kırlı'yla Osmanlı'daki hafiyelik faaliyetlerinin gelişimini, jurnallerin içeriklerini ve tarihsel önemini konuştuk.

SÖYLEŞİ: SEVTAP IŞIKÇIUS

1840-44 tarihleri arasında tutulan jurnallerin genel olarak içeriklerinden bahseder misiniz?

Jurnaller, İstanbul'da yaşayan veya geçici olarak İstanbul'a gelmiş sıradan insanların gündelik sohbetlerine kulak kabartan hafiyelerin, sohbeti yapanların kendi ağzından naklettiği raporlar. Sohbeti yapan kişinin ismi, hangi devletin tebaası olduğu, sohbetin hangi mekânda ve hatta hangi gün ve saatte yapıldığı gibi ayrıntılar da jurnallerde yer alıyor. Başka bir deyişle, bu jurnaller halkın gündelik konuşmalarından fotoğraf kareleri. Müslüman veya gayrimüslim, Osmanlı tebaası veya yabancı -ancak bir iki istisnayı hariç tutacak olursak tamamı erkek- her kesimden insanın sohbetlerinden örnekleri jurnallerde bulmak mümkün. Jurnallerin tamamı Türkçe olarak kaleme alınmış olmakla beraber İstanbul'da konuşulan farklı dillerde yapılmış azımsanamayacak sayıda sohbetin kaydı da tutulmuş. Hem Müslüman ve gayrimüslim Osmanlı tebaası, hem de İstanbul'da yaşayan yabancı tebaa arasından devşirilen hafiyeler sayesinde çok sayıda dilde yapılan konuşmalar dinlenebiliyor. Rumca veya Bulgarca sohbetlerin yanında Rusça, İtalyanca veya Arapça sohbetlerin kayıtlarını da jurnallerde bulmak mümkün. Dolayısıyla, jurnallerin bütününe baktığımızda odaklanılmış belirli bir grup göze çarpmaz. Mümkün olduğunca geniş bir "kamuoyunun" nabzı tutulmaya çalışılmış. Bu nedenle jurnallere yansıyan sohbet konuları büyük çeşitlilikler gösterebiliyor. Kıyamet alametlerinden duvar altında kalıp ölmüş bir küçük kızın annesinin feryadına, geçim sıkıntısından devlet ricalinin atamalarına, İngiltere ve Çin arasındaki Afyon Savaşı'ndan Fransız kralına suikast girişimine kadar dramatik, eğlenceli, kaygılı, umutlu ve meraklı her türlü sohbet jurnallerde yer almakta. 1840'lı yıllarda insanların ne konuştuklarına 170 yıl sonrasında kulak kabartmak için bu jurnaller gerçekten çok değerli bir pencere açıyor. Kitapta, jurnallerin çevrimyazılarının başına yazdığım bölümde, konuşulan tüm konuların ayrıntılı bir analizine girişmedim. Sıklıkla konuşulan konulardan bazı örnekler sunmaya çalıştım. Örneğin 1840 ve 1841 yıllarında jurnallere yansıyan en önemli mesele Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa isyanı. Gerçekte buna bir isyan nitelemesi yapmak hafif kalır, çünkü 1830'lu yıllarda birkaç kez Osmanlı ordusunu bozguna uğratan Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa kumandasındaki Mısır ordusu Suriye'den Anadolu'nun içlerine kadar olan bir bölgeyi ele geçirmiş, İstanbul'a birkaç gün mesafeye gelmiş ve Osmanlı askerini Pendik ve Kartal civarında siper kazmaya zorlamışken, halkın endişe ve ümitsizliğini jurnallerde tüm ayrıntılarıyla bulmak mümkün. Elimizdeki en erken tarihli jurnal 1840 yılının ocak ayına ait, yani Tanzimat'ın ilan edilmesinden yalnızca birkaç ay sonra. Bu nedenle en çok konuşulan konulardan birisi de Tanzimat ile gündeme getirilen yeni uygu-

Cengiz Kırlı, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkilap Tarihi Enstitüsü'nde ders veriyor.

lamalar hakkında. Bu yeni uygulamaların başında ise muhassıllık adı verilen yeni vergi sistemi geliyor. Aslında halk açısından Tanzimat deyince ilk akla gelen, bu yeni vergi sistemi. Bu yeni vergi sisteminin ilk başta yarattığı umudu, ardından sözlü tepkileri ve en son Anadolu ve Balkanlar'da şiddetlenen vergi isyanlarını gün be gün jurnallerden takip etmek mümkün. Üstelik yeni vergi sistemine tepkileri hem Müslüman ve gayrimüslimler açısından, hem eski vergi sistemi iltizamdaki siyasi ve iktisadi güçleri örselenen eşraf, voyvoda, sarraf gibi kişiler üzerinden, hem de önce umutlanıp sonra düş kırıklığına uğrayan ahali açısından görmek mümkün. Elbette yeni gelişmeler konuşmaların gündemini de değiştiriyor. Mehmed Ali Paşa krizi çözümlendikten sonra, en önemli konu Girit isyanı olabiliyor, ardından Sırp meselesi veya İran'la savaş ihtimali gündemin baş sıralarına oturabiliyor.

Hafiye raporlarının tarihi önemi nedir?

İki nedenle önemli olduğunu düşünüyorum. Birincisi, 1840'lı yılların ilk yarısında yaşanan gelişmelerin sıradan insanlar arasında nasıl konuşulduğunu, nasıl değerlendirildiğini görmek açısından önemli. Tüm bu gelişmeleri kentli, köylü, farklı dinsel, etnik veya sınıfsal gruplar açısından görebilmek son derece çarpıcı. Böylece halk veya toplum gibi genel kavramlar altında eritilip genelleştirilmemiş çokparçalı bir kamuoyunun izini sürebilmek mümkün olabiliyor. Bağımsızlığını yeni kazanmış Yunan devleti tebaaları olsun, Osmanlı tebaası Rumlar olsun, Katolikliğe ihtida etmiş Ermeniler olsun, Mısır'daki dindaşlarıyla savaşan Müslümanlar olsun, bütün bu grupların arada kalmışlıklarını, umutlarını, öfkelerini, düş kırıklıklarını tüm ayrıntılarıyla bu jurnallerde bulabiliyoruz. Bunlar bize Osmanlılık ve milliyetçilik arasında gelip giden Osmanlı milletlerine dair 19. yüzyıl Osmanlı tarihyazımının çizdiği düz çizgisel anlatının yerine, daha karmaşık ve derinlikli bir resmin çizilmesinde önemli bir perspektif sunuyor. İkinci olarak ise, Osmanlı Devleti'nin kamuoyuyla ilişkisini ve bu çerçevede rejimin siyaset anlayışındaki değişimi gözlemlemek açısından jurnaller önemli. Cezalandırma amacı gütmeksizin halkın siyasi görüşlerini öğrenme arzusunu, Tanzimat sonrası diğer pek çok yeni uygulamanın yanında Osmanlı Devleti'nin yönetme pratiklerinde önemli bir değişim işareti olarak değerlendirmek gerekir. Örneğin Mehmed Ali Paşa ile savaş, kamuoyunun desteğini büyük ölçüde arkasında hissedebileceği, diyelim Rusya ile bir savaş değil. Özellikle Müslüman nüfus, Müslümanın Müslümanla olan bu uzun süreli savaşına dair oldukça karmaşık duygular besliyor. İsyankâr, hain veya "kâfir" Mehmed Ali Paşa nitelendirmelerine eşlik eden, jurnallerde daha çok satır aralarına gizlenmiş hayranlık ifadelerini de bulmak mümkün. Bu nedenle Osmanlı Devleti kamuoyunu kendi tarafına çekmek için *Takvim-i Vekâyi* gazetesinde, Mehmed Ali Paşa'yı saldırgan olduğu kadar İslamı rencide eden hareketlerde bulunan birisi olarak resmeden yazılar yazdırıyor, böylece kamuoyunu dinlemekle kalmıyor, aynı zamanda kendi çizgisine getirmek için resmi yollardan geri verip onaylayan bir çeşit propaganda faaliyetine girişiyor. Dolayısıyla jurnal faaliyetini yalnızca pasif bir dinleme olarak değil, kamuoyunu yönlendirmek için aktif bir siyaset aracı olarak kullanıyor. Devletin jurnalleri nasıl kullandığına ilişkin bir başka örnek ise sabık sadrazam Hüsrev Paşa ile ilgili. Hüsrev Paşa hakkında halkın nefretini yansıtan pek çok jurnal mevcut. Yolsuzluk suçlamasıyla 1840 yılının yaz aylarında Meclis-i Vâlâ tarafından yargılanan Hüsrev Paşa'ya kendisi hakkında kaydedilen bu jurnalleri suç delilleri olarak gösteriyorlar. Daha önce bizzat suç olan halkın siyasi sohbetlerinin suçlamalarda delil olarak kullanılması kamuoyunun devletin gözündeki niteliğinin değişimini göstermesi açısından başlı başına ilginç.

Osmanlı'da hafiyelik faaliyetlerinin daha farklı dinamikler ve

Boğaziçi'nde bir kahve (Coke Smith'in taslağına göre).

Lewis's illustrations of Constatinople. Londra 1838.

Jurnallerde halkın sohbetleri eskiden olduğu gibi "eracif," yani uydurma olarak değil, "havadis," yani haber kaynağı olarak değerlendiriliyor; değişen zihniyeti kavrayabilmek açısından önemli bir nokta. Bu nedenle kamusal alanın siyaset dışı bir alan değil, siyasi bir alan olarak, bireylerin de siyasi özneler olarak tanımlanması önemli.

amaçlarla 19. yüzyıldan önceye dayandığını biliyoruz. Peki, daha önce söylenti ve dedikoduya tahammülsüz olan devletin, kamuoyunu engellemeyi bırakıp, ona kulak vermek amacıyla bu faaliyetleri sistemli bir hale getirmesine neden olan faktörler nelerdir?

Dediğiniz gibi hafiyelik yeni bir pratik değil; 19. yüzyıldan önceki dönemlerde de kamusal mekânlara hafiyeleri yerleştirmek, halkın konuştuklarını dinlemek yaygın bir uygulama. Hatta böylesine bir denetim işlevini yalnızca hafiyeler değil, yüksek devlet ricalinden kimseler ve hatta zaman zaman bizzat tebdil-i kıyafet dolaşan padişahlar yapabiliyordu. Ama tüm bu erken dönem pratiklerde asıl amaç dinlemekten ziyade muhalif, haddini aştığı düşünülen kimseleri cezalandırmak ve halkın siyasi söylemlerini veya daha yaygın olarak kullanıldığı haliyle, "devlet sohbetini" engellemek. Bu yalnızca Osmanlı Devleti'ne mahsus bir uygulama değil elbette. Tüm erken modern dönem mutlakiyetçi siyasi rejimlerde ortak nokta, teoride, siyasetin hükümdarın tekelinde olması ve yönetilen tebaanın bu siyasi alanın dışında tanımlanması. Bu nedenle "devlet sohbeti" bir had aşımı, cezalandırılması gereken bir suç. Jurnaller, her şeyden önce bu mutlakiyetçi dilin kırıldığını ve yeni bir siyasi dilin oluşmaya başladığını gösteriyor. Hafiyeler dinliyor, ama artık asıl amaç halkın siyasi söylemlerini engellemek ve cezalandırmak değil. Amaç, sistemli bir şekilde kamuoyunun nabzını tutmak, devletin en üst kademelerinde değerlendirmek, "toplumu okunabilir kılmak" ve az önce Mehmed Ali Paşa bahsinde örnek verdiğim gibi kamuoyunu biçimlendirmek. Kamuoyunun keşfi diye adlandırabileceğimiz bu süreç, kamuoyunun varlığını resmen kabullenmese de zımni bir otorite kaynağı olarak gören yeni bir yönetim zihniyetini gösteriyor. Çeşitli coğrafyalarda 18. yüzyıl sonlarından itibaren başlayan ve 19. yüzyılda iyiden iyiye belirginleşen bu anlayışın sebepleriyle kitapta çok ilgilenmedim. İster kapitalizm, ister aydınlanma, isterseniz toplumsal direnişler üzerinden okuyun, sonuçta hangi sebeplerin böyle bir dönüşüme yol açtığı sorusunun çok kolay bir cevabı yok. Benim daha çok yapmaya çalıştığım, bu yeni yönetim zihniyetiyle örneklenen kopuşu belirgin kılabilmek.

Devletin "toplumu okunabilir kılmak" için yaptığı girişimlere bakarak modernleşme sürecinde, özellikle 19. yüzyılda, kamusal alanın varlığını kabul ettiğini söyleyebilir miyiz?

Toplumu okunabilir kılmanın araçları havadis jurnallerinden ibaret değil. 1830'lu ve 40'lı yıllarda yapılan nüfus sayımları, salgın hastalıkların envanterinin çıkarıldığı tahaffuz ve karantina jurnalleri, servetin kayda geçirildiği 1840'lı yıllarda yapılan temettuat sayımları, II. Mahmud'un 1830'lu yıllarda yaptığı "memleket gezilerinin" ardından yapılmasını emrettiği haritalar, bütün bunlar beraber düşünüldüğünde, bu dönemde devletin tebaayı yalnızca bir vergi kaynağı olarak görmediğini, nüfusu yalnızca imparatorluk sınırları içinde yaşayan insanların toplamında ibaret olarak değerlendirmediğini, ama farklı bir toplum kavrayışı inşa ettiğini söyleyebiliriz. Kayıt, sayım, haritalandırma ve istatistik faaliyetleri her şeyden önce imparatorluk coğrafyası ve nüfusu hakkında her şeyi bilmeye çalıştığını gösteriyor. Çünkü nüfusu artık bir kaynak olarak görüyor ve nüfus hakkında edindiği bilgilerle bu kaynağın potansiyelini saptamaya çalışıyor. Yalnızca vergi üzerinden tanımlanan iktisadi kaynak olarak değil, örneğin yine bu dönemde ortaya çıkan zorunlu askerlik hizmetiyle, askeri kaynak olarak görüyor; yalnızca mevcut silah altındakileri değil, nüfus sayımlarından elde ettiği

bilgilerle, gelecek dönemlere ilişkin muhtemel rakamları da elde etmeye çalışıyor. Jurnallerdeki halkın sohbetlerini eskiden olduğu gibi "eracif," yani yalan ve uydurma olarak değil, "havadis," yani haber kaynağı olarak değerlendiriyor. Bütün bu saydığım kayıt ve sayımların imparatorluk genelinde başarıyla uygulamaya geçirildiğini iddia etmek mümkün değilse de, değişen zihniyeti kavrayabilmek açısından önemli olduğunu düşünüyorum. İşte bu nedenle kamusal alanın eskiden olduğu gibi siyaset dışı bir alan değil, siyasi bir alan, bireylerin siyasi özneler olarak kurulduğu bir alan olarak tanımlanması önemli. Yasal siyasi hakları olmasa bile, yönetilenlere meşru bir ses verilmesi açısından jurnallerle somutlanan bu yeni gözetim özgürleştirici bir pratik olarak addedilebilir. Ancak şunu da unutmamak gerekir ki halkın evlerinde ve han odalarında yaptıkları sohbetlerin bile kayıt altına alınabildiği bu gözetim sisteminde kamusal alan hiç olmadığı kadar devletin denetimi altına girmiştir. Bu bize 19. yüzyılda tüm dünyada yaşanan modernite deneyiminin en temel özelliğini de somutluyor. Bir yandan bireysel özgürlüklerin kıyaslanamayacak derecede genişleme gösterdiği, ama öte yandan devletlerin birer polis devletine dönüştüğü bir yüzyıl bu.

Osmanlı'da bir kamusal mekân olan ve havadis jurnallerinin oluşturulmasındaki yeri tartışılmaz olan kahvehanelerin sosyal statülerinin düşüşü ve siyasi önemlerinin artışındaki eşzamanlılığın sebepleri nelerdir?

Kahvehaneler Osmanlı toplumunda en önemli bir araya gelme, sosyalleşme mekânı olması açısından önemli. Devletin ve üst sınıfların gözünde kahvehanelerin statülerinin düşmesi 16. yüzyıl sonlarında, ama daha çok 17. yüzyıldan itibaren başlıyor. Bunun iki temel sebebinin olduğu düşünüyorum. Birincisi, 16. yüzyılın sonlarından itibaren yaşanan ekonomik kriz ve nüfus artışının büyük kentlere göçü artırması. Örneğin İstanbul'un nüfusunun bu dönemde ciddi bir oranda arttığı söylenir. Yönetici seçkinlerin gözünde bu göçün ardından gelen nüfus artışının toplumsal hiyerarşiyi bozucu bir etkisi olmuştur. Koçi Bey ve Mustafa Âli gibi dönemin yazarlarının risalelerinde sürekli olarak üst sınıfları yönetilenlerden ayıran kılık kıyafet, kılıç kuşanma gibi simgelerin nasıl belirsizleştiğine, diğer bir deyişle sınıfsal geçişkenliğin nasıl arttığına dair şikâyetlere rastlarız. Yine buna paralel olarak kahvehaneler de bu dönemde alt sınıfların en önemli bir araya gelme mekânı haline gelmiş durumda. Artık 16. yüzyılın ortalarında kahvehaneler İstanbul'a ilk geldiğinde efendi takımının oluşturduğu müşteri profilinden çok farklı. Böylece farklı sınıfları bir araya getiren bu mekân, üst sınıfların adlandırdığı toplumsal çöküntünün metaforu haline geliyor. Bununla bağlantılı olarak sayabileceğimiz ikinci sebep ise kahvehanelerdeki siyasi sohbetler, yani "devlet sohbeti." 16. yüzyıldan itibaren kahvehaneler birkaç kez toptan kapatılıyor. Değişik sebepler öne sürülse de aslında tüm kapatmalarda asıl neden kahvehanelerdeki siyasi sohbetler. Resmi belgelerde "eracif," "fitne" diye adlandırılan kahvehane söylentilerinin kontrol edilemezliğini ciddi bir tehdit olarak algılıyorlar. Bu sohbetler kimi zaman eyleme de dönüşüyor elbette. Özellikle 18. yüzyılda kahvehane sahipleri arasında önemli sayıda yeniçeri var. Her bölüğün devam ettiği ayrı birer kahvehane mevcut. Örneğin 1730 yılında III. Ahmed'i tahttan indiren Patrona Halil İsyanı, isyanın liderlerinden birisinin kahvehanesinde başlamıştır. Benzer biçimde 1807 yılında III. Selim'in tahttan indirilmesiyle sonuçlanan Kabakçı Mustafa İsyanı'nın önderlerinden biri, Atpazarı'nda kahvehane işletmektedir.

19. yy ortalarında bir İstanbul kahvesi.

Ho brettanikos aster. Londinon 1861.

Kitapta II. Mahmud'un memleket gezilerinden bahsetmişsiniz. Halkın hükümdar algısının kendi dışavurumculuğuna etkisi var mıdır? Mahmud'un kendini görünebilir kılması, halkın devlet tarafından okunabilmesini kolaylaştırmış mıdır?

Hükümdarların görünmezliği az önce değindiğim mutlakıyetçi siyasi rejimlerin en önemli öğelerinden birisi. Osmanlı özelinde bu görünmezlik 15. yüzyılda Fatih Sultan Mehmed'den sonra kurumsal bir kimlik kazanmış, 18. yüzyılda belirli değişimler geçirmekle beraber 1830'lu yıllara kadar devam etmiş bir ilke. II. Mahmud'dan önce Osmanlı padişahlarının bırakın İstanbul dışına çıkmaları -17. yüzyıldan itibaren savaşlardan zaferle dönme ihtimali azaldıkça ordularının başında sefere de çıkmıyorlar- başkentte halkın önünde boy göstermeleri bile oldukça nadir bir durum. Başta cuma namazına giderken cuma selamlığı olmak üzere İstanbul'da halkın önüne çıkmaları birkaç sınırlı pratikten ibaret. Bu görünmezlik, iktidarın kapalı ve yöneti-

lenden mümkün olduğunca ayrıştığı bir beden siyasetinde biçimleniyor. Görünmezlik, hükümdarın dışsal, bilinemez, gizemli ve dünyevi olmayan bir yerde konumlanmasına hizmet ediyor ve otoritesinin meşruiyetinin önemli araçlarından birisi. Halkın hükümdar algısı da bu kurguya dayanıyor. Jurnallerde 1840'lar kadar geç bir tarihte bile padişahın böyle dışsal ve gizemli algılandığını gösteren çok sayıda sohbete rastlamak mümkün. 1820'lerin sonundan 1830'ların sonuna kadar II. Mahmud'un yaptığı beş "memleket gezisi" bu açıdan çok radikal bir değişime işaret ediyor. İlk defa bir padişah "halkın yaşayışını yerinde görmek" üzere İstanbul'dan ayrılıyor. Açıklanan resmi sebep halkı görmek olsa bile asıl amaç halka görünmek. Gittiği yerlerde -ki çoğunlukla Rumeli vilayetleri- yaptıkları da sanki modern bir siyasetçinin seçim öncesi stratejilerini andırıyor. Onuruna düzenlenen ziyafetlere katılmayıp gemicilerle yemek yemek, cuma namazında sonra halkın arasına karışmak, halka söylevler vermek, uğradığı yerlerden ayrıldığı zaman kendisi için yapılan masraflar için para vermek gibi mutlak bir hükümdardan beklenmeyecek manevralarda bulunuyor. O zamana kadar padişahlarının neye benzediğini bile bilmeyen halkın, II. Mahmud'u görmek ve dinlemek üzere kasaba meydanlarını nasıl doldurduğunu padişahın son gezisine eşlik eden Prusya subayı Moltke gezi notlarında canlı bir biçimde tasvir eder. Memleket gezilerinin yanında II. Mahmud aynı zamanda ilk defa portrelerini resmi binalara, okullara, kışlalara astıran ve dolayısıyla fiziksel yokluğunda dahi kendini görünür kılan bir hükümdar görüntüsü vermeye çalışan bir hükümdar. II. Mahmud'un bu benzersiz görünürlüğü, iktidarının meşruiyetini dünyevi bir kaynakta arayan ve mutlakiyetçi siyasi rejimlerin gizemli ve dışsal hükümdar sembolizmiyle bir tezat oluşturan yeni bir siyaset dilini simgelemesi açısından çok önemli. Gezileriyle ve portreleriyle II. Mahmud'un yöneten ve yönetilen arasındaki yabancılaşmayı kırmaya çalışan, adil, şefkatli ve dinamik bir hükümdar görüntüsü vermesi, birkaç yıl içinde havadis jurnallerinde ve diğer sayım ve kayıt faaliyetlerinde halkın görünür kılınmasına eşlik etmesi açısından dikkate değer.

Limanda köşk kahvesi. William Henry Barlett, H. Griffiths.

The Beauties of the Bosphorus, Julia Pardoe. Londra 1835.

Bu jurnaller Osmanlı bürokrasisindeki pek çok kişiye, hatta zaman zaman padişaha dahi ulaşıyordu. Buradan hafiyenin yazdıklarının, kendi gerçeklik algısından ve parlak bir jurnal yazmak gibi niyetlerden pek de bağımsız olmadığı gibi bir sonuç çıkarabiliriz. Tarihçi bu malzemeyi nasıl ve nelere dikkat ederek kullanmalıdır?

Şu noktayı tekrar vurgulamakta yarar var. 1840'lı yıllara ait bu jurnaller üslup açısından karşılaştırma yapabileceğimiz, örneğin II. Abdülhamid dönemi jurnallerinden farklıdırlar. Kitapta yayımlanan jurnalleri benzersiz kılan en önemli özelliklerinden birisi, jurnallerin sohbeti yapan kişinin ağzından aktarılmış olması. Yani II. Abdühamid dönemi jurnallerinde daha sıklıkla görüldüğü üzere hafiyenin izlenimlerinden oluşan dolaylı aktarımlar değiller. Bu nedenle, hafiyenin "parlak" bir jurnal yazma kaygısı, olsa olsa satır aralarına yansımış durumda. Bununla beraber hafiyeleri stenograf olarak da görmemek gerekir. Hafiye çoğu zaman "ne var ne yok" diye dostlarının ağzını arayan, diyaloglarda sohbeti yönlendiren kişiler olarak jurnallere yansır. Öte yandan jurnallere yansıyan konularda da hafiyeler ön plana çıkmış olabilirler. Konular ne kadar çeşitlilik gösterirse göstersin, hafiyeler sokağın havasını ne kadar yansıtmaya çalışırlarsa çalışsınlar, jurnallerdeki sohbet konularının sokaktaki gündelik konuşmaları orantısal olarak yansıttığını elbette iddia etmek mümkün değil. Sonuçta devletin kaygıları göz önünde tutularak hazırlanmış oldukları için, jurnallere yansıyan konular kelimenin en geniş anlamıyla siyasi meseleler hakkındadır. Siyaset kelimesinin en geniş anlamıyla diyorum çünkü geçim sıkıntısından kıyamet alametlerine kadar, sohbetlerde geçen her türlü konu, yaşanan zamanların güçlükleri, siyasi otoritenin basiretsizliği veya vergilerdeki adaletsizlik gibi daha geniş bir bağlamın içinde dillendirilen şikâyet ve kaygıları yansıtır. Bunun yanında vurgulanması gereken diğer bir nokta, sokaktaki konuşmaların dinlenildiği andan padişaha sunulduğu ana kadar geçirmiş olabileceği dönüşüm. Tahmin edebildiğim kadarıyla, hafiyeler önce konuşmaları dinliyor, sonra gidip sözlü olarak jurnal kâtiplerine aktarıyor, jurnal kâtipleri bunları yazıya aktardıktan sonra İhtisap Nazırı veya Serasker gibi jurnalleri hazırlamakta görevli nezaretin başındaki kişiye iletiyor, ardından da sadrazama ve en son olarak da padişaha sunuluyor. Bu

aşamaların bir veya daha fazlasında, sokaktaki konuşmaların belli ölçülerde tahrif edilmiş olma ihtimalini gözden uzak tutamayız. Bizzat hafiyeler bunu yapmış olabilirler veya üst düzey bürokratlar kendileri hakkındaki olumsuz görüşleri metinlerden çıkarmış olabilirler veya kendi görüşlerini halkın ağzından padişaha iletme gayretine girmiş olabilirler ve hatta husumet besledikleri diğer bürokratlara dair olumsuz eleştirileri süslemiş olabilirler. Jurnalleri okurken bütün bu olasılıkları göz önünde bulundurmak ve jurnalleri sokağı tam anlamıyla yansıtan bir ayna olarak görme konusunda ihtiyatlı davranmak gerekir.

mında tarihin özneleri olarak yer almışlardı. 1960'lı ve 70'li yıllarda yapılan bu yeni tarihçilik yine de bugünküyle karşılaştırıldığında iktisat tarihi temelli, işçi sınıfını merkeze alan bir sosyal tarihti. Toplumsal kimlikte sınıf merkeze alındığı için kadınlar, farklı etnik, dinsel ve ırksal gruplar veya azınlıklar bu tarihyazımında fazla görünmezlerdi. Oldukça kavramsal, yazı kurgusunda tarihi hikâyelendirmeye çok izin vermeyen bu sosyal tarih 1980'li yıllardan itibaren önemli ölçüde değişmiş gibi görünüyor. Kültür tarihi, zihniyet tarihi gibi çeşitli adlarla anılan bu yeni yönelim yine sıradan insanı merkeze almakla beraber artık sınıf

düştüğü kriz büyük ölçüde işçi sınıfı temelli çalışmaları örselerken, sınıf bilinci gibi kavramların yarattığı düş kırıklığı gitgide Marksist sosyolojik kavramlardan uzaklaşmaya yol açtı. Solun krizi yanında, ulus-devletlerin vatandaş eşitliği kurgusu da sekteye uğrayınca, toplumsal hareketler eşitlik taleplerinden uzaklaşıp toplumsal farklılıkların tanınması üzerine yoğunlaştı. Tarihçiler de bunu doğrudan kendi tarih çalışmalarına tercüme etmeye başladılar. Hem geçmişle bugün arasında, hem de farklı gruplar arasındaki en belirgin ayrım kültür farklılıkları üzerinden tanımlanmaya başlandı ve böylece antropoloji, tarih disiplininin

1840'lı yıllara ait bu jurnaller üslup açısından karşılaştırma yapabileceğimiz, örneğin II. Abdülhamid dönemi jurnallerinden farklıdır. Kitapta yayımlanan jurnalleri benzersiz kılan en önemli özelliklerinden birisi, jurnallerin sohbeti yapan kişinin ağzından aktarılmış olması. Yani II. Abdühamid dönemi jurnallerinde daha sıklıkla görüldüğü üzere hafiyenin izlenimlerinden oluşan dolaylı aktarımlar değiller.

Gündelik hayatın ve sıradan insanın tarihçi tarafından artık daha çok irdelenmesinin sebebi sizce nedir?

Gündelik hayata ve sıradan insana yönelik ilgiyi Fernand Braudel ve Marc Bloch gibi Annales okulu tarihçilerine, ama daha çok da 1960'lı yıllarda E. P. Thompson, Eric Hobsbawm gibi İngiliz Marksist tarihçilere kadar götürmek gerekir. Arşiv belgelerinde sesi duyulmayana ses vermeye yönelik bu çaba şüphesiz tarihin siyasetle, tarihçilerin üniversite dışında olup bitenlere duyduğu ilgiyle son derece bağlantılı. Yoksa tarihyazımındaki her türlü değişimi yalnızca tarihçilerin yeni yönelimleri bağlamında teknik bir konu olarak ele alamayız. 1960'lı yıllarda o zamanki adıyla üçüncü dünyadaki sömürge karşıtı hareketlerden, birinci dünyadaki işçi, öğrenci ve kadın hareketlerine kadar toplumsal direnişler dönemin tarihyazımına damgasını vurmuş, bu toplumsal hareketlerin özneleri de tarihyazı-

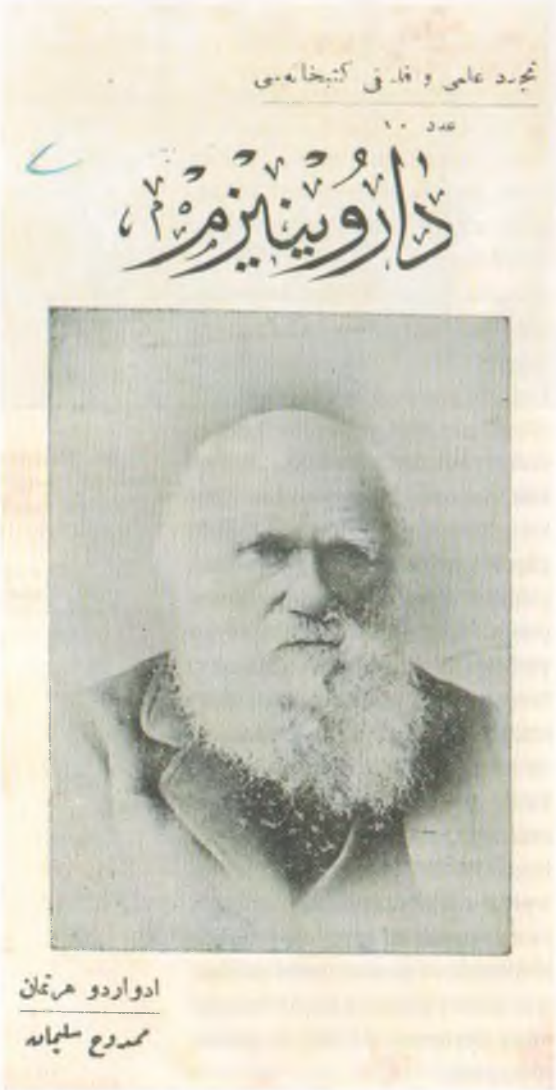
temelli değil; kadınlar, çocuklar, işsizler, kısaca her türlü grup bu tarihyazımının merkezinde. Sosyoloji veya iktisattan çok antropoloji ve dilbilim gibi disiplinlerden etkilenen yeni bir tarihyazımı ve tarihçi kuşağı söz konusu. Tarihsel anlatılar olabildiğince hikâyelendirilmiş, adeta romansı bir kurguda ve kavramlardan arındırılmış değil ama herkesin okuyabileceği bir üslupla, kavramları satır aralarına gizleyerek yazılmış, kronolojik veya coğrafi açıdan mikroya yönelmiş bir tarihçilik. Artık temel soru farklı gündelik hayat içerisinde toplumsal grupların kamusal alanda kendilerini nasıl temsil ettikleri, nasıl direndikleri üzerine yoğunlaşmış durumda. Gündelik hayatın her veçhesine yönelik, toplumsal grupların her kesimini içine alan, ama eskilerin büyük sorularını kendine fazla dert etmeyen bir tarihçilik. Bu değişimin sebeplerini yine 1980'li yıllardan itibaren dünyada yaşananlarla ilişkilendirmek anlamlı olur diye düşünüyorum. 1980'lerden itibaren solun içine

ilham kaynaklarından birisi haline geldi. Türkiye'de de benzer eğilimlerin izlerini sürmek mümkün. 17. yüzyılda yazılmış mektuplardan 19. yüzyılda tutulmuş günlüklere kadar yeni kaynaklar yayımlanıyor ve inceleniyor. Her gün, eskiden Osmanlı arşivlerinde bulunmaz denilen, gündelik yaşamdan kesitler sunan vesikalar keşfediliyor. Yemek kültüründen cinselliğe kadar her konu irdeleniyor. Anı kitapları altın çağını yaşıyor ve örneğin eskiden yalnızca koleksiyoncuların ilgisini çeken Reşat Ekrem Koçu külliyatı yeniden basılıp satışa sunuluyor. Romansı bir üslupla yazılan tarih kitaplarının yanında tarihi romanlar en çok satanlar listesine giriyor. Tarih, güncelin çözümü için cevap aranan bir sığınak. Sıradan insanın bugün gündelik hayattaki siyasi talepleri neyse, problemlerini nasıl tanımlıyorsa, bu taleplerini temellendirmek ve problemlerini çözmek için geçmiş gündelik hayatı hatırlamaya başlaması da bunun sonucu olsa gerek.

OSMANLI'DA DARWİNİZM VE EVRİM KURAMLARINA İLGİ ÜZERİNE...

MEHMET Ö. ALKAN

200. doğum yılında Anglikan Kilisesi Darwin'den, "Seni yanlış anladığımız, sana karşı gösterdiğimiz ilk tepkide hatalı oluşumuz (...)" ifadesiyle özür diledi. Geçen yıl gök dürbününün icadının 400. yılı yaklaşırken Katolik Kilisesi Galileo ile ilgili mahkûmiyet kararının kilise ile ilgili olmadığını, aksine Galileo'ya teşekkür borçları olduğunu dile getirdi. Darwin'in TÜBİTAK'ın dergisinden çıkarılması söz konusu olunca, bu yazıda, evrim kuramının Osmanlıca literatüre ilk ne zaman ve nasıl girdiğine dair bazı örnekler vermek istedim.

DİKKAT ÇEKMEYEN KİLİSE ÖZÜRLERİ...

Bu yıl Charles Robert Darwin'in (12 Şubat 1809-19 Nisan 1882) doğumunun 200. yılı. Kısa adıyla *Türlerin Kökeni* adlı en çok ses getirmiş olan eserinin yayınlanışının ise 150. yıldönümü. Bu vesileyle başta İngiltere olmak üzere birçok ülkede Darwin ve evrim kuramı gündeme geldi ve bu konuda çok sayıda etkinlik düzenleniyor. Darwin ve evrim kuramı konusunda yeni bulgu ve gelişmeler bilimsel toplantılarda tartışılıyor. Muhtemelen birçok doğa tarihi müzesi Darwin ve evrim kuramıyla ilgili özel sergilere ev sahipliği yapacak. Darwin'le yeni bir boyut kazanan evrim kuramı bir kez daha tartışmaların ortasına yerleşecek. Ancak dini yaratılış inancı ile evrimci kuramlar kıyasıya çarpışacak, çatışacak, diye beklerken, ilginç bir gelişme oldu. Geçen yılın sonuna doğru Anglikan Kilisesi'nin Misyon ve Kamu İşleri Direktörü Rev Dr. Malcolm Brown, "Good religion needs good science" başlıklı bir yazı yayınladı. Yazıda insanların ve kurumların hata yapabileceklerini, Hıristiyanların ve kiliselerin de bunun dışında olmadığını belirtiyordu. Rahip, toplumun dünyaya bakışını değiştirecek her yeni büyük fikrin saldırıya uğradığını belirterek, Kilisenin Galileo'nun astronomisi konusunda yaptığı hatanın benzerini 1860'ta Darwin'e de yaptığını itiraf ediyordu. Yazıda, 200. doğum yılında Darwin'den samimi bir şekilde, "Seni yanlış anladığımız, sana karşı gösterdiğimiz ilk tepkide hatalı oluşumuz ve bu sebeple başkalarının da seni yanlış anlamasına yol açtığımız için" cümleleriyle özür dileniyordu.[1] Kilise resmen 14 Eylül 2008'de Darwin'i ve teorisini yanlış anladığı için özür diledi.

Geçen yıl, benzeri ikinci bir olay daha yaşandı. Galileo'nun gök dürbününü icat etmesinin 400. yılı olduğu için, 2009 yılı UNESCO tarafından Uluslararası Astronomi yılı olarak ilan edilmişti. Belki de bu kararla da ilgili olarak geçen yılın kasım ayında Katolik Kilisesi Galileo'ya ilişkin mahkûmiyet kararının kilise ile ilgili olmadığını, aksine Galileo'ya teşekkür borçları olduğunu dile getirdi. Oysa kilise dünyanın evrenin merkezi olduğunu kabul etmiş ve 1616 yılında Galileo'nun Kopernik sistemini müdafaa etmesi papazların ağır

hücumuna uğramıştı. Galileo'nun dünyanın döndüğü iddiasından vazgeçmesini isteyerek yargılamışlardı. 1633'te de mahkûm ettiler. Kilise, dünyanın güneş etrafında döndüğünü 1820'lerde ve Galileo'ya haksızlık yaptıklarını da 2008'de kabul etti. Sonradan bunun bir İtalyan engizisyonu ya da kişisel ve özel memnuniyeti için yapılan bir saçmalık olduğu, bu kararı alan ofisin kilise demek olmadığı söylense de...

Bütün bunlar olurken, özellikle İngiltere'de Anglikan Kilisesi Darwin'den uzun bir açıklamayla özür dilerken, bu olay Türkiye'de pek dikkat çekmediği gibi, TÜBİTAK'ın aylık yayınladığı *Bilim ve Teknik* dergisinin 2009 Darwin Yılı için hazırladığı Mart 2009 kapağı ve Darwin ile ilgili 15 sayfa yayından kaldırılıp içeriği değiştirildi. *Bilim ve Teknik* dergisinin genel yayın yönetmeni görevinden alındı. Sürecin nasıl yaşandığı hâlâ tam olarak açıklığa kavuşmuş değil. Ama ortada bir sonuç var, Darwin, *Bilim ve Teknik* dergisinden çıkarıldı.[2] Üstelik bugüne dek Darwin ve evrim konusunda en yetkin makale ve kitapları yayınlayan kurum tarafından...

Darwin'in kısa adı *Türlerin Kökeni*, orijinal adı *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or The Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life* olan ve Türkçesi *Doğal Seçilim ile Türlerin Kökeni veya Hayat Mücadelesinde Ayrıcalıklı Irkların Korunumu Üzerine* adlı kitabı 22 Kasım 1859'da kitapçılara dağıtıldığı andan itibaren, 150 yıldır devam eden bir tartışmayı da başlatmış oldu. İnsanın maymundan geldiği yanlışı da bu sıralarda ortaya atıldı ve benimsendi. Oysa Darwin böyle bir şey söylememişti. Daha sonra yayımladığı *İnsanın Türeyişi* (orijinal adı *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex*) kitabında insan evrimini ve cinsi seleksiyon konusunu işlemişti. *İnsan ve Hayvanlarda Duyguların İfadesi* (orijinal adı *The Expression of the Emotions in Man and Animals*) adlı kitabında ise insanların ve hayvanların duygularını ifade ediş şekilleri arasındaki benzerlikleri ortaya koydu.

Aslında Darwin yaratılışa dair de bir şey söylememişti. Bir anlamda yaratılış sonrasını anlamaya çalışıyordu. Bu konuda onun söylediği, değişik canlı türlerinin ortak birkaç kökten, türden -atadan- evrilerek geliştiği fikriydi. İkinci olarak, bu süreçte canlılar arasında "yaşam mücadelesi" ve "doğal ayıklanma" ile en uyumlunun hayatta kalması prensibi olan evrimi dile getirmişti. Üstelik bu fikirlerin tamamı, bilimsel bir emeğe, uzun yolculuklara ve yıllara dayalı araştırma, gözlem ve karşılaştırmalara dayanıyordu. Ancak kilise, Galileo'ya yaptığı gibi durumdan vazife çıkarmak konusunda gecikmedi. 2008 sonbaharında özür dilenmesine neden olacak şekilde, Anglikan Kilisesi Piskoposu Samuel Wilberforce 1860'ta yapılan yıllık oturumda, bu tezi çok sert bir şekilde eleştirdi ve eleştiri Darwin ile geliştirdiği kuramının dini ve felsefi açıdan da itham edilmesine sebep oldu. Böylece Darwin'in *Türlerin Kökeni* kitabının 1859'da yayınlandığı günden beri kutsal kitaplarla ve dini açıklamalarla bir yarış ve rekabet halinde olduğu, onları küçük düşürmeye çalıştığı ileri sürüldü. Adeta Darwin ve evrim kuramı konusundaki tercih, dine sadakatin ölçüsü haline getirildi. Canlıların mükemmel tasarımlar olduğu, dolayısıyla evrime gerek olmadığı, yaratıldıkları halleriyle hep aynı kaldıkları ileri sürülerek Darwin teorisinin doğru olmadığı "ispatlanmaya" çalışıldı. Bazıları cahillikten bazıları da taammüden, mutlak doğru ve tartışılamaz olan dini inanç ile her an tartışılabilir ve yanlışlanabilir olan bilimsel bilgi arasındaki farkı önemsemeden, Darwin'in ne söylediğini anlamak yerine suçlamak kolaycılığına saptı.

Avrupa'da 1859 yılında Darwin'in **Türlerin Kökeni** *adlı eseri ile yeniden popüler olan yaratılış ve evrim konusu Osmanlı'ya ulaşmakta gecikmemişti. Türkiye'de evrim kuramı ve evrimcilerle ilgili bilgi ve görüşler Osmanlıca literatüre 1860'lı yılların sonundan itibaren dahil olmaya ve ilgi görmeye başlar.*

Jean-Baptiste Pierre Antoine de Lamarck (1744-1829).

Charles Robert Darwin (12 Şubat 1809-19 Nisan 1882).

EVRİMCİ KURAMLARIN OSMANLICA LİTERATÜRE GİRİŞİ

Konu, dünyada Darwin'in 200. doğum yılında ve *Türlerin Kökeni*'nin

Eduart Hartmann-Memduh Süleyman; *Darwinizm Darwin Mesleğinin İhtiva Ettiği Hakikatler ve Hatalar* İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1329. **(yan sayfa)**

yayınlanışının 150. yılında etkinlikler yapılırken, bizde dergilerden çıkarılması şeklinde gündeme gelince, ben de Darwin, evrim kuramı ve evrim kuramcılarının Türkiye'deki Osmanlıca literatüre ilk ne zaman girdiğine ve ne tür yayınlar yapıldığına dair bazı örnekler vererek hatırlatmalar yapmak istedim.

Subhi Edhem; *Darvenizm* Manastır: Beynelmilel Ticaret Matbaası, 1327.

Subhi Edhem; *Lamarekizm* Dersaadet: Nefaset Matbaası, 1330.

Doktor Edhem Necdet; *Tekâmül ve Kanunları* İstanbul: Matbaa-i İçtihad, 1329.

Avrupa'da 1859 yılında Darwin'in *Türlerin Kökeni* adlı eseri ile yeniden popüler olan yaratılış ve evrim konusu Osmanlı'ya ulaşmakta gecikmemişti. Türkiye'de evrim kuramı ve evrimcilerle ilgili bilgi ve görüşler Osmanlıca literatüre 1860'lı yılların sonundan itibaren dahil olmaya ve ilgi görmeye başlar. Bu ilgi, bilimsel araştırma sürecine katılmak ve katkı yapmak şeklinde olmaktan çok, popüler tartışmaları takip etmek şeklindedir. Ancak Osmanlıca literatüre Darwin ve evrim konusunun ilk olarak kim tarafından aktarıldığını belirlemek zor. Ancak bilebildiğimiz kadarıyla evrimcilerden ve materyalistlerden biri olan Büchner'i ilk tanıtan kişilerden biri Ali Suavi'dir.

Ali Suavi Avrupa'da siyasi mülteci olduğu sırada 1870 (1286) çıkardığı *Ulum* adlı derginin çeşitli sayılarında[3] Büchner'den söz etmiştir. *Ulum* dergisinin 17. sayısındaki (s. 1009) "Mezahib-i Felsefiye der Avrupa" başlıklı ve "Materyalist" altbaşlıklı makalede, Büchner'i "Fransa'daki ehl-i hissin peygamberi" olarak tanıtır. Özelikle s. 1018'de, müteredditlerin Büchner gibilerin "münkirane" yazdıkları kitaplardan etkilendiklerini belirtip eleştirir.

Bu dönemde bilimsel gelişmelerden söz etmek, geleneksel dini dünya görüşü ile ciddi çelişkiler oluşturmaya başlamıştır. Bu durum en çok yeni bilimsel görüşleri aktarmaya çalışan Osmanlı aydınını zor durumda bırakır. Bunların başında Ahmed Midhat Efendi gelir. Ahmet Midhat Efendi 1288-1289 yıllarında yayınladığı *Dağarcık* adlı dergisinde bir yandan yeni bilimsel gelişme ve fikirleri aktarmaya çalışırken, diğer yandan da geleneksel dini düşünce ile oluşan çelişkileri izah etmeye, uyumlaştırmaya çalışacaktır. Ahmet Midhat Efendi'nin bu gayreti hayli ilginç makalelerin ve yazıların yazılmasına neden olacaktır. 1870'lerin hemen başında Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı aydınları arasında da dünyanın yaratılışı, insanın yaratılışı, evrimi gibi konular rağbet görmektedir. Ahmet Midhat Efendi, en çok ilgi çeken konu olan insanın yaratılışı ve evrimi konusunu ilk kez *Hace-i Evvel* adlı eserinde dile getirmiştir. Ardından *Dağarcık*'ta yazdığı "İnsan" (s. 40-49 Cüz: 2, 1288)) ve özellikle "İnsan-Dünyada İnsanın Zuhuru" (s. 109-117, Cüz: 4, 1288) başlıklı yazısı yaratılış ve sonrasını konu alır: "Kürre-i arz üzerinde nevi beşerin suret-i intişarı gerek diyanet ve gerek fünun nazarında en ziyade ehemmiyet almış bir şey olduğundan bu babda hem ulema-yı diniye ve hem hükema-yı tabiiye pek çok rivayetlerde bulunmuşlardır. Kâinat serlevhasıyla yazmakta olduğumuz kütüphane-i tarihiyenin mukaddimesi makamında olarak neşreylediğimiz cildde gerek hilkat-ı âlem ve gerek intişar-ı beni âdem hakkında ulemayı diniye ile hükema-yı tabiyenin yekdiğerini tahtie eden rivayetleri bil muhakeme hakikatte ikisinin dahi bir rey ve fikirde bulunmakda olduklarını gösterdiğimizden..." (s. 109) dedikten sonra ilk kez 122. sayfada Lamarck'in fikirlerinden söz edecektir.

Anlaşılan o ki dünyanın yaratılışı (hilkat-i âlem) konusundaki yazılara derginin iç kapağında cevap verecek ve "Kürre-i Arzın Fennen Keyfiyet-i Teşekkülü" başlığı (Cüz: 7, 1288 iç kapak "Muhabere-i Aleniye" ile bir yazı yazacağını belirtecektir. Sözünü 9. cüzde tutacak ve bu makaleyi yazacaktır (Cüz: 9, 1289, s. 271-278).

Gerçekten de dünyanın yaratılışı konusunda "diyanet ile fenni" (dini açıklama ile bilimsel açıklamayı) uzlaştırma (te'lif) denemesini *Kâinat* adlı tarihi serinin ilk cildine yazdığı, mutlaka okunması gereken oldukça uzun ve nefis giriş yazısında açıklayacaktır.[4]

II. Abdülhamid döneminde Beşir Fuad, Şemseddin Sami,[5] Ahmed Macid-Ahmed Edib,[6] Hoca Tahsin gibi isimlerle, yine bu dönemde ya-

yınlanan *Maarif* ve *Resimli Gazete*, *Servet-i Fünun* çevresiyle sınırlı kalan bir ilgi vardır.

1894 depremi hurafeye de ilgiyi artırmıştır, bilime de. Yerküreye, "ilm-i arza" yönelik yayınlarda belirgin bir çoğalma olmuştur. Deprem, zelzele gibi konuları açıklayan kitaplar yayınlanır. Kitaplarda yerkürenin "materyalist" bilimsel açıklamaları yer alır.

II. MEŞRUTİYET VE DARWİNİZM

II. Meşrutiyet dönemi evrim kuramcılarına, evrim kuramlarına, materyalizme ve Darwinizme ilginin arttığı yıllardır. Bir yandan telif ve çeviri makaleler ve kitaplar yayınlanırken, diğer yandan da orijinal dillerden çeviri eserler yayınlanmaktadır. Spencer'in,[7] Haeckel'in[8] Bücher'in[9] kitapları bu süreçte yayınlanır. Darwin ve evrim üzerine yazılara daha sık rastlanır. *Hüsn ü Şiir*, *Genç Kalemler*, *Tabiat*, *Bağçe*, *Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, *Musavver Muhit*, *Servet i Fünun*, *Zekâ*, *Yirminci Asırda Zekâ* gibi birçok dergi ve gazetede Darwin'e ve evrim kuramı ile kuramcılarına dair haber, yazı ve makaleler yayınlanır. Baha Tevfik ve arkadaşları bu çevrelerin ilk zikredilmesi gereken grubudur. Kurdukları *Teceddüd-i İlmi ve Felsefi* serisi bu konuda öncülük edecektir.[10]

BİR MATERYALİST OLARAK SUBHİ EDHEM VE "DARVENİZM"

Hiç kuşku yok ki Osmanlı Darwinizminin en önemli ismi Subhi Edhem'dir.[11] Darwin'i ve evrim literatürünü tanıtan başlıca isimdir. Ayrıca, diğer arkadaşlarının aksine, dini ve tutucu çevrelerden gelecek tepkileri de umursamamıştır.

Subhi Edhem, II. Meşrutiyet'in hemen başında Manastır'da Askeri İdadi öğrencilerine "tarih-i tabii," yani doğa tarihi derslerini verirken Darwinizmi ve evrim kuramlarını anlatmaya başlamış ve öğrencilerin yoğun ilgisiyle karşılaşmıştır. Ancak bu duruma idarenin tepkisi gecikmemiş ve "tarih-i tabii," ders programından çıkarılmıştır. Subhi Edhem'in okulda verdiği "tarih-i tabii" ders notları, bazı eklemelerle 1910 yılında kitap haline getirilmiştir. Kapakta, Subhi Edhem'in isminin altında, "İdadi-i Askeri Sabık Tarih-i Tabii Muallimi" yazmaktadır. Subhi Edhem, kitabını

Herbert Spencer, *Kavanîn-i Tabiiye*, Mütercimi: Babıâli Hukuk Müşavir muavinlerinden Mehmed Münir [Ertegün]. Dersaadet: Mürettibin-i Osmaniye Matbaası, 1327 [1911].

Ludwing Büchner, *Madde ve Kuvvet*, Çeviren: Baha Tevfik-Ahmed Nebil. [İstanbul]: Müşterekü'l-menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, t.y.[1 3 cilt.

"ilk talebelerime" diyerek öğrencilerine ithaf etmiştir.

Kitabın ismi, kendisinin tercih ettiği Osmanlıca okunuşuyla "Darvenizm"dir.[12] Kitabın isminin altında Muhiiddin Arabî'den yapılan şu alıntı dikkat çeker: "Bir hendeseşinas için bir müsellesin kırmızı mı veya siyah mı olduğunu sormak ne kadar garip düşerse, bir hekim için de felsefeye müteallik bir eser-i kaleminin mütedeyyine mi yahut gayri mütedeyyine mi yazılmış olduğunu sual etmek o kadar münasebetsiz ve abes düşer... Muhiiddin Arabî"

Kitapta "Maksadım", "İcmal-i Tarihi", "Menşe-i Envai", "Tahavvül Kanunları", "Mübareze-i Hayat", "Istıfa", "Veraset", "Tesalüb", "Netice ve Son Söz", "Hamiş" başlıklı bölümler vardır.[13]

Subhi Edhem, kitaba yazdığı "Maksadım" başlıklı giriş yazısında şunları belirtir:

"Maksadım
Bugün mevki-i intişara çıkan bu küçük eser, tamam bir sene evvel, Manastır İdadi-i Askeriyesi'nde 'Tarih-i Tabii' tedris ederken şakirtlerimden birçoklarının gösterdikleri arzu-yı şedide rağmen yazılmıştı. Hatta hiç ummadığım halde, o büyük, kalabalık dershanenin uğultulu muhiti içinde bir kısm-ı külli bu pejmürde sahifeleri istinsah için çırpınmıştılar bile...

...Bu gün, ben mektebden, o çocuklar da benden, uzaklaştık. İlk hocalığım, mefkûremde derin, unutulmaz, hatıralar bıraktı. Talebelerim için yazılan ders notları bence, muazzez olmasa da, kıymettardır. İşte, asıl neşr maksadının en büyük muharriki..."

Subhi Edhem, kitabında Darwin ve evrim kuramını, ona yöneltilen eleştirileri ve katkıları özetledikten sonra kendi fikirlerini yazmıştır.

"Memleketimizde Darven ismine değilse de, nazariyesine bigâne duran birçok kimseler mevcuttur. Avrupa'da bile Darven taraftarlarına atılan itiraz taşları pek çoktur. Hâlbuki Darven aleyhine yazılan bir sürü sahifeler içinde ulum-i tabiyenin teferruatından en metini bulunan, kanunlarla halledilebilen ilimlere karşı hep bir vukufsuzluk gözükmektedir. Zaten, eşgal-i uzviyetin, mihaniki bir tarzda, esbab-ı esasiye ve esbab-ı mucibesini anlayıp anlatabilmek için mutlaka ulum-i tabiyede malumat-ı tamme sahibi bulunmak şarttır. Ve bu şartın zafiyeti, bişübhe, derece-i ihatanın da dairesini daraltır." (s. 180)

Ernest Heinrich Haeckel (1834-1919).

Ernest Haeckel, Çeviren: Ahmed Nebil, *İnsanın Menşei Nesl-i Beşer* Dersaadet: Matbaa-i Nefaset, [1328/1912?]

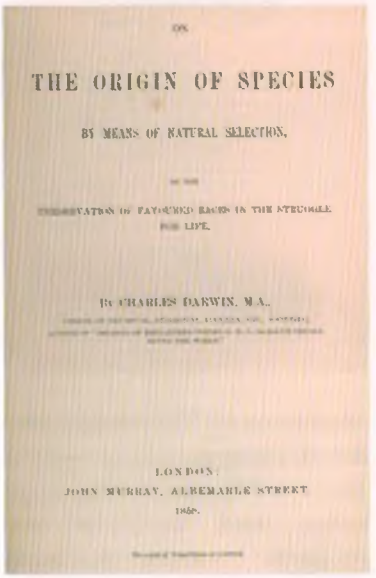
Friedrich Karl Christian Ludwig Büchner 1824-1899).

***Türlerin Kökeni*'nin ilk baskısı.**

Daha sonra Ahd-ı Atik ve Ahd-ı Cedid'e dayanarak Musa'ya göre dünyanın yaratılışı üzerinde durur. Ve,

"...Taassub-i ahlakiye ve teşekkül-i cemaate, beşerin gururuna büyük vaatlerde bulunan ve bu mülahazada en ziyade göze çarpan nokta bütün mükevvenatın, bütün zi-hayatın beşer için halk edilmesi kaziyesidir ki, redde müstahaktır. Binaenaleyh bana hücum edeceklere, sözlerimi cerhe kıyam edenlere manidar bir sükût-i müstehziye bürünmüş yalnız 'Ahd-i Atik ve Ahd-i Cedid' isimleri verilen Kitab-ı Mukaddesin bir tarih-i tabii kitabı bulunmadığı cevabını vermekle iktifa ederim." (s. 187-188)

"...Ben de derim ki bugün mevcut olan bütün neviler en iptidai, basit bir noktadan çıkıp türemiş, dünyada bütün uzvilerin hepsi bir neviden çoğalmıştır. Yoksa 'Tarih-i Mukaddes'in zannettiği gibi tabiat ne bir âdem, ne bir havva, ne de müstakil bir şecere-i asli yaratmamıştır, işte son söz. (s. 199)

Ulum-i tabiyeye vakıf olmayan bir sürü mutaassıp, şarlatan yazıcıların, fenne istinat etmeyen itirazlarına karşı daima lakayt ve sükuti kalacağım. Bu gibilere dert anlatmağa vaktim olmadığı için benden mukabele beklemesinler. Lakin fenne vukuf-i tammesi olanlara fırt-ı hürmet ve riayetim bulunduğu için kendilerinin irşadat-ı fazılanelerini can kulağıyla dinler ve ilelebet kendilerine minnettar kalacağımı şimdiden arz ile sözümü keserim." (s. 199-200) Manastır, 27 Temmuz 1327, Subhi Edhem.

O sıralarda bir diğer evrim kuramcısı olan Lamarck ve Lamarckizm üzerine *Felsefe Mecmuası*'nda[14] "Lamarck ve Lamarckizm" başlığı ile kaleme aldığı yazı dizisini *Lamarckizm* adıyla kitap olarak da yayınlayacaktır.[15] *Lamarckizm* kitabının başlığının hemen altında şu vecize yer alır: "Muhakeme değil, hikâye ediyorum..." Montaigne

Doktor Subhi Edhem, *Felsefe Mecmuası*'nın 2. cildine "Din ve Darwinizm" yazısı yazmayı vaat etmiş, ancak yayınlanmamıştır.

MEMDUH SÜLEYMAN VE "DARWİN MESLEĞİNİN İHTİVA ETTİĞİ HAKİKAT VE HATALAR"

Bu dönemde evrimci kuramlarla ilgilenen bir başka isim, Memduh Süleyman'dır. Memduh Süleyman 1913'te Eduart Hartmann'dan çevirdiği, "Teceddüd-i İlmi ve Felsefi Kütübhanesi" serisinin 10 numaralı kitabı olaran *Darwinizm* adlı eseri yayınlar. Eserin altbaşlığı, "*Darwin Mesleğinin İhtiva Ettiği Hakikatler ve Hatalar*" şeklinde verilmiştir. Kitap Almanca yazılmış ve Fransızcaya çevrilmiştir. Memduh Süleyman ise bu Fransızca çevirisini özetleyerek Osmanlıcaya aktarmıştır.[16]

Memduh Süleyman kitapta, Darwin'in 1859'da yayınlanan *Türlerin Kökeni* adlı eserini "*Istıfa-yı Tabii ile İzah Edilen Nevilerin Menşei*" adıyla Osmanlıcaya çevirmekte olduğunu belirtmekle birlikte (s. 7), yayınlanmamıştır.

Memduh Süleyman, kitabın başına yazdığı "Birkaç Söz" başlıklı kısa önsözde şunları yazmıştır: "Meşrutiyetin ilanını müteakip münevver fikirli, düşünür gençler arasında Avrupa hakimlerinin ilmi fikirleri, felsefi itikatları hakkında malumat elde etmek arzusu hasıl oldu. Bugün ulum-i tabiyede büyük bir rol ifa eden Darwin nazariyesi hududunu 'metafizik'e kadar tevsi ederek kâinatın hilkati hakkında birçok nazariyeler suduruna sebebiyet vermiş, felsefi meslek ve mekteblerde mühim bir tesir icra etmeğe başlamıştır. Binaenaleyh Darwin'in vazettiği ıstıfa ve nesil nazariyelerinin hatalarıyla hakikatlerini teşrih eden Alman müelliflerinden Eduardo! Hartmann'nın 'Darwinizm' 'Le darwinizme' nam eserini hülasaten Türkçeye naklediyorum."

Kitabın içinde yer alan konular şöyledir: "Birkaç Söz" "Hal-i Hazırda Darwin Mesleği", "Cinslerdeki Nesil ve Tasavvurî Karâbet", "Gayrimütecanis Nesil Nazariyesi ve İstihale Mesleği", "Mösyö Vigan'a Nazaran İptidai Hücrelerin Nesebi", "Istıfa Nazariyesi", "Tabii Istıfa ve Üç Ameli", "Mevcudiyet İçin Mücadeledeki Istıfa", "Tahavvül ve Tebeddül Kabiliyeti", "İrs", "Darwin Tarafından Delil Olarak Gösterilen Muavin Kaideler", "Ahval-i Haricinin Uzviyet Üzerine Doğrudan Doğruya Olan Tesiri", "Azanın İstimal Veya Adem-i İstimalden Mütevellit Tesiri", "Istıfa-yı Cins", "Tenasüp Kanunu", "Netice ve Hülasa".

DOKTOR EDHEM NECDET - TEKÂMÜL VE KANUNLARI

Evrim kuramına olan ilginin bir göstergesi de Doktor Edhem Necdet tarafından yazılan *Tekâmül ve Kanunları* adlı kitaptır.[17] Kitabın kapağında, içindekilere yer verilmiştir.

"Uzviyetlerde Tekâmül Kanunları: Muhitin Tesiri, Uzuvların Faaliyeti, Mübareze, Istıfa, Veraset, Evsaf-ı Kesbiyenin İrsen İntikali

Cemiyetlerde Tekâmül kanunları: Cemiyetlerin Kabiliyet-i Tahavvüliyesi, Cemiyetlerin İstihalesinin Mihanikiyeti, Terakki-i İçtimai"

Edhem Necdet evrim kuramları konusunda bilgiler vererek asıl önemli olanın, toplumsal evrim yasalarına ulaşmak konusunda gayret olduğunu belirtir: "Avrupa'nın istihalesi tabiat ve eşyadaki bu istihaleyi idrakten sonradır; tekâmül kanunlarının keşfi terakki-i içtimaiyenin yegâne saikı oldu... (s. 3-4)

[Avrupa'nın güçlendiğinden ve zayıflayan Osmanlıyı vahşice ezmesinden bahsederek] Evet, düşünülürse, âlemin terakkisi ile bizdeki tedenninin esbabı şundan ibarettir: Âlem muhitiyle, hayatiyle istihale etti. Biz bu yeni muhite, yeni hayata tevafuk edemedik, istihaleyi, bu en umumi, ne âlemşümul düstur-i hilkati idrak edemedik." (s. 5)

ERNEST HAECKEL VE *İNSANIN MENŞEİ NESL-İ BEŞER*

Osmanlı aydınları için Haeckel'in özel bir yeri vardır. Kim bilir belki de bu, Haeckel'in 1873'te Türkiye'yi ziyaret etmesinden kaynaklanıyor olabilir. Ondan çevrilen önemli eserlerden biri, *İnsanın Menşei Nesl-i Beşer* adını taşımaktadır. Ahmed Nebil'in çevirdiği bu eser, 1912 yılında yayınlanmıştır.[18] Önsözünü Baha Tevfik'in yazdığı ve evrim kuramının yanlış öğretildiğinden yakınan yazının ardından kitap şu bölümlerden oluşmaktadır: "Primatlar", "Primatların Neseb-i Şeceresi", "İnsanın Nesebi", "Lamarck ve Darwin", "İnsan Tekâmülünün Tarihi", "Tefekkür Uzuvlarının Keşfi", "Maddenin Ebediyeti Kanunu", "İnsan ile Maymun Arasındaki Güzergâh", "Cava'daki Keşif-Arz Tabakalarına Ait Devirlerin İmtidadı", "Umumi Netice".

ERNEST HAECKEL VE *VAHDET-İ MEVCUD BİR TABİAT ÂLİMİNİN DİNİ*

Materyalist ve Darwinist literatüre yönelik tepkinin ciddileştiğini fark eden Baha Tevfik ve arkadaşları, bu türden yayınladıkları eserlerin başına "paratoner" kabilinden bir açıklama yazısıyla, bu tür eserlerin İslamiyeti hedef almadığını, alanların İslamiyeti tanımadığını, tanısalar böylesi hücumlar yapmayacaklarını ve nihayet bu tür saldırılara cevap verecek âlimlerin mevcut olduğunu belirteceklerdir.

Bu açıklamalardan biri, Haeckel'in tartışmalar yaratan bir başka kitabına hem önsöz hem de sonsöz olarak kaleme alınmıştır. Baha Tevfik, Ernest Haeckel'in *Vahdet-i Mevcud Bir Tabiat Âliminin Dini* adlı kitabına yazdığı "Bizim Sözlerimiz" başlıklı önsözde durumu kurtarmaya çalışacaktır: "...Vahdet-i mevcut mesleği bizde çoktan beri vardır. Fakat vahdet-i mevcut mezhebi öyle bir şey olarak vardır ki buna dinsizler de inanır, dindarlar da inanır. Bu mesleği bizde Bektaşi tarikatında olanlar kabul ettiği gibi Bektaşi olmayanlar da kabul etmişlerdir..." (s. 3-4)

Herbert Spencer (1820-1903).

Bu ifadeler yetmemiş olacak ki, kitabın sonunda, sonsöz niyetine yazdığı "Bir Muahhara" başlığıyla daha savunmacı bir ifade yer alır: "...Malumdur ki mekteblerimizde en az ehemmiyet verilen dersler, lisan dersleri ve bilhassa 'Arapça'dır. Bunun için mektepliler daima Arapça öğrenmekten mahrumdurlar. İlca-yı zaruretle ve say-ı zatiyeleriyle biraz Fransızca öğrenen gençler Avrupa felasifesinin bu ve buna benzer diğer, din aleyhinde kitaplarını okuyorlar ve tabiidir ki inanıyorlar...

Müellifin bazı tarizatını İslamiyete de teşmil ettiğini gördüğümüz zaman, ne kadar aldandığını ve bu tarizatın dinimize tamamıyla vakıf olamamaktan ileri geldiğini anladık. Çünkü bizim dinimiz; hakiki bir tabiat âliminin asla itiraz edemeyeceği derecede mükemmel bir dindir... A[hmed Nebil]- B[aha Tevfik]" (s. 86-88)[19]

SOSYAL DARWİNİZM YA DA DARWİNİZM SOSYAL

İçtimaiyat Mecmuası 1917'de İstanbul Darülfünunu İçtimaiyat Darülmesaisi (Enstitüsü) tarafından yalnızca 6 sayı yayınlanabilir. Dergide Dar-

Dr. Galip Ata, *Darvin*, Maarif Vekâleti, Devlet Matbaası, 1931.

Darwin, İbrahim Alâeddin [Gövsa] riyaseti altında güzide bir heyet-i ilmiye tarafından vücuda getirilmiştir. İstanbul: Sebat Matbaası, 1927 "Büyük Adamlar Serisi", Cild: 1 Forma: 30.

Muallim Necmeddin Sadık [Sadak] Bey; *Darwinizm Sosyal -ı- İlm-i Hayatda Darwin Nazariyesi (Tabii Istıfa, Cinsi Istıfa Tenkidleri)* [İstanbul:] Darülfünun Matbaası, 1336 [1920].

win, Lamarck gibi isimlerin yanı sıra evrim kuramları, sosyal Darwinizm ve neo-Darwinizm gibi konulara da değinildiğini görüyoruz.

Osmanlı Darwinizmi konusunda şimdilik zikredilmesi gereken son eser, yine Darülfünun Edebiyat Medresesi Felsefe Şubesi yayınları arasından çıkan ve 1336 [1920] yılında taşbasma olarak yayınlanan eserdir. Muharriri, Muallim Necmeddin Sadık [Sadak] Bey'dir. Kitabın adı *Darwinizm Sosyal -ı-*'dir. Altbaşlığı, *İlm-i Hayatda Darwin Nazariyesi (Tabii Istıfa, Cinsi Istıfa Tenkidleri)* adını taşımaktadır.[20] Tam milli mücadele sırasında, İstanbul'un işgal edildiği günlerde İstanbul Darülfünunu Edebiyat Medresesi [Fakültesi] Felsefe Şubesi tarafından yayınlanmıştır. Osmanlıca literatürde Sosyal Darwinizm üzerine aynı adı taşıyan yegâne kitaptır.

"NEYE AİT OLDUĞU TAM BİLİNMEYEN BİR ÇENE VE BİRKAÇ DİŞ..."

Cumhuriyet döneminde, 1927'de İbrahim Alaaddin Bey tarafından *Darwinizm* adlı kitap yayınlanır. Bu eserdeki şu paragraf Darwin'i ne kadar anladıklarına da işaret eder!

"Mukaddes kitapların haber verdiği insanın hilkati hakkında Darven çok itirazlara, çok hücumlara maruz kalan bir nokta-i nazar serd etti, dedi ki:

İnsan maymundan azmışdır.

Evrim Teorisi Hakkında Rapor Özeti, Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1985.

Filhakika insanların izzet-i nefsi asırlarca alınan terbiye, dini akidesi buna birden bire inanmaya manidir. Elan da Darven'in insan menşei hakkındaki telakkisine hiddet edenler pek çoktur."[21]

Evrim teorisinin müfredatta yer alıp almaması veya karşılığında ve aynı anda itirazları ile dini yaratılış teorisinin okutulması gerektiği yolundaki tartışmalar 1970'lerde alevlendi. Ancak cumhuriyetin başlarından itibaren müfredatta yer aldı. Maarif Vekâleti 1931 yılında, Talim ve Terbiye Dairesi'nin 30/3/1930 tarih ve 146 numaralı emriyle, Dr. Galip Ata'nın kaleme aldığı *Darwin* kitabını, ilk baskısı 3000 nüsha olarak yayınladı. Devlet Matbaası'nda bastırılan kitap cumhuriyet döneminde yayınlanan Darwin hakkında yazılmış ilk telif eserdir. Kitap daha sonra da defalarca ve farklı kapaklarla yayınlanmıştır. Maarif Vekâleti'nin ismi sonra Milli Eğitim Bakanlığı olarak değişti. 1931'de Darwin üzerine ilk telif eseri yayınlayan Milli Eğitim Bakanlığı, 54 yıl sonra *Evrim Teorisi Hakkında Rapor Özeti* diye, muhakkak bulunup okunması gereken bir kitap daha yayınladı! Dönemin Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanı evrim teorisini şöyle değerlendiriyor: "120 yıldır kanunlaşmamış bir teorinin karşısındaki görüşlerin de ders kitaplarında okutulmamasının objektif ve ilmi olamayacağı da bizzat sade vatandaşımızın bile hassasiyetle üzerinde durduğu bir husus olmuştur."

Raporda ise şu ifadeler yer alıyor: "İşin üzücü yanı, bu teorinin, bazı spekülasyonlarla materyalist ve dinsiz felsefeye alet edilmiş olmasıdır... 150 yıldır tartışılan ve materyalist felsefeye alet edilen böyle bir teorinin ders kitaplarımızda bir kanun gibi takdim edilmesi, en azından gençlerimizin tarafsız ilmi muhakeme ve düşünceden yoksun, tek yönlü ve şartlandırılmış olarak yetişmelerine sebep olmaktadır... [diyerek ilk insanımsı canlılarla ilgili yorumlara da fena halde bozularak şöyle çıkışır.] Bu iddiaları destekleyen delil nedir? Sadece neye ait olduğu tam bilinmeyen bir çene ve bir kaç diş..."[22]

SONUÇ YERİNE: BİR TUHAF KİTAP!

Bu yazıyı hazırlarken, bu konuda yazılan kitaplara da baktım. Bunlar arasında *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*[23] adlı kitap beni

hayrete düşürdü. Bu kitabın akademik niteliği ile ilgili çok ciddi sorunlar var. Hazırlamakta olduğum uzun eleştiri yazısını daha sonra yayınlayacağım. Ancak burada kısaca belirtmek istediğim önemli husus şu: Yukarıda da belirttiğim gibi Osmanlı döneminde sosyal Darwinizm üzerine yayınlanmış tek bir kitap vardır. Ancak adı *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm* olan iddialı akademik çalışma, Osmanlı döneminde yayınlanan bu biricik kitabın, yani sosyal Darwinizm üzerine yayınlanmış tek monografinin farkında değil. Yani biraz önce yukarıda zikrettiğim, Necmeddin Sadak'ın 1336 [1920] yılında yayınladığı *Darwinizm Sosyal-ı İlm-i Hayatda Darwin Nazariyesi (Tabii Istıfa, Cinsi Istıfa Tenkidleri)* adlı eserden tek cümleyle bile söz edilmediği gibi, yazarın bu kitaptan haberinin de olmadığı anlaşılıyor. Yalnızca bu durum bile kitap hakkında bir eleştiri yazısı yazmayı gerekli kılar. Kaynakların özensizliği ve bir kısmının anlaşılmadan kullanılmış olması, yanlış okumalar, yanlış referans ve sayfa numaraları ile ilgi eleştiri yazısını daha sonra yazacağım. Ama en ilginci, kitabın arkasında, kendi alanlarında iki uzman ismin bu özensiz kitabı hararetle tavsiye etmeleridir. Şimdi düşünüyorum, bu çok önemli iki isim kitabı okuyarak daha ilk anda fark edilebilecek hataları görüp de tavsiye ettilerse vahim. Ancak kitabı okumadan tavsiye ettilerse bu daha da vahim...

1 [http: //www.cofe.anglican.org/darwin/malcolmbrown.html]

2 Türkiye'de bilimin simgesi haline gelmiş ve güvenirlik konusunda haklı bir üne sahip kurumun itibar ve güven erozyonuna uğradığının iddia edilmesi önemli. Kurum içi çekişmeler ve rekabet konusunda bir şey söylememiz zor. Bilmek zor ancak sonuçta ortada bir vakıa var: Kapak konusu yapılmış olan Darwin ve evrim kuramı alelacele kaldırılıyor ve yerine bambaşka bir konu geliyor. Aslında ve büyük olasılıkla bu bir "gericilik" hadisesi değil. Muhtemelen, eski deyişle bir "idare-i maslahatçılık". Zira TÜBİTAK'ta çalışan sıradan bir görevlinin bile Darwin konusunda sansür yapacak kadar cahil olduğuna inanmak zor. Olsa olsa "idare-i maslahat" uğruna, cehaletin diz boyu olduğu bir ortamda, Darwin'den bahsedip şimşekleri üzerine çekmemek kaygısı...

3 Örneğin 6. kitap (s. 311)'de yalnızca değinirken s. 353'te Gazali ile karşılaştırmış ve 7. kitapta Büchner'ı ve materyalizmini eleştirmiştir.

4 Ahmed Midhat; *Kainat Hilkat-i Âlem ve intişar-ı beni adem hakkında kütüb-i mukaddese ile hükema-yı tabiatın reylerini bil-muhakeme alemin taksirat-ı ahiresi hakkında bazı malumatı camidir.* (İstanbul: Muharririn Zatına Mahsus Matbaa, 1288) "Mukaddeme" başlıklı 56 sayfalık nefis bir deneme yazmıştır.

5 *İnsan* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1296) ve *Yine İnsan* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1303) adıyla yayınladığı kitaplarında bu konuya değinecektir.

6 *Tarihçe-i Beşer* (İstanbul: Kasbar Matbaası, 1306)

7 **Spencer'in Felsefesi**: Mehmed Safvet, İstanbul 1928 (miladi) Kitabhane-i Südi, 44+3,
Fikri Ahlâkî ve Bedenî Terbiye: Spencer, Herbert, (Mütercimi: Babıâli Hukuk Müşavir Muavinlerinden Mehmed Münir [Ertegün]). İstanbul 1340 (rumi) 1924 (miladi) Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 269+7,
Kavanin-i Tabiiye: Herbert Spencer, (Mütercimi: Babıâli Hukuk Müşavir Muavinlerinden) Mehmed Münir [Ertegün]). (Dersaadet: Mürettibîn-i Osmaniye Matbaası, 1327 [1911]). 24s [Hâsılatının Yüzde Yirmisi Darüşşafaka'ya aiddir.] Meziyyet Kütübhanesi: Aded: 7
Herbert Spencer'in Din ve Ahlâk Hakkındaki Nazariyesi: Silvain Drey, (Mütercimi: Babıâli Hukuk Müşavir Muavinlerinden Mehmed Münir [Ertegün]). (Dersaadet: Mürettibîn-i Osmaniye Matbaası, 1327 [1911]), 23 s, Meziyyet Kütübhanesi: Aded: 8
Vazı-ı Kanunların Hataları: Spencer, Herbert, (Mütercimi: Babıâli Hukuk Müşavir Muavinlerinden Mehmed Münir [Ertegün]). (Dersaadet: Mürettibîn-i Osmaniye Matbaası, 1328 [1912]), 56s, Meziyyet Kütübhanesi: Aded: 9
Medhal-i Terbiye-i Akliye, Ahlâkiye, Cismaniye: Herbert Spencer Çev: Ali Münîf Adanalı (Yegena). İstanbul 1313 (hicri) 1895 (miladi) Matbaa-i Ahter, 125,
Terakki Kanunu ve Sebebi: Herbert Spencer Çev: İbrahim Aşki [Tanık]). İstanbul 1335 (rumi) 1919 (miladi) Ali Şükrü Matbaası, 87,
Terbiye-i Cismaniye: Herbert Spencer, Çeviren: Hüseyin Zeki. İstanbul 1312 (hicri) 1895 (miladi) Kasbar Matbaası, Neşreden: Vatan Kütübhanesi Sahibi Ohanes Ferid, 70,

8 Ernest Haeckel; **Vahdet-i Mevcud Bir Tabiat Âliminin Dini** (Çeviren: Baha Tevfik-Ahmed Nebil). (İstanbul: Kader Matbaası, t.y. [1] 88s. Teceddüd-i İlmi ve Felsefi Kütüphanesi Aded: 2
Ernest Haeckel; **İnsanın Menşei Nesl-i Beşer** (Çeviren: Ahmed Nebil) (Dersaadet: Matbaa-i Nefaset, t.y [1911]) 92s.

9 **Ludwig Büchner; Fenn-i Ruh. Kraft und Stoff Kitab-ı Meşhurunun Üç Mebhâs-ı Tammıyla Beraber Diğer Tefahhusât-ı Fenniyeyi Hâvidir:** (Çeviren: Abdullah Cevded [Karlıdağ]). İstanbul 1911(miladi) Matbaa-i İctihad, 136,
Ludwig Büchner; **Fizyolocya-yı Tefekkür. La Pensée:** (Çeviren: Abdullah Cevded [Karlıdağ]). İstanbul 1308(hicri) 1891(miladi) İstepan Matbaası, 71+1,
Ludwig Büchner; **Goril**. (Çeviren: Abdullah Cevded [Karlıdağ]). Mamuretü'l-Aziz [Elazığ] 1311(hicri) 1893(miladi) Mamuretü'l-Aziz Vilâyet Matbaası, 56+1,
Ludwig Büchner; **Madde ve Kuvvet**: (1. Cilt), (Çeviren: Baha Tevfik-Ahmed Nebil). ([İstanbul]: Müşterekü'l-menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, t.y.[1], 233s Teceddü-i İlmi ve Felsefi Kütüphanesi Aded:4. Sahib ve Naşiri: Dersaaded Kütübhanesi Sahibi Arsen., (2. Cilt) 245-480, (3. Cilt) 483-736,

10 Baha Tevfik hakkında Mehmet Ö. Alkan; "Düşünce Tarihimizde Önemli Bir İsim: Baha Tevfik" *Tarih ve Toplum* No: 52 (Nisan 1988) s. 41-49'a bakılabilir.

11 Subhi Edhem hakkında Mehmet Ö. Alkan; "II. Meşrutiyet'te Doğa Felsefesi ya da Subhi Edhem Üzerine Notlar" *Felsefe Dergisi* No: 29 (Mart 1989) s. 50-8 ve ayrıca bkz. Remzi Demir; Subhi Edhem Bey'in Bilim Tarihi ve Bilim Felsefesi Bilinci", *Bilim ve Ütopya*, Sayı 139, Ocak 2006, s. 52-57. Ayrıca Remzi Demir; "Subhi Edhem Bey'in 'Ilm-i Nebâtât Târihi", I. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu Bildirileri, 30 Mart - 1 Nisan 2006, (Prof. Dr. Ferruh Dinçer'in 70'inci Yaşı Anısına), Editör: Abdullah Özen, Elazığ 2006, s. 133-159.

12 Remzi Demir-Bilal Yurtoğlu; "Unutulmuş Bir Osmanlı Düşünürü Hoca Tahsîn Efendi'nin Târîh-i Tekvîn Yâhûd Hilkat Adlı Eseri ve Haeckelcı Evrimciliğin Türkiye'ye Girişi" *Nüsha*, Yıl 1, Sayı 2, Ankara 2001, s. 166-196.
Subhi Edhem; *Darvenizm* [Manastır: Beynelmilel Ticaret Matbaası, 1327)] Kitap Ulum-i Tabiye ve İçtimaiye Kütübhanesi: 2 olarak çıkmıştır.

13 Subhi Edhem kitapta, içeride "Kavanin-i Tahavvüliye" adlı, sonradan kitap için kaleme alınan bölümün dipnotunda şu açıklamayı yapar: "Bu ve bundan sonraki notlar yine talebelerime verilmek için evvelkiler gibi basık tavanlı, boş ve soğuk bir odanın muhit-i barid ve sakitinde -alelacele- yazılmıştı. Son derse gidişimde mektep müdüründen programdan 'tarih-i tabii' dersinin lağvedildiğini işitince talebeyi işgal etmemek fikriyle takrir etmemiştim. O gün dersimiz dersten ziyade son bir sohbet gibiydi. 'Darvenizm'i itmam için 'kavanın-ı tahavvüliye' ve diğerlerini de buraya ilaveyi pek lüzumlu buldum." s. 83]

14 *Felsefe Mecmuası*'nda yayınlanan yazıların bir araya gelmesinden oluşuyor. Kitaplaştırılırken sırası değişikliğe uğramıştır. "Lamarck ve Lamarckizm-1" *Felsefe Mecmuası* No: 6 s. 81-84 [Halıcıoğlu 27 Haziran 329], No: 7 s. 97-101 [Halıcıoğlu 27 Temmuz (1329!)], No: 8 s. 113-119 [Halıcıoğlu 10 Agustos 329], No: 9 s. 129-136 [Halıcıoğlu 20 Agustos 329] ve No: 10 s. 153-157 [Halıcıoğlu 5 Temmuz 329] (tarihlemede bir hata var kendisi böyle yazmış)

15 Subhi Edhem; Lamarckizm (Dersaadet: Nefaset Matbaası, 1330) Ulum-i Tabiyye ve İçtimaiye Kütübhanesi: Aded-5.

16 [Eduart Hartmann-Memduh Süleyman; [Almancadan Fransızcaya mütercimi Jorj Keroll] *Darwinizm Darwin Meseleğinin İhtiva Ettiği Hakikatler ve Hatalar* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1329) Tab ve Naşiri: Gayret Kütübhanesi-Sahibi Garbis Fikri. Teceddüd-i İlmi ve Felsefi Kütübhanesi: 10.

17 [(İstanbul: Matbaa-I İçtihad, 1329)]

18 Ernest Haeckel; (Çev: Ahmed Nebil) *İnsanın Menşei Nesl-i Beşer* (Dersaadet: Matbaa-i Nefaset, [1328/1912?)

19 Benzer bir savunma bir başka evrimci Ludwig Büchner'in hem Avrupa'da hem de Türkiye'de ses getiren eserine yazılmıştır. Bu 3 ciltlik *Madde ve Kuvvet* adlı eserin yalnızca ilk cildinin dış kapağında çerçeve içinde şu uyarı yapılmıştır. "Bazı ulema-yı kiramın muavenetiyle mütercimler tarafından mükemmel bir reddiye hazırlanmaktadır." [Ancak O reddiye hiçbir zaman gelmemiştir!]
"...'*Madde ve Kuvvet*'in karine şu ciheti şimdiden haber vermek isteriz ki bu kitapta mevzu-i bahs olan din, İslam dini değil, Hıristiyanlıktır, hatta Hıristiyanlığın muharref şeklidir. Müellif ancak bu mantıksız şekli ele alarak itirazlarını saymış ve hücumlarını yapmıştır. Bundan başka bu itirazların İslamlığa şümulü farz olunsa da cevabını verecek hocalarımız, çok şükür, mefkud değildir... Eserin her türlü mesuliyeti müellifine aiddir..." Baha Tevfik Ahmed Nebil s. 6.

20 Muallim Necmeddin Sadık Bey; *Darwinizm Sosyal -ı- İlm-i Hayatda Darwin Nazariyesi (Tabii Istıfa, Cinsi Istıfa Tenkidleri)* ([İstanbul: [Darülfünun Matbaası, 1336 [1920]) 32 s, Darülfünun Edebiyat Medresesi Felsefe Şubesi.

21 *Darwin*, [İbrahim Alâeddin [Gövsa'nın] riyaseti altında güzide bir heyet-i ilmiye tarafından vücuda getirilmiştir (İstanbul: Sebat Matbaası, 1927) Büyük Adamlar Serisi Cild: 1 Forma: 30 s. 13.

22 *Evrim Teorisi Hakkında Rapor Özeti* (Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1985) s. 38-39. Dönemin bakanı Vehi Dinçerler'in de yazdığı yazı mutlaka okunmalı!

23 Atila Doğan; *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006)

RUS EMPERYALİZMİ

KAFKASYA'NIN RUSLAŞTIRILMASI VE MALAKANLAR

LUDMİLA DENİSENKO

Malakanlar tarihsel olarak vicdani retçi olmuşlar ve orduya katılıp askerlik yapmayı reddettikleri için yıllar boyu hapis ve sürgüne mahkûm edilmiş, eziyet görmüşlerdir. Pasifist, savaşa karşı, barışçıl inançlarının sonucunda Malakanlar, Çar III. Alexandr'ın 1887-1889 yıllarında zorunlu kıldığı silah altına alınmaya direndiler ve Çar hükümetinin baskılarına boyun eğmektense, 1904-1911 yıllarında yoğun olarak Rusya sınırları dışına, özellikle de Amerika kıtasına göç etmeye başladılar. Süreklilik kazanan göçleri sonunda Amerika'ya yerleşen Malakanlar burada da tutumlarını sürdürerek I. ve II. Dünya Savaşlarına katılmadılar.

1934 yılının Paskalya günü Malakanların ünlü Karol (Kral) ailesi anne, oğlu ve kızı geleneksel uzun Paskalya çöreği ve boyalı yumurtalar önünde poz veriyorlar. Aslında bazı Malakan cemaatlerinde kırmızı yumurta gibi sembolik öğeler de reddedilir. Bu fotoğrafta Malakanların önemli özelliklerinden olan temizlik, kolalı örtüler, arkada geleneksel Rus pec sobası ve evin annesinin tesettürü dikkat çekiyor.

Staroverler (Eski Ahit'e bağlı olanlar), Duhoborlar (Hıristiyanlığı doğa güçleri ve "Kutsal Ruh"la bağdaştırarak paganizmden vazgeçmeyenler), Prigunıler ("Zıplayanlar", dini ayinlerinde "Ruhla" doldukları için kendilerinden geçercesine zıplayarak Tanrı'ya ulaştıklarına inananlar), Subotnikler (Yahudiler gibi cumartesi gününü kutsal sayanlar) ve bu gibi mezhepler topyekün bir adlandırma ile Malakanlar olarak gruplandırılırlar. Rus Ortodoks inancına bağlı olan Malakanların Güney Ukrayna'daki Moloçna (Sütlü sular) bölgesinden geldikleri için Malakan diye anıldıkları rivayet olunur. Bir başka yoruma göre de Malakanlar ve Staroverlere

Ortodoks kilisesinin emrettiği biçimde oruç tutmadıkları, bu dönemlerde et yiyip süt (moloko) içtikleri için Molakan lakabı verilmiş, bu tanım sonraları yerleşerek, öğretiyi benimseyenlerin adı olmuştur.

1500'lerde Moğol ve Tatar baskınları Rusya'da Hıristiyanlığı öne çıkarmıştı. Saray ve kilisenin koruyamadığı halk, köylü kitleler doğrudan doğruya Tanrı'yla ilişki kurmaya, dinin köklerine inmeye, ilk Hıristiyanlık dönemlerinin saf ilkelerine ulaşmaya uğraştılar. Alman yerleşimciler arasında çok yaygın olan Lutherianizmin etkisinde bir din gruplaşması olan "Stundist"likte, erken dönem Hıristiyanları gibi haftada bir kez evlerde toplanıp Tevrat okunur ve araştırılırdı. Moloçna bölgesinde Elisabethtal'deki bu törenlerde ekmek kırılıp bölüştürülür ve şarap içilirdi. Oysa bu, İsa adına sadece kilisenin vermeye yetkili olduğu bir kutsama (Kutsal Komünyon) olduğu için törenin özel olarak yapılması din açısından sakıncalı görülerek yasaklanmıştı. Çarlık Rusya'sı bir din devleti olup kilisenin etkisi büyük olduğundan, kilise tarafından yönlendirilen polis, dolayısıyla kilise, din muhalifi sayılan bu kişilerin peşine düşerek, Stundistlere baskınlar düzenlemiş ve kovuşturma başlatmıştı. Sonuçta hem Moloçna hem de Khortitsa bölgelerinde giderek daha çok köylü kendini hapiste buldu. Bunlar ya kürek mahkûmu olarak zorunlu işlerde çalıştırılarak cezalandırıldılar ya da Sibirya'ya gönderilmekle tehdit edildiler.

Malakanlar geleneksel ataerkil topluluklar olmakla birlikte, dini uygulamalarındaki basitleştirilmiş yapıyla Rus toplumunun başka kesimlerinden farklıydılar. Toplumcu söylemleri ve cinsiyete yüklenen rol (kadın erkek ayırımı olmamasına karşın iki cinse yüklenen görevler), dinsel uygulamalar (toplu dua ve bazı ritüelller) ve mistik uygulamalar (vecd, esrime, peygamberlik, vahiy ve ruhlarla iletişim kültü) Malakanların kendilerinden sonraki kuşaklara geçirdikleri kültürel kimliklerini belirlemişti.

1900'lerde tipik bir Malakan ailesi: Erkekler saçlı ve sakallı, kadınlar ise daima tesettürlüdür. Doğum kontrolü yoktur, Tanrının verdiği çocuk makbuldür.

Birçok tepkisel tarikat gibi Malakan öğretisi ve savları, daha çok 17. yüzyılda, öncelikle köylüler sonra da aşağı ve orta sınıflar içinde hazır bir mürit kitlesi bulmuştu. Rus edebiyatında tinsel arayışlarıyla bilinen ve yapıtlarının düşünsel yanını insan olma kaygısıyla pekiştiren Tolstoy da bu gibi mezheplerden etkilenenlerden biriydi. Onun Malakanlar ve diğer dinsel ayrılıkçı gruplarla dayanışma içinde olduğu, onlarla yazıştığı ve göç etmeleri konusunda yardımcı olduğu da bilinir.

1805'te Malakanların bilgelerinin bir araya gelerek, çektikleri sıkıntıları anlattıkları dilekçelerini Kont Kutuzov ve piskoposlardan oluşan danışma meclisinde görüşmeye açan Çar I. Alexandr onlara kendilerini tanıma garantisi ve ibadet özgürlüğü tanıdığında, Malakanlar ve benzer bir mezhep olan Duhoborlar kısa bir süre rahat yüzü gördüler. Ancak bu durum fazla sürmeyecekti, zulümler, kıyım ve türlü eziyetler 1825'te Çar I. Nikolay'ın tahta geçmesiyle yeniden başladı.

KAFKASYA'NIN KOLONİLEŞTİRİLMESİ

I. Nikolay'ın 1830'da yayınladığı genelge Rus tarihinde daha önce görülmemiş bir çaptadır. Bu genelge, Rusya'nın yeni dahil edilen Kafkasya'daki[1] genişleme sınırında köklü bir değişim öngörüyordu. Böylece imparatorluk içindeki dinsel sapmalar sıkı bir denetim altına alınıyor, "doğru yol"dan sapanlar olarak tanımlananların kaderi değişiyor, dinsel mezhepler kovuşturuluyor, sürülüyordu.

Sahipleri 1963'te Rusya'ya geri dönüş yapmış bir Malakan ailesine ait tipik bir Malakan değirmeni. Kars bölgesinde akarsular üzerine ilk değirmenleri Malakanlar kurmuş ve işletmişlerdir.

Çar I. Nikolay'ın genelgesinde,[2] en tehlikeli ve zararlı unsur olarak belirlenen ve "sektantı" (sekterler, uzlaşmaz, kendini ayrı koyan, bağnazlık yapanlar) olarak tanımlanan Malakanlar, Duhoborlar ve Subotniklerin Kafkasya sınırlarına sürülmeleri ve orada iskân edilmeleri emrediliyordu. Staraverler bu genelgeye dahil edilmemişlerdi. Bu göç ettirilme kendi rızalarıyla olmazsa zorla gerçekleştirilecekti.

Bu politika, Rusları Ortodokslardan ayırmak ve Rusya topraklarını çevreleyen alanı bu amaçla kullanmak konusunda Çarlığın bilinçli bir tercihiydi. 1830'dan başlayarak 1880'lere kadar Çarlık Rusya'sının politikaları, tüm Slavlardan koparmak üzere muhalif unsurları merkezi Rusya dışına iskân etmeyi öngörmüştü.[3] Din yöneticileri, Ortodoks müminlerin bu unsurlar tarafından zehirlenerek kiliseden kopmasını engellemek istiyorlardı. 1830'lar öncesinde ufak Rus grupları da Kafkasya'ya göç etmişlerdi, ancak genelge ile bu akım sele dönüştü. İzleyen 50 yılda on binlerce

din karşıtı orta Rusya'yı terk ederek Transkafkasya'ya yerleşti. 1890'lara dek Kafkasya'daki Rus topluluklarının çoğu bu şekilde göç ettirilmiş dinsel mezheplerden oluşuyordu.[4]

Moloçna bölgesinden ayrılmaya zorlanan Malakanlara Rus İmparatorluğu sınırları içinde, Kafkasya dışında hiçbir toprak parçasında yerleri olmadığı bildirilmiş, Malakanlar ve Staroverler yeniden göç yollarına dökülerek Ermenistan, Gürcistan ve Türkiye sınırlarına köyler kurmuşlardı. Malakanlar, kendilerine vahy edilen "Yürüyüş"ü gerçekleştirmek amacıyla, orta Rusya'daki Tambov bölgesinden kalkıp, menzillerine çıplak ayakla yürümüşlerdi. O dönemde inançlarının çarpıklığını cezalandırmak için Malakanların 180 kez sırtan, 180 kez de göğüsten, ne oturabilecek, ne de yatabilecekleri biçimde kamçılanarak cezalandırıldıklarına dair sözlü tarih anlatıları vardır.

Malakanlar bu yeni vatanlarında din konusunda da oldukça özgür sayılırlardı. Kimse onları dilediklerinden farklı bir biçimde ibadet etmeye zorlamıyordu. Ortodoks kilisesi, zaman zaman Malakanlara misyonerlerini göndererek onları doğru yola iknaya çalışsa da, bunlar kendi kendini yetiştirmiş Malakanlarla girdikleri tartışmalarda püskürtülüyorlardı. Bu sınır bölgelerinde dini tartışmış olmaktan dolayı kimse mahkûm edilmiyor, bu nedenle zarar görmüyordu. Ender örneklerden biri, Prigunılar'ın dini merasimler sırasında manevi yücelmeyi ifade için zıplamaya koyulmalarını engellemeye kalkışan yerel makamların tavrı nedeniyle Çar'ın Kafkasya'daki temsilcisini şikâyet eden bir dilekçe vermeye yeltenen Maxim Gavriloviç'in (1858) hapsedilmesiydi.

MALAKANLAR KARS VE ERZURUM'DA

1830-1839 yılları arasında Kafkasya'da yeni Rusya sınırları boyunca Rus yerleşkeleri oluşturmak üzere Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan bölgesine iskân edilen Malakanlar 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na taraf olmadılar ve yerli halklarla çok iyi ilişkiler kurdular. Savaştan sonra Kafkasya'daki Rus yerleşimlerinin -askeri garnizon ve yerleşim yerleri ve Kazak köyleri- bulunduğu Kars'a ve biraz da Erzurum'a yerleştirildiler.

Malakanlar alçakgönüllü ve çalışkan olduklarından, Kafkasya'da yerleştikleri her yerde daha önce mevcut olmayan köyler kurmuşlar, daha önce o bölgelerde görülmemiş ürünleri ekip biçerek hem gıdalarını hem de demiryollarını ve her tür taşımacılığı kullanarak ürünlerini satıp geçimlerini sağlamışlardı. Bu dağlık bölgedeki her akarsuya bir değirmen kurmakta da gecikmediler. Yüzyıl sonlarında genellikle mali olarak

Rus emperyalizminin karakteristikleri

Geleneksel olarak Rus emperyalizmi, askeri fetihler, siyasi-idari makamlar ve makro-ekonomik uyum ile belirlenen jeopolitik ve idari süreç olarak tanımlanır. Tarihçiler, merkezdeki Rusluğun sınır ötesinde de imparatorlukla aynı yönde hareket ettiğini öne sürerler. Birçok tarihçi Rus İmparatorluğu'nun genişlemesinde ve Rus egemenliğinin (siyasi, askeri, kültürel ve dilsel) sağlamlaşmasında, başka yerlerde zorla iskân ettirilen kesimler vasıtasıyla yayılan ulusal benliğin rolü olduğunda birleşirler. Rusya İmparatorluğu'na ait unsurlar olarak sınır boylarına göç etmiş olan milyonlarca yerleşimci, emperyal genişleme emellerinin farkında olmayarak çokuluslu, çokdinli bütün bir emperyal yapının inşaasında ve oluşumunda[9] etkin bir rol oynamışlardı.
Sınır bölgelerinin Rusya ile nasıl uyumlu olduğu ve kaldığı düşünüldüğünde gözden kaçan ve asıl anlaşılması gereken, bunun, Rusya'nın sınır bölgelerine taşınan ve orada imparatorluğun bir ucunda yaşayarak burada farklı halklarla iç içe, kültürel etkileşim içinde, yeni bir çevre, yeni bir ekonomik yapı, yeni bir toplum yapısı oluşturan göçmenlerin sayesinde olduğudur. Rus tarihçi Kluçevski, "Rus Tarihi Dersi" isimli çalışmasında, "Rusya tarihi, yerleşimler kurma tarihidir," der. Solovlev ise, Rusya'nın Batı Avrupa karşısında geri kalmış olmasını, bir türlü olgunlaşamamasını sürekli koloniler oluşturma kaygısına ve bunu gerçekleştirme sürecine bağlar. Bu sürgünlerin ve yer değiştirmelerin bireysel olarak insanları nasıl etkilediği konusunda pek az bilgi vardır. Çünkü bol sayı ve yasa metinleri içeren kayıtlarda daha çok nüfus hareketinin demografik yönüne odaklanılmış, iskân olgusunun yerleşmeciler açısından ifade ettiği anlam ve neler yaşadıkları göz ardı edilmiştir.
Devlet görevlileriyle yerli halk arasında bir alışveriş ilişkisinin ötesinde, Rus yerleşimciler aynı sahnenin hem aktörleri hem de üzerinde oyun oynanan üçüncü kol olarak yaşamsal bir rol oynamışlardı. Çarlık görevlileri bölgeyi yönetmek için sırtlarını bu "zararlı din karşıtları"na dayamak zorundaydılar; çünkü onların dışında Kafkasya'da Rusların sayısı çok azdı. Sürgün yerleşimciler ister istemez pek çok alanda Rusya'nın emperyalist amaçlarına hizmet etmiş oldular, karşılığında da bazı ayrıcalıklar elde ettiler. Bu ayrıcalıklara silah edinebilme, vergi indirimi ve bölge dışına seyahat ve ticaret izni dahildi. Sonuç olarak imparatorluğun ikinci sınıf unsurları Çarlık memurlarınca "örnek Rus yerleşimciler" sayıldı. Toplum dışına itilmiş kesimin örnek yerleşimcilere dönüştürülmesi gayreti değişimin yalnızca göçmenlere özgü olmadığını, Rus emperyalizminin de değişikliğe uğradığını ve Rusya'nın merkezi ile çevresinin çok hareketli bir sistemle karşılıklı etkileşim içinde olduğunu gösteriyor. İç gerilimi çevrede doğan sorunlarla azaltma girişimlerinin de sürekliliği olmadı çünkü Rus İmparatorluğu hiçbir zaman kendini istenmeyen topluluklardan tam olarak koparamadı. Rus kökenli yerleşimciler ve Kafkasya'nın yerlileriyle kurulan ilişkiler sonucunda Rus emperyalizmi biçim değiştirdi.[10] Şu bir gerçektir ki, Rusya İmparatorluğu ve daha sonraki SSCB, devlet ajanları, yerli halklar ve Rus yerleşimciler arasındaki ilişkilerden doğmuş ve beslenmiştir. Bu üçlü model, koloniyal tezlerin günümüzde değerlendirilmesinde kolonize eden ve kolonize edilen arasındaki baskıcı, yok etmeye, kesip çıkarmaya dayalı eğilimlerin gözlendiği Avrupa tipi emperyalizmden farklı olarak, dünyada uygulanabilirliği ile ilgili araştırmalarda alternatif bir görüş olarak ele alınmaktadır.[11]

1870'lerde bir grup Malakan.

kendi kendilerine yeter duruma gelmişlerdi. Aralarında değirmencilik ve tarım ticareti ile oldukça iyi konuma gelenler de vardı.

1889'da bölgedeki Malakanları derinden etkileyen olay, 1839'da orta Rusya'dan çıkarıldıklarında kendilerine garanti edilen askerlik affının üzerinden elli yıl geçmesiyle bu muafiyetin ortadan kalkması ve askerlik konusunun tekrar gündeme gelmesi oldu. Bu konu için bir araya gelen lider konumundaki yaşlılar aracılığıyla Rus hükümeti Malakanlara, 21 yaşına varan her gencin, herkes gibi beş yıllığına asker olarak hemen kaydının yapılacağını bildirdi. Her ne kadar yaşlıların vicdanı elvermese de bu kararı sükûnetle karşılayıp bu durumdan kurtulmak için yeni çare arayışına girdiler.

Bu arada Hazar Denizi kıyıları ve Türkistan'ı alan Rusya bu bölgede barışı sağlamak, bir yandan da buraları iskân etmek gereksinimi içindeydi. Bunu gerçekleştirmek için en uygun yapı Malakanlardı. Böylece buralara yerleşmeyi kabul edecek Malakanlara 10 yıllık askerlik muafiyeti vaat edildi. Yüzlerce Malakan ailesi bu teklifi kabul ederek Ermenistan, Gürcistan ve Kars bölgesinden

1870'lerde bir Malakan köyü.

toplanarak buralara taşındı. Kars bölgesindeki Meliköy ve Romanovka köylüleri ise 1900 yılının kışında, geceyarısı dua toplatıları düzenleyerek kendilerinin de askerlik görevinden muaf tutulmaları için Çar hükümetine dilekçe sunma kararı aldılar ve aralarından St. Petersburg'a gitmek üzere, Kars'tan Filip Şubin ve İvan Samarin, Erevan bölgesinden ise Simon Şubin ile İvan Holopof adında dört yaşlı kişiyi seçtiler. Bu kişiler uzun yolculuklar sonunda, 1900 yılının baharında olumsuz cevapla geri geldiler.

KANADA VE ABD'YE GÖÇ

Bunun üzerine, Prigunılar Filip M. Şubin ile İvan G. Samarin'i, Postoyanıye denilen uyumlu Malakanlar ise Feodor T. Buçnef'ı, 1000 kişilik bir göçmen gönderme talebiyle Kanada'ya inceleme yapmaya göndermek üzere seçtiler.[5] Batum, sonra da Moskova'daki Kanada konsoloslukları vasıtasıyla ve Çardan aldıkları izinle İvan Samarin öncülüğünde göçe koyulan Malakan ve Duhoborlara Kanada'da 99 yıllığına askeri muafiyet tanınmış ve aile başına 160 akr toprak verilmişti.

1890 civarlarında ise askerlik görevi yine dayatılınca, Duhoborların üçte biri 1900 yıllarında Kanada'ya, ardından bazı Malakanlar ve çoğu Prigunı, aslında Kanada'ya gitmek amacıyla yola çıkmış olsalar da bir bölümü fikir değiştirerek Los Angeles'a (ABD) taşındı.[6]

1900'lerin başlarında Azerbaycan'da Malakan yerleşimciler.

1905-12 yılları arasında savaştan yılmış olan ve özellikle de askerlik görevinden kaçmak isteyen büyük bir grup Malakan ile Prigunıların çoğu Amerika'ya göç etmiş, Los Angeles civarına yerleşmiştir.[7] Türk-Rus savaşları nedeniyle çok karışık olan Kars bölgesindeki Malakanlar, Duhoborlar ve Prigunilardan yarısı göç ederken, Kars'ta bazı köyler nüfuslarının %10'unu yitirmişlerdi.

YENİ TÜRKİYE'DE MALAKANLAR

1919'da Kars'ta bir yerel hükümet meclisi kurulmuştu. Bu hükümetin parlementosuna her 10 bin seçmene karşılık 1 milletvekili olmak uzere 64 milletvekili seçilmişti. Bunlardan 60'ı Müslüman, 3'ü Rum, biri ise Kafkasya doğumlu bir Malakandı.

Ancak bu arada 1917 devrimi sonrasındaki belirsizlik döneminde Rusların boşalttığı Kars'ın Türkiye sınırı içinde kalmış olmasıyla biraz

Malakanların inanç dizgesi

Dinsel inanç olarak Ortodoks (Grek-Rus) kilisesine yakın olmakla birlikte, yukarıda anlatıldığı gibi Stundistlerin etkisiyle gelişen bu mezhepte (Tevrat'ın 1. Bölümü) önceliklidir; Zion (Sion) erektir. Tevrat kaynaklı Eski Ahit, dini ilkeleri belirlemekte önemli bir dayanaktır. Kendilerini Gerçek Ruhani Hıristiyanlar olarak gören Malakanlar İsa'nın Sion dağına ikinci kez geleceğini vaaz eder. İkona ve temsili Tanrı resimlerine tapınmazlar, bunu sapkınca ve yaşamla ilişkisiz sayarlar çünkü Tanrı değil, bir fikir tarafından yaratılmış olduklarına inanırlar. Her insanın ruhunda var olan ve yaşamını insanların içinde sürdüren, her an, her yerde olan bir Tanrı fikrini vaaz ederler. Bütün tapınma araçlarının dinden çıkarılması gerektiğine, simgelerin kutsal olmadığına inanır ve bunları kutsamanın, onlara inanç beslemenin puta tapınma ve yaratıcıya küfür olduğunu savunurlar.

Yapmacık ritüellere ve yoldan çıkmış saydıkları papazlık sistemine kapalı oluşları, açık kiliseleri ve inanç dizgeleri nedeniyle ve de ibadetlerinde dini yorumlama, tartışma gibi usulleri olduğundan, bazı kaynaklarda Rus Ortodoksluğunun Protestanları ya da Baptistleri olarak değerlendirilseler de tek kabul ettikleri sıfat, "Evangel"i (Kutsal Kitap: İncil) temel aldıklarıdır. İbadetleri "Sobraniye" (Toplantı) adı verilen ve uzun bir masa etrafında bir araya gelerek din kitaplarındaki ayetlerin, bapların, mesellerin okunmasına, anlatılmasına, özgürce yorumlanıp tartışılmasına dayanır. Bu ayinler sırasında şarkılar, ilahiler büyük yer tutar, ardından kutsal gün şölenle kutlanır, dans edilir, yenir içilir. Malakanların dini inancı içinde yer alan en önemli öğelerden biri de "yürüyüş" (Pohod) adı verilen yer değiştirmedir. Köyden köye misafirliğe gider, vardıkları evlerde, "yeniden doğuş" dua toplantıları düzenleyerek ibadetlerini sürdürürlerdi. Bu dualar sırasında "Pohod" "yürüyüş" konusundaki tebliğler ve vaat edilmiş sığınak/yurt konuşulurdu. Bu toplantılarda tüm Malakan Prigunı cemaati köyün bir başından öteki ucuna dek yürüyüş kolları halinde yürüyüp, dua evine dönerdi. Buna "Ruhsal Manevralar" adı verilirdi.
Dışa sakin ve uyumlu görünüm sergilemelerine karşın, Malakanlar içten içe huzursuzdular ve Kafkasya'daki ikametlerinin nihai olmadığını düşünmekteydiler. Bu ruhsal durumun da, son sığınaklarına (Ubezişça) gitmek üzere her an hazır olmaları gerektiğini anımsatmak üzere onlara ruhen verilmiş, peygamberler tarafından indirilmiş olduğuna inanırlardı. Kimse bu düşüncelerin anlamını çözememiştir: Sığınağın neresi olduğu ve Yürüyüş'e ne zaman geçileceği bilinmese de, "Yürüyüş" ve "Sığınağa ulaşma" konusu Kafkasya çapında yer yer düzenlenen toplu "Ruhani" (Dukhovniy) ibadetlerde durmadan yinelenmekteydi. Bu toplantılar sırasında, halkın içinde yer etmiş korku, kaçış isteği ve huzur bulunacak bir sığınak özlemi ilahiler ve şarkılarla da dile getirilmekteydi.

huzura kavuşan Malakanlar başta umutlandıysalar da, bu kez burada Bolşeviklerle ilişkide olmakla suçlandılar ve 20 Ocak 1921 tarihine dek Türkiye'yi terk etmedikleri takdirde askere alınmaları meclis kararıyla sabitleşti.[8] Çok sayıda Malakan ve Prigunı Rusya'ya Rostov bölgesine taşındı

Diplomatik girişimler ve notalar sonucu Kars ve Ardahan'a yerleşmiş olan Malakanlar ve Duhoborlara 1926'da Rusya Rostov bölgesindeki kıraç Sal'ski steplerinde toprak teklif edildi. Bölgedeki Duhoborların tamamı, Malakanların ise yüzde 90'ı geri dönmeyi kabul etti. 1930'larda Türkiye'deki ulusalcı hareket sonucunda Türk adı taşımayan herkesin bir Türk soyadı edinmesi zorunlu kılındı.

Yine 1959-1962 döneminde Manyas civarında yaşamakta olan Kazak Staroverler ile birlikte gerisin geriye Rusya'ya (bu kez Stavropol bölgesine) dönüş yaşandı. Malakanların bir bölümü Rusya'ya, bir kısmı da ABD'ye göçse de 1962'ye kadar Kars çevresindeki Çakmak (Çalgavur), Arpaçay, Meliköy, Zöhrap, Kağızman, Susuz, Taşlıca, Karakala köylerinde yaşamlarını sürdürdüler. Kars'taki Malakan köyleri sonraki on yılda üç köye indi - Yalınçayir, Atçılar ve bugün adı Çalgavur olarak değiştirilen Çakmak. 1962'de Türkiye ve Rusya hükumeti arasında varılan bir anlaşma ile Malakanlar Stavropolskiy Kray bölgesindeki kolhozların bünyesinde ya da Astrahan, Stavropol gibi kentlerde kendilerine önerilen evlere taşındılar.

Malakanlar bir tören sırasında.

Amerika'ya göç eden Malakan ailelerinden biri. San Francisco 1911.

1962-1964 arasında son Malakanlar da bölgeyi terk edince, Kars'ta 1970'lerde çok az sayıda Malakan ailesi kalmıştı. İstanbul gibi büyük kentlere göç etmiş olanların dışında bugün Kars'ta halen yerlilerle evlilik yapmış olan birkaç Malakan ve üç-dört aile yaşamlarını sürdürmekte.

DİPNOTLAR

1 RGIA f.379 op. 1043, 1830-1837 II.I-lob

2 Rusya'nın Kafkasya'ya Girişi "Korkunç İvan'dan Devrim yıllarına" Editörü: Taras Huncak, New Brunswick Rutgers University Press 1974; John F. Bradley, The Russian Conquest of the Caucasus, London, Longmans and co. 1908; Tadeusz Schwietochovski, Russian Azerbaijan 1905-1920, The Shaping of National Identity in a Muslim Community, Cambridge University Press 1985.

3 Malakanların göçü, doğu ve güney Avrupada kitlesel göçlerin zirveye çıkmasıyla aynı döneme denk gelir. 19. yüzyıl sonu öncesinde ve 20. yüzyıl başlarında Yeni Dünya'ya göçenlerin çoğu İngiltere, İskandinav ülkeleri ve Almanya kökenliydi.

4 Aile tutanakları üzerinde yapılan istatistiklere göre, 1880 ortalarında dinsel muhalif gruplar Kafkasya'daki Rus nüfusun beşte birini oluşturuyordu. Geri kalanın çoğu askerler ve aileleriydi. 1890 ile 1900 yılları arasında bu dinsel cemaatlerin Kafkasya'daki bu nüfus oranı Ortodoks Rusların daha yoğun bir biçimde buralara yerleşmeye başlamalarıyla büyük ölçüde azaldı. Bkz. D.L. İsmailzade, Ruskoe Krestianstvo v Zakavkaze, konets XIX I naçalo XX. Veka (Moskova İzdatelstvo Nauka,1982), Firuz Mostashari, Çarlık Rusyası Kolonizasyon Siyaseti, Ekonomik Değişim ve Azerbaycan Ulusunun Yaratılması: 1828-1905, Doktora tezi, Pensylvania Üniversitesi yayını, 1995.

5 P.V. Young, Pilgrims of Russian Town 1932, yeniden basım 1967, reprinted 1998.

6 Bkz. Berokoff: Bölüm 1, The Migration (Göç).

7 Berokoff: Chapter 1, The Migration.

8 Kazım Karabekir, Anılar ve Erkan Karagöz, "Kars ve Çevresinde Aydınlanma Hareketleri"

9 Bu farkında olmama durumunun sonraları çok bilinen istisnaları da olmuştu Bkz. Willard Sunderlan, Making the Empire, Colonists and Colonisation in Russia, 1800-1850, İndiana Üniversitesi, Doktora tezi, 1997; The Russian Review 52, Ekim 1993 sayısında, "Çarlık Rusyası'nda Köylülerin Devlet Tarafından 1805-1830 Yıllarında Yeniden İskanı".

10 Tolstoy'un Rus ordusunun Kafkasya seferini anlatan ve Türkçeye *Kazaklar*, *Hacı Murad* adları altında çevrilmiş romanlarında bu olgu çok belirgindir.

11 Edward Said "Oryantalizm" NY 1979 ve "Kültür ve Emperyalizm" NY 1993, Ann Stooler and Frederick Cooper, Between Metropole and Colony.

TARİHİ 16. YÜZYILA UZANAN

PANGALTI ERMENİ MEZARLIĞI (SURP HAGOP MEZARLIĞI)

ARMAVENİ MİROĞLU

16. yüzyılda Galata'dan yavaş yavaş Pera'ya göç etmeye ve oraya yerleşmeye başlayan Ermeniler, 1560 veba salgını nedeniyle ölülerin şehir sınırları içinde gömülmeleri yasaklanınca, ölülerini Surp Hagop Düşkünler Evi'nin karşısında, "Harbiye Kışlası"nın yanında bulunan geniş mezarlığa, Pangaltı Ermeni Mezarlığı'na gömmek zorunda kalırlar. 1560 tarihinden önce var olduğu bilinen Pangaltı Ermeni Mezarlığı'nın çevresine 1853 tarihinde duvar örülür ve 1856 yılında ise kapısına isim levhası yerleştirilir.

Bizanslılar zamanından itibaren İstanbul'da var oldukları bilinen Ermenilerin, 1303 tarihinden itibaren İstanbul'un fethine kadar Cenevizliler tarafından idare edilen Galata'da, 14. yüzyılda küçümsenmeyecek bir sayı oluşturdukları ve orada Surp Sarkis (1361 tarihinde inşa edildiği bilinmekte ancak yıkılış tarihi hakkında herhangi bir bilgi yok) ve Surp Krikor Lusavoriç (1391 tarihinde inşa edilip 1436 yılında yenilenmiş, bugün hâlâ varlığını koruyor) adlı iki kiliseleri olduğu ve ölülerini bu kiliselerin çevresine veya yerleşim alanına yakın havadar yerlere gömdükleri bilinmektedir.[1] Ancak, şehirde gerçek anlamda bir Ermeni nüfusu, Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethinden sonra başta Bursa, Edirne ve Ankara'dan olmak üzere birçok şehirden Ermenilerin İstanbul'a göç ettirilmesiyle, özellikle 1461 tarihinde Bursa Ermeni Episkoposu Hovagim'in İstanbul'a getirtilerek İstanbul'un ilk Ermeni Patriği ilan edilmesi ve Batı Anadolu'daki Ermeni Episkoposluğunun İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ne dönüştürülmesiyle oluşur.

16. yüzyılda Galata'dan yavaş yavaş Pera'ya göç etmeye ve oraya yerleşmeye başlayan Ermeniler, 1560 veba salgını nedeniyle ölülerin şehir sınırları içinde gömülmeleri yasaklanınca, ölülerini Surp Hagop Düş-

Pangaltı Ermeni Mezarlığı (1930)

Aksi belirtilmedikçe görsel malzemeler Pars Tuğlacı'nın *İstanbul Ermeni Kiliseleri* (1991) kitabından alınmıştır.

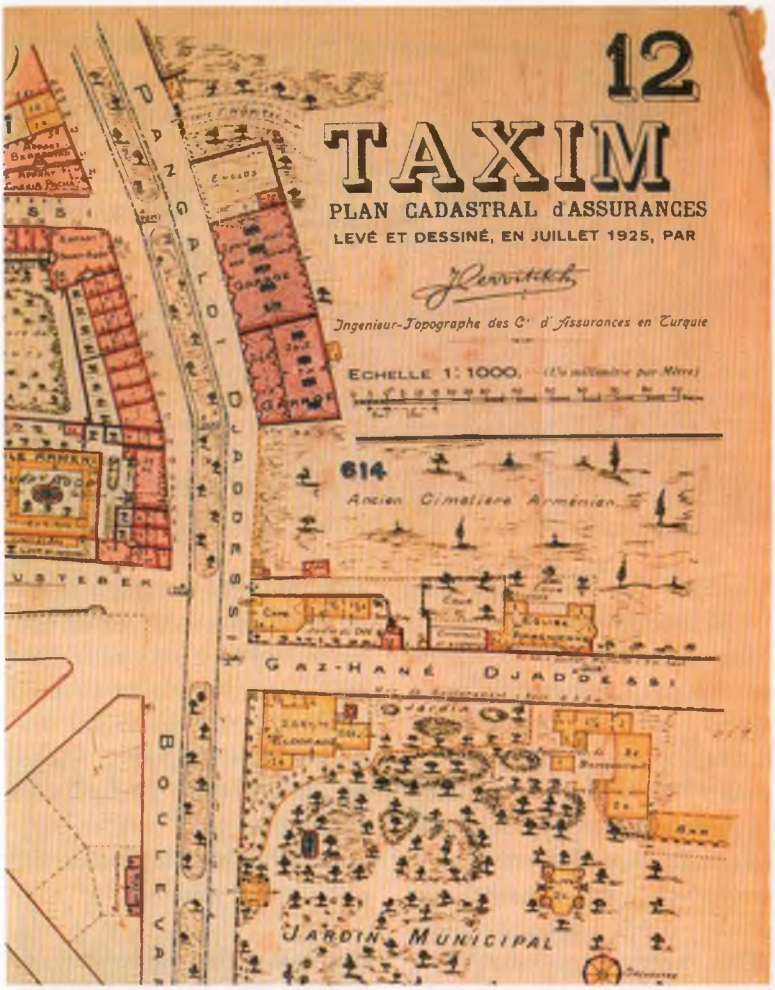
künler Evi'nin karşısında, "Harbiye Kışlası"nın[2] yanında bulunan geniş mezarlığa, Pangaltı Ermeni Mezarlığına[3] gömmek zorunda kalırlar.

1560 tarihinden önce var olduğu bilinen Pangaltı Ermeni Mezarlığı'nın çevresine 1853 tarihinde duvar örülür ve 1856 yılında ise kapısına isim levhası yerleştirilir.[4]

Sonraki yüzyıllarda İstanbul'un nüfusu gittikçe çoğalır ve Pera (Beyoğlu) gitgide genişler. Önce Pangaltı'da, daha sonra ise Şişli'de yeni yerleşim merkezleri kurulur. 1865 yılında, yinelenen vebanın yanına bir de kolera salgını eklenip İstanbulluları dehşete düşürünce, yerleşim merkezlerinin yakınına cenaze defnetmenin tehlikeli olacağı düşünülerek, hastalığın yayılmasına engel olmak amacı ile Pangaltı Ermeni Mezarlığı'na cenaze gömmek de yasaklanır ve mezarlık olarak kullanılmak üzere Ermeni cemaatine Şişli'nin yukarı kısmında, Abide-i Hürriyet Tepesi'nde, bugünkü mezarlığın inşa edildiği geniş alan verilir.[5] Böylece 23 Temmuz 1865 tarihinde Pangaltı Surp Hagop Ermeni Mezarlığı'nda sona eren cenaze defnetme işlemleri hemen ertesi günden itibaren Şişli Ermeni Mezarlığı'nda başlar.

1872 yılında, yandaki kışlanın ihtiyaçlarını gidermekte kullanmak amacıyla Pangaltı Ermeni Mezarlığı'na el konmak istenir. Ermeni ruhaniler aynı yılın 22 Aralık'ında Trakya bölgesi dini lideri Tatyos Episkopos önderliğinde Sultan Abdülaziz'e bir dilekçeyle bu durumu bildirir ve adalet isterler. Sultan, özel bir fermanla, mezarlığın Ermenilerin hakkı olduğunu onaylar.[6]

1874 yılında Türkiye Ermenileri Patriği Nerses Varjabetyan, erken yaşta ölen hayırsever Püzant Karagözyan'ın vasiyetini gerçekleştirmek için merhumun kardeşlerinin kararı ile Pangaltı Ermeni Mezarlığı'nın arsası içinde bir Ermeni ticaret okulu kurulması için gerekli padişahlık iznini elde eder. Ama o yıllarda meydana gelen ekonomik buhran nedeniyle tahvillerin değer kaybetmesi

Pervititch'in haritasında, Gazhane Caddesi'nin üstünde, Pangaltı Caddesi'nin sağ tarafında eski Ermeni Mezarlığı.

Jacques Pervititch Sigorta Haritalarında İstanbul.

ve bazı başka nedenlerden dolayı bu vasiyet gerçekleşemez.[7] (Karagözyan Yetimhanesi daha sonra, 1912 yılında, Dikran Efendi Karagözyan'ın vasiyeti gereği Şişli'de kurulur.)

1909'da belediye Pangaltı caddesini genişletmek için mezarlığın yol üstündeki bölümünün bırakılmasını talep eder. Belediye ve cemaat yönetimi arasında doğan anlaşmazlık hükümetin müdahalesiyle ve terk edilen toprağın değerine uygun bir bedelin ödenmesiyle son bulur. Ancak İstanbul Belediye Meclisi 11 Şubat 1909 tarihli kararla, toprağın bedeli olarak değil, sadece yapılacak masraflara (duvar yapımı, kemiklerin ve mezar taşlarının taşınması vs.) karşılık olmak üzere 15.000 altın vermeyi kabul eder. Buna neden olarak da mezarlığın kamuya ait olduğu, kamusal araziye tapuyla sahip olmanın imkânsızlığı ileri sürülür.[8]

1926 yılında Beyoğlu Belediyesi, Beyoğlu'nda bulunan mezarlıklara ölü gömme işlemlerini yasaklar ve Pangaltı Ermeni Mezarlığı'nı uygun bir yere nakletmeye karar verir.[9]

İstanbul Belediyesi 1931'de Tapu İdaresine müracaat ederek Pangaltı Ermeni Mezarlığı arsasının "Sultan Bayezid-i Veli" adlı bir vakfa[10] ait olduğu ve metruk[11] bir mezarlık olduğundan, "1580 sayılı Belediyeler kanununun 160. maddesine"[12] göre bütün metruk mezarlıklar gibi kendisine devredilmesi talebinde bulunur.[13]

Tapu İdaresi bu talebi Ankara'daki Tapu Genel Merkezi'ne iletir. Bu arada resmi bir belgeyle de Beyoğlu Üç Horan Ermeni Kilisesi Mütevelli Heyeti'nden mezarlığın tapu senedini getirmesini talep eder. Cemaat Cismani Meclisi, gerekli bütün belgeleri hazırlayarak Ankara'daki Tapu Genel Merkezine müracaat etmek üzere iki temsilci (K. Torkomyan ve M. Narlıyan) yollar. Temsilciler, Tapu Genel Merkezi İdaresi'ne müracaat ederek, belgelerle gerekli açıklamaları yapar, Pangaltı Ermeni Mezarlığı'nın sahipsiz veya metruk

IV. Hagop Gatoğikos'un Pangaltı Ermeni Mezarlığı'ndaki kabri (1930).

olmadığını ve zamanında sadece sağlık nedenlerinden dolayı oraya ölülerin gömülmesinin yasaklandığını, buranın o tarihten sonra birçok kereler Ermeni cemaatinin mülkiyeti olduğunun tespit edildiğini ve bu yüzden Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından onaylanan "Mezarlıklar Kanunu"na göre el konması gereken mezarlıklardan olmadığını izah ederler.[14] Fakat buna rağmen Tapu Genel Merkezi İdaresi'nden, İstanbul Tapu İdaresi'ne bir yazı gönderilerek, belediyenin isteğine olumlu cevap verilerek mezarlığı onun adına kaydetmesi emri verilir.

Belediye hem Pangaltı Mezarlığı'na el koyar, hem de mezarlığa ait dükkân ve garajların gelirine haciz koyar. Patrik Mesrop Naroyan ve K. Torkomyan mezarlığın metruk olmadığı ve mülkiyet hakkı olduğu gerekçesiyle Ermeni Patrikhanesi adına belediyeye karşı dava açarlar. Belediyenin avukatı, İstanbul 4. Hukuk Mahkemesi'nin bu davayla uğraşmasına itiraz eder, mahkemenin buna hakkı olmadığını ifade ederek davayı Devlet Şura'sına teslim etmesini talep eder. Fakat Patrikhane'nin avukatları mahkeme heyetine sundukları belgelerle karşıt tarafın itirazlarını çürütürler ve İstanbul 4. Hukuk Mahkemesi oybirliğiyle bu davayla uğraşmaya hakkı olduğuna karar verir.[15]

Böylece, İstanbul 4. Hukuk Mahkemesi'nde devam eden davada Patrikhane avukatları Narlıyan ve Necati Bey "Tedbir-i İhtiyati" ele alınmasını, yani mezarlığın mahkeme sonuçlanana kadar resmen belediyeye geçmesine izin verilmemesini talep ederler. Mahkeme bu talebi kabul eder, fakat buna karşılık belediyenin mahkeme nedeniyle arsayı geç elde etmesinden oluşacak değer kaybından doğacak zararları karşılamak için 20.000 Türk lirası kefalet gösterilmesini şart koşar.[16]

Daha sonra belediyenin avukatları Türkiye'de Ermeni cemaatinin ve Ermeni Patrikhanesi'nin mevcut olmadığı konusunda ısrar ederler. Bakanlar Kurulunun 19 Temmuz 1915 tarihli ve 729 sayılı kararnamesiyle Ermeni Patriğinin Kudüs'e sürgün edildiğini ve Patrikhanenin de oraya nakledildiğini, bugün İstanbul'da böyle bir kurumun var olmadığını ve dolayısıyla Patrik Naroyan'ın dava açma hakkına sahip olmadığını ifade ederek itirazda bulunurlar.[17]

Patrikhane avukatları mahkemeye Ermeni cemaatinin varlığını ispat eden çok sağlam kanıtlar sunarlar. Bunlardan, Patrikliğin ve Patrikhane yönetmeliğinin yeniden onaylanışını gösteren 18 Ekim 1915 tarihli ve 1334 sayılı kararname belediye avukatlarının itirazına net bir cevap olur.[18] Mahkeme karşıt tarafın ısrarlarını reddederek Patrikhanenin dava açma hakkı olduğunu kabul eder.

Böylece, İstanbul 4. Hukuk Mahkemesi'nin kararıyla iki önemli şey hukuki olarak kabul edilir:

1.- Türkiye'de hukuksal şahsiyetlere mahsus tüm haklara (taşınmaz satın alma, satma, idare ve kontrol etme) sahip bir Ermeni cemaati mevcuttur.

2.- Mezarlık davasının davacısı Patrik Mesrop Naroyan, bu cemaatin hak sahibi önderidir.[19]

Bu hukuksal sonuçla İstanbul 4. Hukuk Mahkemesi, Ermeni Patriği'nin cemaatin tüm taşınmazlarının mütevellisi olduğuna karar vermiş olur.

Beyoğlu'nun en geniş ve en işlek caddesi üzerinde bulunan, 56.000 metrekare arazi ve 5000 metrekare binalardan oluşan[20] ve 1.5 milyon lira kıymet konan[21] Pangaltı Ermeni Mezarlığı'nı, bu değerli durumundan dolayı herkes bir şekilde elde etmek ister. İstanbul Belediye'sinden başka "Ayas Paşa Mütevelliliği" de bu arazinin Ayas Paşa Vakfı'na[22] ait olduğu konusunda ısrar eder.[23]

Dava devam ederken, belediye mezarlığın "Sultan Bayezid-i Veli Vakfı"na ait olduğu konusunda ısrar eder ve Patrikhane ile belediye arasındaki bu tartışmayı çözüme ulaştırmak, mülkiyet hakkını belirlemek için eski kayıtları araştırıp belgeler meydana çıkarmak gerekir. Mahkeme bu vakfın "hudutname"sini görmek ister. Aynı zamanda bu konuyu uzmanlara teslim etmeye karar verir ve mezarlıklar müdürü, kadastro müdürü, tarihçiler, müze müdürü ve bir tapu memurundan oluşan "bilirkişi heyeti" kurulur.[24] Bu heyet yerinde, ayrıca harita ve tarihi belgeler üzerinde araştırmalar yaparak hazırladığı raporu mahkemeye sunar. Bu rapora göre mezarlık "Sultan Bayezıd-i Veli Vakfı" sınırları içindedir.

Türk uzman ve tarihçilerin hazırladığı raporun sonucuna dayanarak İstanbul Hukuk Mahkemesi, Pangaltı Ermeni Mezarlığı'nın, "Mezarlıklar Kanunu"na göre metruk mezarlık olarak kabul edilip belediyeye geçmesine karar verir.[25]

Patrikhane avukatları Yargıtay'a başvururlar. Yargıtay konuyu derinlemesine araştırmadan, yani mezar-

lığın kime ait olduğunu araştırmadan, 1933 yılının 4 Mart günü kararını iletir. "Mademki bu arazi kiliseye ait bir akar değil, Patriğin davacı olmaya hakkı yoktur. Tüzel kişiler kanununa göre, Cemaat liderlerinin dini veya hayrat kurumlara ait olan fakat akar olmayan topraklar üzerinde hiçbir hakkı yoktur."[26] Yargıtay'ın bu kararına karşılık Patrikhane Yargıtay'a tekrar başvurarak "tashih-ı karar" talep eder fakat Yargıtay kararında ısrar eder.[27]

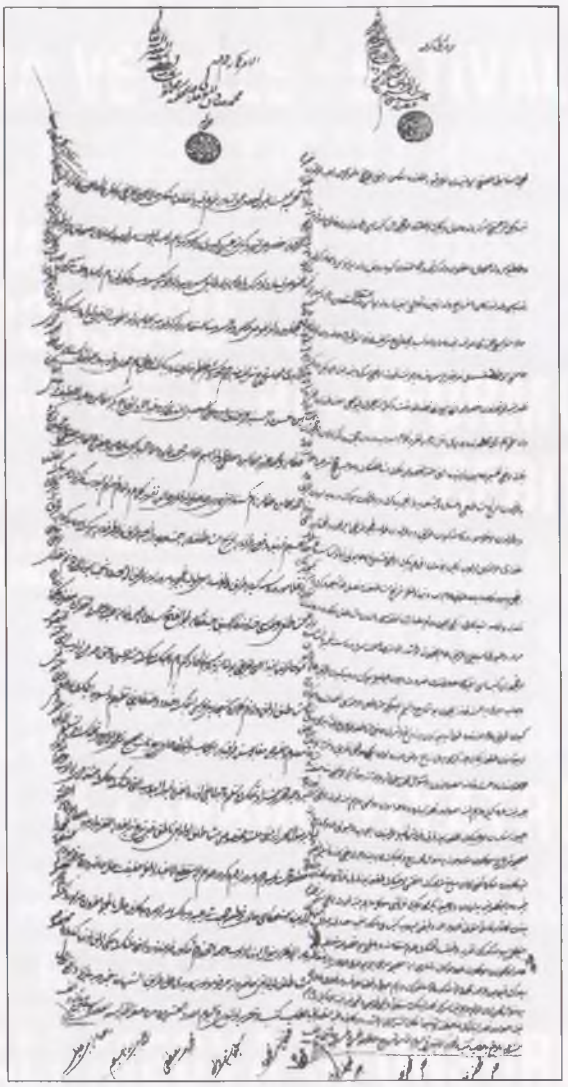
Sultanahmet'teki Adliye Binası, 3 Aralık 1933 Pazar gecesi çıkan ve İstanbul İtfaiyesinin seferber olmasına rağmen fırtına nedeniyle hızla büyüyen yangında içindeki tüm belgelerle birlikte bütünüyle yanıp kül olur.[28] Pangaltı Ermeni Mezarlığı davasına ait belge ve kâğıtların birer örneği Tapu Dairesinde ve belediyede mevcut olmasına rağmen, dava, mahkemelerin yeniden faaliyete geçişine kadar (yaklaşık 1 yıl) ertelenir. Böylece, 1 Mart 1931'de başlayan Pangaltı Mezarlığı davası ancak 26 Kasım 1934 tarihinde sona erer. Mahkeme, Patriğin davacı olma hakkı olmadığına karar vererek, Patrikhaneyi mahkeme masraflarını ve belediye vekilinin 150 lira avukatlık masrafını ödemeye mahkûm eder.[29] Ayrıca "Tedbir-i ihtiyati"yi de kaldırır.

Bu karardan sonra, verilen kararın aslında davanın özüyle ilgisi olmadığını, yani mezarlığın mülkiyet hakkı veya metruk olmasıyla ilgili bir sonuç olmadığını fark eden Beyoğlu Üç Horan Kilisesi Mütevelli Heyetinin kararı ile, Heyet Başkanı Prof. Hovsep Celal ı. Hukuk Mahkemesi'ne müracaat ederek davacı olur ve "Tedbir-i ihtiyati" talep eder. Böylece aynı davada ikinci bir dönem başlamış olur. Mahkeme, talep edilen "Tedbir-i ihtiyati"yi mezarlığın arazi kısmı için kabul etmez, ancak üzerinde bina bulunan kısımlar için 10.000 lira kefalet gösterilmesi şartıyla kabul eder.[30] Mezarlığın üzerinde bina bulunan kısımları dava sonuçlanana kadar Ermeni cemaatine kalırken, belediye mezarlığın arsa kısmının tapularını çıkarttırarak mezarlığı bölme haritalarını hazırlatır, her bölümün metrekare değerini tespit eder. Böylece ön taraflar için 90 lira, arka taraflar için 70 lira değer biçer ve bölünme işleri sona erince bölümler halinde satmayı planlar.[31] Bu arada mezarlık arazisinin 3 yıl içinde değer kaybına uğradığını öne sürerek tazminat ve ayrıca geçen 3 yılda tahsil edilen toprak kiralarını talep eder ve mezarlık arazisinin değerinin tespiti talebi ile mahkemeye müracaat eder. Mahkeme, "değer tespit komisyonu" kurarak arazinin 3 yıl önceki değeri ile mevcut değeri arasındaki farkı belirlemek için 27 Ocak 1935'te tespit çalışması yaptırır.[32]

Belediye bu arada, Pangaltı Mezarlığı'nın boş arazisi için belediye adına bir tapu çıkarılması konusunda Beyoğlu Tapu İdaresi'ne müracaat eder. Sonraki günlerde Beyoğlu Üç Horan Kilisesi Mütevelli Heyeti, Beyoğlu Tapu İdaresi'ne bir dilekçeyle başvurarak, dava sonuçlanana kadar belediyeye böyle bir tapunun verilmemesi talebinde bulunur.[33]

Bu arada Mezarlıklar Müdürlüğü mezarlığın bina ve arsa paylarını belirlemek için belediye kanalıyla Beyoğlu Üç Horan Kilisesi Mütevelli Heyetinden Surp Lusavoriç (S. Krikor Lusavoriç'e ithaf edilmiş Khor Virap Kilisesi) Kilisesi ve Mezarlık arazisi üzerindeki diğer binaların (garajlar ve dükkânlar) inşa izin belgelerini talep eder.[34] Mütevelli heyeti, kilisenin hariç diğer tüm binaların inşa izin yazılarının noterden tasdikli birer örneğini sunar. 1865 yılının 28 Temmuz'unda, -yani Pangaltı Surp Hagop Mezarlığı'na sağlık nedenleriyle ölü gömmenin yasaklanmasından sonra- getirilen ölülerin dini bir törenden sonra Şişli Mezarlığı'na nakledilmesi amacıyla mezarlığın güney kısmına inşa edilen Surp Lusavoriç Kilisesi'nin (Khor Virap), Sultan Aziz tarafından 1865 yılında verilen ve Beyoğlu (S. Yerrortutyun) Üç Horan Kilisesi Mütevelli Heyeti odasında muhafaza edilen fermanı, 1871 yılı Beyoğlu yangınında odayla birlikte yanmıştır.[35]

Beyoğlu Tapu İdaresi Merkez Kurulu, mezarlık arazisinin tapusunu belediyeye vermeyi kararlaştırır. Bu tapuda, 51.968 metrekare mezarlık arsasının belediyeye ait olduğu yazılıdır.[36] Sınırlar belediyenin hazırladığı yeni haritaya göre tespit edilir. Buna göre Surp Lusavoriç Kilisesi'ne ait yol, bahçe ve tramvay yolu üzerindeki kapı mezarlık arsası içine alınır ve kiliseye sadece bitişikte çok dar bir geçit bırakılır.[37] Belediye, "Hokevor Diroç Tamparanı"na (Hokevor Der'in mezarı)[38] götüren çiti de çaktırarak oraya geçişi engeller.[39]

Pangaltı Ermeni Mezarlığı'nın İstanbul'un fethinden beri Ermeni cemaatine ait olduğunu kanıtlayan 4 Kasım 1757 ve 21 Haziran 1839 tarihli iki belge.

Mahkemenin tespit komisyonu (bilirkişi heyeti) ise yaptığı ayrıntılı incelemenin sonucunu bir raporla bildirir. Bu rapora göre, Pangaltı mezarlık arazisinin değeri 3 yıl içinde 10 lira/metrekareden 7,5 lira/metrekareye düşmüştür. Değer kaybı toplam 124.000 lira olarak tespit edilir.[40] Kısa süre sonra mezarlığın kapısındaki "Ermeni Mezarlığı" tabelası ve haç kaldırılır.[41]

Belediye, Ermeni Patriği ve kefillere karşı zarar ziyan davası açar ve mezarlığın mülkiyeti için açılan davayla satışın gecikmesi nedeniyle sebep olunan zarara karşılık 180.000 lira talep eder.[42] Birkaç ay sonra, Pangaltı Mezarlığı Vakıflar Genel Müdürlüğü ve belediye arasında da sorun olur. Evkaf, mezarlık arsasının boş arazi olarak belediyeye değil kendilerine geçmesi gerektiğini savunur, belediye ise adı geçen arsanın Mezarlıklar Hakkındaki Nizamnamenin 4. maddesine[43] göre kendisine ait olduğu konusunda ısrar eder.[44]

Belediye ile cemaat arasında uzun yıllar boyunca devam eden sorun ise, İçişleri Bakanlığı'nın emriyle barışçıl ve idari yöntemle, İstanbul Valisi Muhittin Bey ve Beyoğlu Üç Horan Kilisesi Mütevelli Heyeti'nden yetkili, aynı kilisenin Emlak Komisyonu Başkanı Doktor Arşak Surenyan arasında imzalanan anlaşma ile son bulur. Mütevelli heyetinin mezarlığın "mülkiyet" davasından ve belediyenin de talep ettiği 180.000 liralık "zarar tazmin" davasından vazgeçtiğini bildirdiği ve üç nüsha olarak hazırlanan bu anlaşma metninden birer nüshayı taraflar alır, bir nüsha da mahkemeye sunulur. Belediye tarafından üç nüsha olarak hazırlanan ve noter huzurunda taraflarca imzalanan, binaların (yaklaşık 6000 metrekare) cemaate bırakıldığını ve kalan arazinin (50.000 metrekare) belediyeye ait olduğunu gösteren haritadan da bir nüsha mahkemeye sunulur.[45] Arazi ile kilise arasında kalan 1287.5 metrekare arsa ise belediye ile mütevelli heyeti arasındaki sorunun halledilmesindeki emeklerine karşılık[46] bazı kişiler arasında paylaştırılır. Ayrıca, barışçıl yöntemle son bulan mahkeme masrafı olarak cemaatten 3200 lira talep edilir.[47]

İstanbul Belediyesi 1938 başlarında Pangaltı Mezarlığı'nı boş arsaya çevirip daha sonra orada konutlar ve bir park yapmaya karar verir ve ilgilenenlere en geç 15 gün içinde mezarlarını kaldırmalarını duyurur.[48] Patrik Mesrop Naroyan, Beyoğlu Üç Horan Kilisesi Mütevelli Heyetine, merhum Hagop Katolikos Chughayetsi'nin (ölümü 2 Ağustos 1680) mezarının (Hokevor Der) Pangaltı Mezarlığı'ndan alınarak Üç Horan Kilisesi'nin bahçesine nakledilmesi için resmi makamlara gerekli müracaatın yapılması konusunda bir yazı yollar.[49] Mütevelli heyeti gereken müracaatı yaparak mezarın naklini gerçekleştirir.

Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren, Türkiye azınlıklarının şehir merkezinde bulunan ya da terk edilen bölgelerdeki birçok mezarlıklarına belediyelerce el konulmuştur. Merkezi, geniş, havadar, deniz görür (o dönem önü açık) konumuyla daima iştahları kabartan Pangaltı Surp Hagop Ermeni Mezarlığı da, 8 yıllık uzun mücadeleli bir mahkeme döneminden sonra, 1939'da bütünüyle istimlak edilir. Surp Krikor Lusavoriç'e ithaf olan Khor Virap Kilisesi de yıkılır.

Belediye, "Emval -i Metruke"lerle aynı sonu paylaşan ve bugün varlığı hakkında çok az kişinin bilgi sahibi olduğu mezarlığın, olayların sessiz tanıkları olan sahipsiz mezar taşlarını parkın basamaklarının yapımında ve büyük oranda Eminönü meydanının tamirinde kullanır.[50]

DİPNOTLAR

1 Siruni Agop, *Bolis yev İr Teri*, Beyrut 1965,C.1, s. 199 ve 235.
2 1862 yılında Saray mimarı Garabet Balyan (1800-1866) tarafından inşa edilen kışla, 10 Şubat 1993'ten itibaren "Askeri Müze"ye dönüştürülmüştür.
3 G. Solakhyan'ın 7 Haziran 1939 tarihli Ermenice *Nor Lur* gazetesinde yayınlanan makalesinde bildirdiğine göre, Pangaltı Mezarlığı'nın arsası Kanuni Sultan Süleyman (1494-1566) tarafından, sunduğu hizmetlere karşılık başaşçısı Vanlı Manuk Karaseferyan'a hediye edilmiş ve Ermeni cemaatinin ölülerini defnetmesine sunulmuştur. Aynı bilgi Abdullah Muratoğlu, *Yeni Şafak* internet gazetesi 5 Şubat 2007 ve Kevork Pamukçuyan, *Zamanlar, Mekanlar, İnsanlar*, İstanbul 2003, s. 264'te mevcuttur.
4 Tuğlacı Pars, *İstanbul Ermeni Kiliseleri*, İstanbul 1991, s. 217.
5 Kosyan H. Hagop Vrt, *Kerezmanadun Gatoghige Hayots G.Bolso*, Viyana 1931, s. 8-12.
6 Siruni, *age*, s. 318.
7 Azatyan Toros –*Hushamadyan Karaşözyan Azkayin Vorpanotsi* (1913-1948), İstanbul 1949, s. 16.
8 *Aztarar*, Ermenice günlük gazete, İstanbul 5 Mayıs 1931.
9 *Haraç*, Ermenice günlük gazete, Paris, 21 Mayıs 1926.
10 II. Sultan Bayezid Han Vakfı (kuruluş tarihi 1487) Amasya, Edirne ve İstanbul'da mülkleri bulunan hayri bir vakıf.
11 Terk edilmiş, sahipsiz kalmış.
12 1580 sayılı Mezarlıklar Kanununun (neşri tarihi 14 Nisan 1930) 160. Maddesi "Metruk ve kimsesiz mezarlıklarla vakfa ait olan umumi mezarlıklar, bilumum hukuk ve vecaibi ile belediyelere devrolunmuştur."
13 *Arevelk*, Ermenice günlük gazete, İstanbul, 1 Aralık 1931.
14 *The Gotchnag*- Armenian weekly, New York, 24 Ocak 1931.
15 *Aztarar*, Ermenice günlük gazete, 22 Mart 1931.
16 *Aztarar*, Ermenice günlük gazete, 26 Şubat 1931.
17 *Aztarar*, Ermenice günlük gazete, 23 Mart 1931.
18 *Aztarar*, Ermenice günlük gazete, 17 Nisan 1931.
19 *Aztarar*, Ermenice günlük gazete, 26 Nisan 1931.
20 *Nor Lur*, Ermenice günlük gazete, 14 Şubat 1935
21 *Akşam*, günlük gazete, 1 Mart 1932.
22 Ayas Paşa Zurri Vakfı, 1516 ve 1517 tarihine ait iki vakfiyesi bulunan, İstanbul'da kurulmuş, hayır şartı olmayan, geliri evlada bırakılan ve halen mütevellisi bulunan (Eşref Ayas) mülhak bir vakıf.
23 *Arax Journal Armenien*, Egypt, 17 Ekim 1931.
24 *Arevelk*, Ermenice günlük gazete, İstanbul, 16 Şubat 1932.
25 *Aztarar*, Ermenice günlük gazete, İstanbul, 6 Mart 1933.
26 *Aztarar*, Ermenice günlük gazete, İstanbul, 23 Ekim 1934.
27 *Haraç*, Ermenice günlük gazete, Paris, 13 Eylül 1933.
28 *Haraç*, Ermenice günlük gazete, Paris, 5 Aralık 1933.
29 *Aztarar*, Ermenice günlük gazete, İstanbul, 27 Kasım 1934.
30 *Arevelk*, Ermenice günlük gazete, İstanbul, 6 Aralık 1934.
31 *Haraç*, Ermenice günlük gazete, Paris, 4 Ocak 1935 (Gazete bu bilgiyi 30 Aralık 1934 tarihli Türkçe *Zaman* gazetesinden almıştır)
32 *Arevelk*, Ermenice günlük gazete, İstanbul, 28 Ocak 1935.
33 *Arevelk*, Ermenice günlük gazete, İstanbul, 7 Şubat 1935.
34 *Nor Lur*, Ermenice günlük gazete, İstanbul, 26 Şubat 1935.
35 Hanesyan Mardiros, *Haryurkşanhink Amya Hopelyan Perayi S. Yerrortutyun Yegeghetsvo (1807-1932)*, İstanbul 1932, s. 292.
36 *Haraç*, Ermenice günlük gazete, Paris, 19 Nisan 1935.
37 *Nor Lur*, Ermenice günlük gazete, İstanbul, 17 Nisan 1935.
38 Merhum Hagop IV. Katolikos'un vücudunun demir kafeslerle çevrelenmiş mermer bir mezara konmasıyla oluşturulan "Hokevor Der" mezarı, Ermeniler için olduğu gibi birçok Türk için de kutsal ziyaret yeri olmuştur.
39 *Nor Lur*, Ermenice günlük gazete, İstanbul, 1 Mayıs 1935.
40 *Nor Lur*, Ermenice günlük gazete, İstanbul, 14 Mayıs 1935.
41 *Nor Lur*, Ermenice günlük gazete, İstanbul, 23 Mayıs 1935.
42 *Nor Lur*, Ermenice günlük gazete, İstanbul, 2 Temmuz 1935.
43 Arsa haline konulmuş olan mezarlıklar 14 Nisan 1930 tarihine kadar satılmamış ise belediyeye devrolunur.
44 *Nor Lur*, Ermenice günlük gazete, İstanbul, 6 Ekim 1935.
45 *Nor Lur*, Ermenice günlük gazete, İstanbul, 10 Mart 1937.
46 *Arevelk*, Ermenice günlük gazete, İstanbul, 6 Mayıs 1938.
47 *Jamanak*, Ermenice günlük gazete, İstanbul, 7 Aralık 1937.
48 *Arevelk*, Ermenice günlük gazete, İstanbul, 9 Şubat 1938.
49 O günlerde nakledilen mezar, halen Beyoğlu Üç Horan Kilisesi'nin bahçesinde korunmaktadır.
50 Pamukçuyan- *Zamanlar, Mekanlar, İnsanlar*, İstanbul 2003, s. 266.

...ULUSLARARASI İSTANBUL MÜZİK FESTİVALİ BASIN SPONSORU ULUSLARARASI OPERA VE BALE FESTİVALİ BASIN SPONSORU İF BAĞIMSIZ FİLM FESTİVALİ BASIN SPONSORU İKSV MEDYA SPONSORU KRİSTAL ELMA BASIN SPONSORU FİLM EKİMİ MEDYA SPONSORU TÜYAP KİTAP FUARI BASIN SPONSORU RADİKAL FİKİR PLATFORMU ULUSLARARASI BALE FESTİVALİ BASIN SPONSORU CEBİT EURASIA BİLİŞİM FUARI BASIN SPONSORU RADİKAL SOKAK KİTAPLARI OKU BENİ BIRAK BENİ KAMPANYASI RADİKALART ARTİSTANBUL ULUSLARARASI SANAT BULUŞMASI MEDYA SPONSORU İSTANBUL TİYATRO FESTİVALİ MEDYA SPONSORU İSTANBUL ULUSLARARASI SİNEMA TARİH BULUŞMASI BASIN SPONSORU ULUSLARARASI İSTANBUL BİENALİ MEDYA SPONSORU İSTANBUL CAZ FESTİVALİ MEDYA SPONSORU ALTIN PORTAKAL FİLM FESTİVALİ BASIN SPONSORU İSTANBUL FİLM FESTİVALİ RADİKAL HALK JÜRİSİ TASARIMDA RADİKAL EĞİLİMLER YARIŞMASI CONTEMPORARY İSTANBUL...

YAZANIN, ÇİZENİN, YÖNETENİN, OYNAYANIN, OKUYANIN, BESTELEYENİN, YORUMLAYANIN, TASARLAYANIN, UYARLAYANIN, SAHNELEYENİN, ÜRETENİN, DÜŞÜNENİN, DÜŞÜNDÜRENİN, FİKİR KADININ, FİKİR ADAMININ, İNSANIN VAR OLMA TEMELİNİN, DÜŞÜNCENİN SPONSORU.

Radikal

ANTOINE GALLAND'IN

BİNBİR GECE MASALLARI'NDA BATI'NIN BİR HAYALİ OLARAK DOĞU

EMMANUELLE PEYRAUBE

Köken olarak Yunan, Pers ya da kutsal kitap kaynaklı olduğu söylense de, ilk kez 9. yüzyıl başında Harun Reşid'in talimatıyla yazılı hale getirilen **Binbir Gece Masalları**, *Arap bilginleri tarafından alt sınıf kültürünün temeli olarak görülürdü. Bu masallar, Avrupa'da 18. yüzyıldan itibaren tanınmaya başlandı. Antoine Galland tarafından tanıtılan bu masallar Avrupalılara bambaşka bir dünyanın kapılarını açtı. Bu yazıda, Emmanuelle Peyraube, Şehrazad'ın geceler boyu anlattığı masalların büyülü dünyası ile 18. yüzyılın Aydınlanma filozoflarının özlem ve tahayyülleri arasında bir köprü kuruyor.*

***Binbir Gece Masalları*'nın 1788 baskısında C.P. Marillier'in çizdiği ve De Lignon'un baskıya aktardığı bir gravür.**

Ortaçağ boyunca Türklerin ilerleyişiyle, Haçlı Seferlerinin şokuyla, Bağdat halifeliğinin sona erişiyle karşı karşıya kalan Müslüman-Arap dünyası, medeniyetlerinin ne kadar kırılgan olduğunun farkına vardı ve mevcut bilgiyi kapsayan devasa derlemeler oluşturmaya başladı. *Binbir Gece Masalları* da koruma altına alınacaktır. Mısırlı ve Suriyeli bilginler bu koruma ve toplama işleminin esas emekçileri olacaklardır.

Antoine Galland, 1701 yılının ekim ayında şöyle yazmış: "Üç ya da dört gün önce, Paris'te yaşayan Halepli bir arkadaşımın yazdığı mektupla, benim için getirtmesini rica ettiğim bir kitabın Arapça bir kopyasının ülkesinden geldiğini öğrendim. Üç ciltlik bu eserin adı *Binbir Gece* (*Elf Leyle ve Leyle*) idi. Bu kitap, o ülkede geceleri konuşulan ve anlatılanlardan oluşan bir hikâyeler derlemesiydi. Arkadaşıma kitabı ben Paris'e gelene kadar saklamasını rica ettim. (...) Uzun gecelerimde beni eğlendiren şey bu eser olacak."[1] Üç sene sonra, 1704 yılında, *Binbir Gece*'nin ilk cildi yayımlandı. Diğer on bir cildin yayımlanması 1714 yılına kadar

Die
Tausend und
Eine Nacht,
Worinnen
Seltzame Arabische Historien
und wunderbahre Begebenheiten, de-
rer artigen Liebesverrigungen, auch Sitten
und Gewohnheiten der Morgenländer auf sehr
anmuthige Weise entdeckt werden;
Erstlich
von Hrn. Galland der Kön. Academie
Mitgl. aus der Arabischen Sprache in die
Französische und aus solcher zum Theil ins Teutsche
übersetzt:
Erster und Anderer Theil.
Mit einer Vorrede
von
TALANDERN.
LEIPZIG,
Tausend und Eine Nacht
erster und anderer Theil.

Binbir Gece Masalları'nın 1711 tarihli Almanca baskısı.

Die Tausend und Eine Nacht. Leipzig. Johann Ludwig Gleditsch und M.G. Weidmanns. 1711.

sürdü. Burgonya düşesine adanmış kitap çabucak saray kadınlarının eline geçti ve geçer geçmez de hepsinin gönlünü çeldi. Çeviri, kitap olarak basılmadan bile önce, salonlardan tuvalet odalarına geçiyor ve Batılı okurlarının üzerine kendi büyüsünü saçıyordu. Tıpkı Galland'ın söylediği gibi, "Herhangi bir dilde bu türde yazılmış daha güzel bir şeyi şimdiye kadar hiç görmediğimizi anlamak için onları sadece okumak gerekiyor"du.[2] Gerçekten de, son derece farklı unsurların hepsi Avrupalıları cezbetmek için bir aradaydı.

Binbir Gece coğrafi alan olarak çok büyük bir bölgeyi kapsar; Kahire'den Basra'ya, Bağdat'tan Şam'a, Mısır'dan Suriye'ye bütün bir verimli hilal bölgesini, Mekke, Medine ve Kudüs gibi inanç âleminin son derece önemli mekânlarını ve ayrıca daha uzak bölgeler olan Mezopotamya, Musul, Yemen, Umman, Mağrip, İran, Gürcistan ve Kafkasya'yı Kürt topraklarına kadar içine alır.[3] Sadece bu isimler bile, 18. yüzyılın Avrupalı okurunu kendi bildik evreninin uzağına, çok uzağına taşır.

Bu Doğu masalları, sayfalarının arasında gösterdikleri olağanüstü unsurların dikkat çekmesiyle de sivrilmiştir. Charles Perrault veya Madame d'Aulnoy, Batılı zihinleri buna zaten daha önceden hazırlamışlardı, ancak bunu çok daha farklı bir şekilde yapmışlardı, gerçekten de onlar kırsal dünyaya çok bağlı kalmışlardı. Bu hikâyelerin hayal dünyası bazen tamamen, çoğunlukla şato etrafında dönmektedir. Prensesini arayan prens, iyi ya da kötü monark, şatafatlı balolar, bunların hepsi, kahramanların günlerini mutlulukla tamamlayacağı mekâna, şatoya dönmektedir. *Binbir Gece*'nin güzelliği tamamen başka bir nitelikten gelmektedir. "Üçüncü kapıyı açtım ve orada kocaman bir kuş kafesi buldum. En az bilinen, en ince, en farklı renklerde mermerlerle işlenmişti. Kafes sarısabırdan yapılmıştı ve içinde sınırsız sayıda bülbül, saka kuşu, kanarya, çayırkuşu ve uyumla ötüşen, hayatımda daha önce adını bile duymadığım çeşitlilikte kuşlar vardı. Yemlerinin ve sularının durduğu vazolar mermerin ve akik taşının en değerlilerinden yapılmıştı."[4] *Üçüncü Takvimin Hikâyesi*'nden alınmış bu satırlar bilinmeyen kuş çeşitlerini ve kıymetli taşları sadece görmemizi değil, aynı zamanda şarkılarını duymamızı ve sarısabırın kokusunu hissetmemizi de sağlar. Bu türden bir mekânla tanışıklık, okuyucunun her tür duyusunu etkilemektedir. Olağanüstü yaratıkların varlığı kaçış duygusunu daha da kuvvetlendirmektedir: Periler, cinler ve nurlar, sihirli nesneler, olağanüstü hayvanlar özellikle çok sayıda ve çeşitli biçimlerde mevcuttur.

Bu masallar ayrıca "Doğu halklarının çok gerçekçi portrelerini çizmekte, onların hayatlarını, örf ve âdetlerini çok gerçekçi biçimde anlatmaktadır."[5] Batı ve Doğu'nun farklı âdetleri ve yaşam biçimleri, Avrupalıların her zaman ilgisini çekmiştir. Bunların odağında da poligami (çokeşlilik) vardır ve onları her zaman büyülemiştir. *Binbir Gece*'nin girişi tam da bu meseleyle başlangıç argümanını ortaya koyar. Şahzenan da Şehriyar da evlidir. İkisi de karılarının kendisini aldattığını çabucak fark eder. İkisinin karısı da bu kalleşliği hayatıyla öder. Şehriyar, "Hiçbir kadının ahlaklı olamayacağına böylece ikna olmuştur ve gelecekte alacağı kadınların sadakatsizliğine engel olmak için her gece başka bir kadınla evlenmeye ve evlendiği kadını ertesi gün boğarak öldürtmeye karar verir."[6] Şehriyar nefretini ve umutsuzluğunu masum kurbanlar üzerinde, haremin kalbinde gidermektedir. Büyük vezirin kızı Şehrazad ise bu öldürücü deliliğe bir son vermek istemektedir: "Bu şehrin

***Binbir Gece Masalları*'nın 1788 baskısında Alaaddin ve sihirli lambasını tasvir eden C.P. Marillier'in bir gravürü.**

aileleri üzerinde sultanın uyguladığı bu barbarlığa bir son vermeye niyetim var."[7] Az ileride Şehrazad ekliyor: "Eğer kaybeder ve ölürsem ölümüm şerefli bir ölüm olacaktır ve eğer başarırsam ülkeme çok önemli bir hizmet vermiş olacağım."[8] Bu konuşmaları duyan, bunları evlenmek üzere olan bir kadının değil de savaşa giden bir generalin söylediğini düşünür. Şehrazad için boyun eğmeye benzeyen bir direniş biçimi bulmak gerekiyor, bunun için pervasız ama makul bir şey, çılgın monarka yaklaşmanın tek yolunu buluyor: evlilik. Şehrazad, evlilik vazifelerini yerine getirdikten sonra yapmayı düşündüğü hileyi ve zekâsını ortaya koyuyor. Kadınlara bırakılmış olandan yararlanması gerektiğini anlıyor: Masallardan, uğruna bir gecede saraylar inşa edilen saçma sözlerden, perilerin insanlar hakkında karar verdiği, cinlerin gücünün insanların arasındaki en güçlü şeyi bile yıkabildiği yerlerden söz etmeli. Şehrazad, hikâyesini en heyecanlı yerinde keserek bir gün kazanıyor. Sürekli yinelenen bu hile, anlatıların birbiriyle iç içe geçtiği son derece özgün bir anlatım yapısı kurmasına izin veriyor.

"Şehrazad Arabistan'ın, Suriye'nin ve muazzam Doğu'nun düşlerinden beslenen kendi hayal gücünün bitmeyen kaynaklarından derlediği gece hikâyelerini yorulmaksızın anlatmaya başlayınca; Doğuluların örf ve âdetlerini, dinlerinin ritüellerini, gündelik hayat alışkanlıklarını, tüm bu renkli ve şenlikli hayatı ince ince işleyerek ortaya koymaya başlayınca; erkeklerin bilginlerin söylediklerinden çıkan fikirlerle ya da akıl yürütmelerle değil de renklerin göz alıcılığı ve masalların prestijiyle nasıl elde edileceği ve nasıl elde tutulmaya devam edileceğini gösterince; işte o zaman bütün Avrupa bu anlatılanları duymak için çok istekli davrandı. Sultanlar, vezirler, dervişler, Yunan doktorlar ve siyah köleler Carabosse ve Aurore perilerinin yerine geçti; su fıskiyeleri, som altından aslanlar tarafından korunan havuzlar, ipekten ya da Mekke kumaşlarından dokunmuş halılar Çirkin'in Güzel'i beklediği ve Güzel'in aşkı keşfettiği sarayların yerine geçiyordu, bir dünya başka bir dünyanın yerini alıyordu, ama değişmeyen bir şey de vardı, o da insanın sonsuza kadar, hiç durmadan, arka arkaya düşlerden düşlere, masallardan masallara geçme ihtiyacıydı."[9] *Binbir Gece* hızla yeniden basıldı ve sayısız taklitçi tarafından kopyalandı.

Bazı bilginler bilinçli olarak taklidin tadını çıkarmak istediler. François Pétis de la Croix bunun en iyi örneğidir. Tıpkı Antoine Galland gibi o da dil meraklısı bir gençti. 1670 yılında, on yedi yaşındayken Türkçe ve Arapça öğrenmesi için Doğu'ya gönderildi. On yıl boyunca Türkiye, Suriye ve İran'ı dolaştı. Çok fazla sayıda el yazması topladı ve çok büyük bir çeviri işine girişti. 1707 yılında, *İran Sultanı ve Vezirlerinin Tarihi, Türk Masalları Derlemesi* adlı eserini yayımladı. 1710-1712 arasında *Binbir Gün*'ü yayımladı. Sütlümeme, anlattığı hikâyeler aracılığıyla, genç prenses Faruknaz'ı bütün erkeklerin kötü olmadığına, onlardan birisiyle evlenmeyi kabul etmesi için ikna etmeye çalışmaktadır. Tıpkı Galland örneğinde olduğu gibi, Pétis de la Croix eski bir elyazmasını bulmuş gibi yaptı. Birkaç oryantalist bu elyazmasını aramaya başladıysa da sonuç alamadılar.

Tanınmış sanat ve arkeoloji tarihçisi Kont Caylus da 1743 yılında *Yeni Doğu*

Masalları'nı yayımlayarak *Binbir Gece*'nin taklitleri furyasına katkıda bulundu. Tıpkı Şehrazad gibi masalcı Moradbak da ölümle karşı karşıyadır. Pers kralı Hudjiadge'yi her gece eğlendirmeyi beceremezse babası idam edilecektir. Bilge Abu Melek'in de yardımıyla kralın kalbini yumuşatmayı becerecektir. Caylus Kontu'nun eseri gerçekten de ustalıklı bir eserdir çünkü anlattığı hikâyeler Müslüman geleneğine ve önemli kişilerinin anlatımına yaslanmaktadır. Her tür konuyla ilgili derin bilgiden uzak diğer yazarlar ise, Doğu masalları modasından sadece yararlanmaya çalışmışlardır. Thomas-Simon Gueullette öndeyiş geleneğinden büyük ölçüde yararlanmış ve bunu çok farklı bağlamlarda kullanmıştır: 1712'de *Breton Akşamları*, 1715'te *Bin Saat Onbeş Dakika. Tatar Masalları*, 1723'te *Mandarin Fum-Hoam'ın Muhteşem Maceraları. Çin Masalları*, 1732'de *Güzarat Sultanları veya Uyanık İnsanların Gündüz Düşleri. Moğol Masalları* (*Binbir Akşam* adıyla 1749'da yeniden yayımlandı) ve 1733'te *Binbir Saat. Peru Masalları* yayımlandı.

Doğu imgesi ve hayali, Batılı kafalarda derinlemesine yerleşiyordu. Bunun en iyi örneği hicivlerdeki yeniden kullanımıydı. Antoine Hamilton 18. yüzyılın başında kendi masallarını yayımladı. *Çiçeğin Dikeninin Tarihi*'nde, Şehrazad'ın imajını büyük bir neşeyle yumuşatmıştır. "Erkek odadan çıkar çıkmaz, biraz aceleci de olsa dünyanın en iyi kızı olan Dinarzade, Sultan hanıma anlatmaya başladı: Size söylüyorum kız kardeşim, sahip olduğunuz konum, derin bilgi ve parlak zekânız bir yana, böyle hayvan bir imparatorla evlenmeyi aklınızdan geçirmek için evrenin en budala hayvanı olmanız gerekir (...)."[10]

18. yüzyılın en önemli ve büyük editoryal işlerinden birisi de *Periler Kabinesi* olmuştur. 37 ciltten oluşan bu dev eser 1785 ile 1786 yılları arasında yayımlanmıştır ve en güzel peri masallarını kamuoyuna göstermek iddiasındadır. *Binbir Gece* yedinci cilt ile on birinci cilt arasında yer tutmaktadır. 1788-1789 yıllarında *Binbir Gece'nin Devamı* adındaki dört yeni bölümle tamamlanmıştır.

18. yüzyılın sonunda birçok okur kuşağı *Binbir Gece* tarafından derinden etkilenmiş durumdadır. William Beckford da onlardan birisidir. 1 Ocak-15 Mayıs 1782 arasında kendisini *Vathek*'i yazmaya vakfetmiştir. Bütün hikâyeyi "bir tek seferde ve Fransızca olarak" tasarladığını söyler ve ekler, "bu bana üç gün ve iki gece süren büyük bir çalışmaya mal oldu."[11] Başlangıcından itibaren tuhaf bir hava bu anlatıyı çevrelemektedir. Yazar için *Vathek*, *Binbir Gece* tipinde birbiriyle iç içe geçen bir dizi hikâyenin başlangıcıydı, ancak bu projesini sonuçlandıramadı.

Voltaire'in *Zadig* adlı eserinin 1785 baskısında Duclos tarafından çizilen bir gravür.

Binbir Gece'nin *edebi kalitesi kesin niteliktedir, ancak sebep oldukları hayranlık bize biraz daha farklı nitelikte görünmektedir. Bunun sebeplerini belki de öndeyişte ve hikâyenin geçtiği çok özel yerde aramak gerekir. Bu yerin adı neredeyse hiçbir zaman açıkça telaffuz edilmez çünkü Doğulu okur için son derece açıktır: bu yer, haremdir.*

Vathek'in kaynakları çok çeşitlidir. İlk kaynak, her şeyden önce, Beckford'un kendi hayatıdır. 21 yaşında, kendi sarayı Fonthill'de kendisinin şu sözlerle hatırladığı şatafatlı bir Doğu bayramı gecesi düzenlemiştir: "Üç gün üst üste kendimizi kelimenin gerçek anlamıyla dört duvar arasına kapattık (...)." Beckford'un sarayı giderek "bir ruh çağırma seansına ya da güçlü bir büyücünün kendi büyü seansında kralın kızlarını alıkoyduğu, korkunç gizemler için ayrılmış tapınaklardan birinin toprağın derinliklerine gömülü olduğu peri krallıklarına benziyordu. Öte yandan bu sakin ışık ne kadar hoş, ne kadar yatıştırıcı, ne kadar dinginti; oysa dışarıda benzi solmuş bir aydınlık, tuhaf bir karanlık ve rüzgârın haykırışları vardı. (...) Bu sisin yarattığı kaynaşma, şeylerin mistik halesi, kollara ayrılan tonozlarıyla bu sonsuz labirentin karmaşıklığı o kadar şaşırtıcı bir etki yaratıyordu ki, şaşkınlığı artıran onca galerinin ve katın oluşturduğu karmaşayı da hesaba katarsak, kim olursa olsun burada bulunanlar için tam olarak nerede dolaştıklarını tanımlamak imkânsız hale geliyordu."[12]

Beckford, okuduklarının bir bölümünü de kendi anlatısında kullanmıştır: Pers prensesinde, bir yemek kısmın-

Marillier'in bir gravürü.

Tangu et Félime.
Paris. 1780.

da *Binbir Gün*'ü, anlatısının sonu için de *Güzarat Sultanları*'nı kullandı. *Chardin Şövalyesinin Pers ve Diğer Doğu Bölgelerindeki Seyahatleri*[13] adlı eserinde, yazar, Eblis sarayı için Persepolis yıkıntılarının tasvirini taklit eder. Anne tarafından soyu Voltaire'e dayanan Antoine Hamilton bu neşeli ironiye devam eder. 18. yüzyıl oryantalistleri için çok önemli bir referans eser olan *Herbelot'nun Doğu Kütüphanesi*'nde,[14] Vathek Billah adındaki aynı kişiyi buluruz.

Vathek'in son derece etkileyici özgünlüğü, fantastik ve olağanüstü hikâyeler dışındaki anlatım biçimleri tarafından da kullanıldı. Gerçekten de Beckford korku türünü ele geçirmek konusunda tereddüde düşmüyordu. Sonuç olarak *Vathek* şeytanla yapılan bir anlaşmanın anlatısıydı, zenginliğin ve sınırsız iktidarın vaat edilmesi karşılığında Vathek kendisini Giaour'a adamayı kabul eder. Suç konusunda alıştırma yaparak başlayan Vathek, insan katletmeye kadar varacaktır. Emirin kızı olan Nurunihar'ı tanımakla şansı bir an ona gülümsemiş gibi gözükse de, kısa sürede Giaour'un kendisiyle yaptığı anlaşmanın bütün korkunçluğunu açıkça gösterdiği Eblis sarayını keşfedecektir: "Bil ki burası umutsuzluğun ve intikamın yeridir; kalbin Eblis'in diğer tüm tiryakilerinin kalpleri gibi tutuşacaktır; ölümcül sondan önce sana çok gün verilecektir, bunları istediğin gibi kullan; altın kümelerinin üzerinde yat, istediğin cehennemi gücü ismarla, keyfinin istediği gibi tüm bu devasa yeraltını dolaş, göreceksin, hiçbir kapı sana kapalı olmayacaktır (...)."[15]

Vathek'in düşüşü aynı zamanda yazarın kişisel tarihidir. Genç bir erkekle uygunsuz bir vaziyette yakalanmasının ardından Beckford, gelecek vaat eden bu genç aristokrat, bir anda Britanya sosyetesinin gözünden düştü. Eblis sarayının korkunç yönlerini ortaya koyarken, *Vathek* aynı zamanda yazarının ruhunda bundan sonra hüküm sürecek olan muazzam umutsuzluğu da keşfetmemizi sağlar. Doğulu masalın dolambaçları bizi muhteşem saraylara götürdüğü gibi, aynı zamanda kişisel psikolojinin karanlık kalelerinin derinliklerine de götürür.

Nihayet, iç içe geçen anlatılar yapısı kullanılmadığında bile, peri masalları Doğulu bağlamı yeniden üretmektedir. Papaz Bignon 1712-1714 yıllarında *Abdallah'ın Maceraları* ile bunun ilk örneklerinden birisini vermiştir. Bütün eser boyunca peri masallarının kodlarıyla Doğu imgesi sıkı sıkıya bir arada gitmekte ve birbirine karışmaktadır. Tangu ve Félime'nin karşılaşmasını anlatan bölümüyle *Abdallah'ın Maceraları* 1780'de La Harpe tarafından *Tangu ve Félime. Dört Şarkıdan Oluşan Şiir* adlı eserinde yeniden kullanılacaktır. Yazar, hikâyenin kökenini hatırlamaktadır: "Bu masal Mavi Kitaplık'ta son derece meşhur olan Forrunatus'un romanının bir parçasını oluşturmaktadır, orijinal olarak ise taşralı romancıların Araplardan aldığı kısa öykülerden alınmıştır. Bu hikâye 1713 yılında, Bignon papazının gençliğinde yayımladığı, *Binbir Gece* tadında olağanüstü bir eser olan *Abdallah'ın Maceraları* kitabında yeni bir biçime kavuşmuştur. Bu hikâyenin temeli bana çok hoş geldi ve esasen masalın sadece birkaç koşulunu değiştirdim."[16] Arabistan'dan 18. yüzyıl Türk dünyasına, Harpe, masalların bütün zamanların büyük seyyahları için nasıl da önemli olduğunu hatırlatır.

Benzer bir karışım François-Augustin Paradis de Moncrif'in 1715 yılında yayımladığı eseri *Zeloide ve Amanzarifdin'in Maceraları*'nda da görülür. *Binbir Gece*, kitabın kelime dağarcığını dahi etkilemiştir, "tahsis edilen koca adayına binbir kez iyilik yapana kadar (...)"[17] Zeloide asla evlenmeyecektir.

1731 yılında Mailly şövalyesi tarafından *Peri Masallarının Yeni Bir Derlemesi* yayımlandı. Bu kitabı oluşturan on masaldan biri, *Kadour*, meşhur Fransız masalı olan *Riquet à la Houppe*'un neredeyse tamamen aynısıdır. Sadece kişi ve yer adları daha Doğulu tınlayacak seslerle değiştirilmiştir.

Sonuç olarak bütün büyük yazarlar Doğu'dan muazzam biçimde esinlenmiş olsalar da,[18] sadece Voltaire masalın biçimini aynen kullandı. *Zadig* 1747'de bu türden yayımladığı ilk eserdir. *Binbir Gece*'nin büyük okuyucusu metnin içinde, Zadig'in sultan Sheraa'ya yazdığı uzun mektubun olduğu bölümde *Binbir Gece*'ye açık bir gönderme yerleştirir: "Ne sizin ne de benim duyduğumuz eski bir Keldaniceyle yazdı. Meşhur Sultan Uluğ Bey'i eğlendirmek için Arapçaya çevrildi. O zamanlar Araplarla Perslerin Binbir Gece'yi, Binbir Gün'ü vs. yazmaya başladıkları zamanlardı. Uluğ Bey, Zadig'in okunmasını seviyordu ama sultanlar daha çok Binbir'lerin okunmasını tercih ediyorlardı. Bilge Uluğ Bey onlara soruyordu: - Nasıl hiçbir anlamı olmayan ve hiçbir mantığa dayanmayan masalları tercih edebiliyorsunuz? – İşte tam da bu yüzden o masalları seviyoruz diye yanıtlıyordu sultanlar."[19] Antoine Galland bu masalları çevirirken hiç şüphesiz attığı tohumun bu kadar güzel meyveler vereceğinden emindi.

Binbir Gece'nin edebi kalitesi kesin niteliktedir, ancak sebep oldukları hayranlık bize biraz daha fark-

Binbir Gece Masalları'nın 1865 baskısı için Gustave Doré tarafından çizilen gravürler.

lı nitelikte görünmektedir. Bunun sebeplerini belki de öndeyişte ve hikâyenin geçtiği çok özel yerde aramak gerekir. Bu yerin adı neredeyse hiçbir zaman açıkça telaffuz edilmez çünkü Doğulu okur için son derece açıktır: bu yer haremdir. Sonuçta, Şahzenan'ın eltisinin ihanetini fark ettiği yer haremin bahçelerine bakan pencerelerden biridir. Yine eltisi burada kendi suçunun bedelini hayatıyla ödeyecektir. Şehriyar kendi korkunç intikamını yine haremdeki dairesinde tasarlayacaktır, aynı zamanda Şehrazad kendi stratejisini yine haremde hayata geçirecektir.

Dolayısıyla Şehrazad, "sultanın önünde kendisini göstermeye başladı."[20] "Sonunda yatma saati gelince, büyük vezir Şehrazad'ı saraya götürüyordu ve onu sultanın dairesine soktuktan sonra çekiliyordu. Kendisiyle pek de ilgilenmeyen bu prens ona yüzünü açmasını söyledi. Açtıktan sonra onu o kadar güzel buldu ki bu güzellikle büyülendi ama onun ağladığını fark ederek sebebini sordu. 'Efendimiz,' dedi Şehrazad, 'hem çok sevdiğim hem de beni büyük bir tatlılıkla seven bir kız kardeşim var. İsterim ki bu geceyi bu odada geçirsin, böylece onu görebilir ve bir kez daha elveda diyebilirim.'"[21]

Demek ki "gün doğmadan bir saat önce", sarayın en mahrem bölgesinde Dinarzade kız kardeşini uyandırır ve Şehrazad kocasını masallarının labirentine sokar. Şehriyar kendisini bu kadın sözlerinin, bu harem hikâyelerinin alıp götürmesine izin verir. Şehrazad haremin kalbinde doğan, karanlık güçleri ve perilerin büyülerini çağıran gece sözünü, selamlığın iktidarına ve onun gündüze dair olan politik söylemine karşıt biçimde kurar. Şehriyar kendi bilinmezliği içinde, bundan böyle iki dünya arasında yaşamaktadır: Bir tarafta, verdiği bütün emirlere, en acımasız olanları da dahil, uyan nazırlarının ve kendi halkının dünyası; diğer tarafta ise karısının resmettiği ve en güçlülerin yasasının gizli güçler karşısında hiçbir şey yapamadığı bir dünya. Geceler ilerliyordu ve Şehrazad amacından asla sapmıyordu: Tiranlığa son vermek. Hiç şüphe yok ki hile yapmak, dolambaçlı yollara başvurmak ve amacını saklamak zorundaydı. Hiç durmadan saray sansürüyle uğraşan 18. yüzyıl yazarları muhtemelen onda kendi eşitlerini, benzerlerini görüyorlardı. Şehrazad'ın mücadelesi aynı zamanda kendi mücadeleleriydi. Yüzyıllar öncesinde, Doğu'nun bir sarayında, haremin ortasında bir kadın benzer silahlarla mücadele vermişti.

Şehrazad, sözüyle Şehriyar'ın kalbini merhamet duymaya hazırlıyordu. Ona bir erkek olmayı, nefret ve intikamdan başka duygular hissetmeyi yeniden öğretiyordu. Aydınlanmanın bütün filozoflarının hayal ettiği görevi üstleniyordu: Kralın mutlak iktidarında reform yapmak.

Bunlar olurken, Şehrazad mutlulukla ilgili sorusunu soruyor. Şehriyar tıpkı Hudjiage gibi, mutsuz olduğu için kendi halkına tiranlık yapan bir monark haline geldi. Kupkuru hale gelen kalpleri sadece mutsuzluk ve ölüme yol açıyordu. Kralı yüzünden hastalanmış bu toplumu yeniden düzene koymak her şeyden önce kralın tedavi edilmesini gerektiriyordu. Şehrazad kocasının kalbini değiştirirken, bunun aynı zamanda halkına da mutluluk vereceğini biliyordu. Bu dönüşüm sadece haremde gerçekleştirilebilirdi çünkü bütün toplumun kurucu ilişkisi, kadın ile erkek arasındaki ilişki tam da burada cereyan ediyordu.

Şehriyar'a karşı çıkarak Şehrazad iktidarla kurduğu ilişkiyi yeniden tayin eder. Haremde, ilerideki eş olarak görülen kadınların çoğulluğu Batılı çiftten farklı olarak, mikro düzeyde toplumsal yapıyı oluşturuyordu; harem, mutlu olmaya çalışırken bir kocanın, sahibin kendi halkı ya da

eşleri üzerinde nasıl iktidar kurduğunu incelemeye izin veren bir laboratuvar niteliğindedir.

Serendip Kralı Nabussan mutlu değildir ve bunu Zadig'e itiraf eder: "Burada emrimde yüz tane kadın var, hepsi birbirinden güzel, kibar, gönül okşayıcı, hatta şehvetli ve benimle olmaktan yorgun düşmüş kadınlar. Ama kalbim çok büyük bir mutluluk içinde değildir. Serendip Kralı'nın okşandığını ama Nabussan'ın nasıl hissettiğiyle hiçbir şekilde ilgilenilmediğini defalarca kez acıyla fark etmişimdir. Kadınlarımın sadakatsiz olduğuna inanmıyorum; ama sadece bana ait bir ruh bulmak isterdim, eğer böyle bir hazine bulsaydım sahip olduğum yüz güzellikten gelen bütün çekiciliği feda ederdim, bu yüz sultan arasında beni sevdiğine kesin olarak emin olduğum bir tanesini bulup bulamayacağınıza bir bakın."[22]

Nabussan hüküm sürüyor ama sevmiyor. Eğer erkek koca olarak mutluluğu bulamıyorsa, belki de durumu tersine çevirmek gerekir. *Zeloïde ile Amanzarifdin'in Maceraları* kitabında olduğu gibi *Binbir Gece*'nin kimi taklitleri, işi tersine haremler hayal etmeye kadar vardırdılar. Kahraman kendisine hikâyesini anlatan yaşlı bir adamla karşılaşır. "Kraliçenin esirlerinin tutulduğu saraya götürüldüm, bu prensesi görmek için heyecandan ölüyordum, bir senede ne kadar saat varsa bu prensesin de o kadar çok sayıda kölesi vardı, hepsi de büyük bir zarafetle giyinmişlerdi ve onlara eğlenmek için danslar ve oyunlar öğretiliyordu. Kraliçenin onları görmeye gelmediği bir gün bile geçmiyordu; her birinin ayrı ve gündelik hayatlarını sürdürmek için ihtiyaç duydukları şeyleri içeren küçük bir barınağı vardı; kraliçe onları görmeye geldiğinde ise hepsini, kendilerini kraliçeye beğendirmek için farklı yollar bulmaya çalıştıkları geniş galerilere dağıtıyorlardı."[23] "(...) kraliçe her gün onların oyunlarıyla eğlenmek için geliyordu, her zaman yeni olanları görmeye geliyordu ve her gün kölelerinden birisini tercih ediyordu."[24] Masal bize kraliçenin Nabussan'dan fazla mutlu olup olamadığını söylemiyor. Bununla birlikte alışkanlıkların meşruiyetini sorguluyor.

Geceler ilerliyordu ve Şehrazad amacından asla sapmıyordu: Tiranlığa son vermek. Hiç şüphe yok ki hile yapmak, dolambaçlı yollara başvurmak ve amacını saklamak zorundaydı. Hiç durmadan saray sansürüyle uğraşan 18. yüzyıl yazarları muhtemelen onda kendi eşitlerini, kendi benzerlerini görüyorlardı. Şehrazad'ın mücadelesi aynı zamanda kendi mücadeleleriydi.

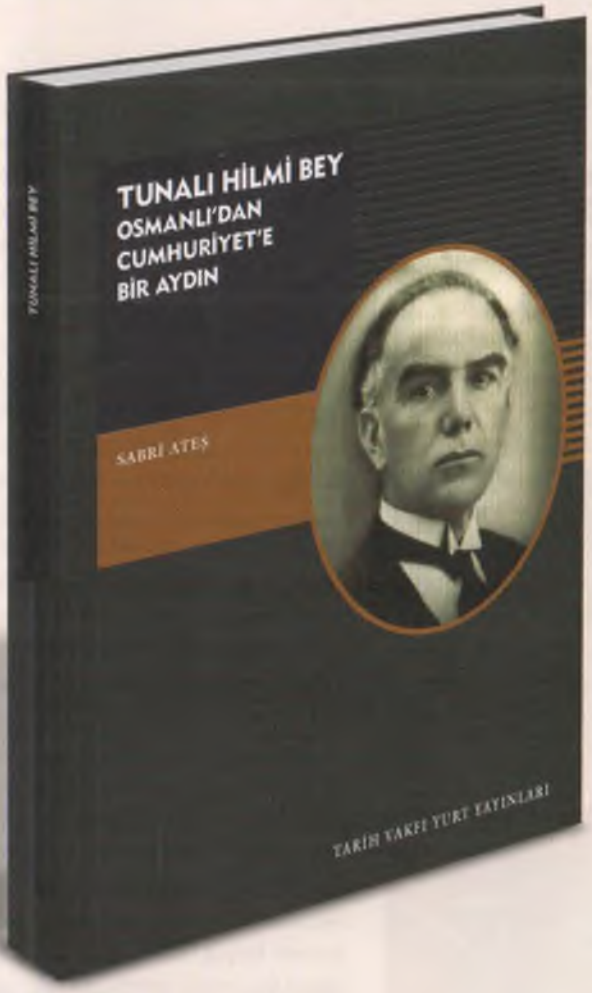
Tersine çevrilmiş olsun ya da olmasın, harem bir egemenlik kavramı üzerine kuruluyor. Şehrazad ise buna yenilikçi bir çözüm getirmeyi öneriyor. Şehriyar'ı yönetmek istemiyor; bunun yerine akıl, iyilik ve ötekine duyulan aşkın nasıl herkesin kendisini özgür hissedeceği farklı bir ilişki biçimi kurmayı sağladığını onun dünyasına girerek gösteriyor. Doğu'da ya da Batı'da erkekler ve kadınlar ancak eşitlikçi ilişkiler kurarak mutluluğu bulabilirler; bunlar, özgürlük, eşitlik gibi 18. yüzyıl filozoflarının düşüncelerinde sıklıkla duymaya alışkın olduğumuz kavramlar.

Gecenin karanlığında, haremin gölgesinde, Şehrazad Şehriyar'ı aklın, aşkın ve iyi yönetimin aydınlığına doğru götürüyordu. *Binbir Gece*'yi çevirerek Galland Batı'ya bu kadar baştan çıkarıcı ama aynı zamanda bu kadar politik bir kadının sözünü, hiç durmadan iktidarı ve mutluluğu sorgulayan bir yüzyıla taşımış oluyordu. Bir erkeğin kalbini değiştirmek mi yoksa bir toplumu değiştirmek mi? Her birimiz bu soruya cevap aradık ve hâlâ aramaya devam ediyoruz...

EMMANUELLE PEYRAUBE
SANAT TARİHİ UZMANI

DİPNOTLAR

1 Georges May. *Les Mille et une nuits d'Antoine Galland ou le chef-d'oeuvre invisible*. Paris. PUF. 1986. ss. 41-42.
2 Galland (Antoine). *Mille et une nuits*. Paris. 1704.
3 Bkz. Bencheickh (Jamel Eddine), Bremond (Claude), Miquel (André). *Mille et un contes de la nuit*. Paris. Gallimard. 1991. Daha kapsamlı bir coğrafya için bkz. ss. 55-64.
4 Galland (Antoine). *Les Mille et une nuits*. Paris. Garnier-Flammarion. 1965. Yeniden basım 1998. Cilt I. *Histoire du Troisième Calender*. s. 197.
5 'Yazışmalar Galland, anan G. May içinde *Les Mille et une nuits d'Antoine Galland*. Op. cit. note 1, s. 184
6 Galland (Antoine). *Les Mille et une nuits*. Op. Cit. Cilt I. s. 34.
7 Galland (Antoine). *Les Mille et une nuits*. Op. Cit. Cilt I. s. 35.
8 Galland (Antoine). *Les Mille et une nuits*. Op. Cit. Cilt I. s. 36.
9 Paul Hazard. *La crise de la conscience européenne (1680-1715)*. Paris. Boivin.1935. Cilt II. ss. 179-180.
10 *Oeuvres du comte Antoine Hamilton*. 1762. Cilt II. *Fleur d'Epine, conte*. ss. 1-2.
11 William Beckford, Mallarmé tarafından 1876 tarihli önsözde değinilmiştir, içinde *Vathek*. Paris. José Corti. 1992. s. 8.
12 *Un calife à Lausanne. William Beckford et Vathek*. Bibliothèque cantonale et universitaire'de düzenlenmiş sergi. 10 Aralık 1987 - 30 Ocak 1988. Lausanne. 1987. s. 7-8.
13 Bu yolculukların anlatısı 1686 yılından itibaren yayımlanmaya başladı; ama 18. yüzyılda yeniden basımı yapıldı. Chardin (Jean). *Voyages du chevalier Chardin, en Perse, et autres lieux de l'Orient*. Amsterdam. 1735.
14 *Bibliothèque orientale par Monsieur d'Herbelot*. Paris, Compagnie des libraires tarafından. 1697.
15 Beckford (William). *Vathek*. Op. Cit. s. 214.
16 La Harpe. *Tangu et Felime, poème en quatre chants*. Paris. 1780. ss. 1-2.
17 François Augustin Paradis de Moncrif. *Les aventures de Zeloïde et Amanzarifdine*. İçinde *Le Cabinet des Fées*. Slatkine Reprints. Genève. 1978. Cilt XIV. s. 418.
18 Montesquieu'yü ve *Lettres persanes* adlı eserini, Diderot'yu ve *Les bijoux indiscrets* adlı eserini veya *Le sofa* adlı eseriyle Crébillon'u düşünebiliriz. Öte yandan bu eserler doğrudan *Binbir Gece*'den esinlenmemişlerdir, tam da bu nedenle burada bunları hatırlatmadık.
19 Voltaire. *Romans et Contes*. Derleyen René Pomeau. Paris. Garnier-Flammarion. 1966. Yeniden derleme 1999. ss. 29-30.
20 Galland (Antoine). *Les Mille et une nuits*. Op. Cit. Cilt I. s. 43.
21 Galland (Antoine). *Les Mille et une nuits*. Op. Cit. Cilt I. s. 44.
22 Voltaire. *Romans et Contes*. Op. Cit. s. 89.
23 *Zéloïde et Amanzarifdine* içinde *Le Cabinet des fées*. Genève. 1978. Cilt XIV. s. 489.
24 Age. s. 490.

TUNALI HİLMİ BEY

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E BİR AYDIN

ISBN: 978-975-333-228-6
269 sayfa, 20 TL, MAYIS 2009

Bir dönem İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en faal üyelerinden olan Tunalı Hilmi (1871-1928), Jön Türklerin Abdülhamid sonrasında nasıl bir rejim kurulacağı konusunda bir mutabakatı ya da programı olmadığını fark edip "ne yapılmalı" sorusuna yanıt arayan aydınların başında gelir. Çokdinli, çokdilli, çokkültürlü imparatorluğun bir arada tutulmasının ancak ülkedeki bütün milletlerin haklarını güvence altına alan hukuki düzenlemeler ve anayasal garantilerle mümkün olduğunu belirtip, bu uğurda anayasa taslakları ve toplumsal bir arada yaşama programları geliştirmiştir. Benzer çabalarını Cumhuriyet'in nasıl bir şekil alması gerektiği konusunda da sürdürmüş ve TBMM'de (1920-1928) işçi-köylü hakları, eğitim hakkı, kadın hakları, çokpartili hayat ve daha birçok konuda o dönemde şiddetle karşı çıkılan fakat çoğu daha sonra günlük hayatımızın ayrılmaz parçası olacak önerilerde bulunmuştur. Bu kitap üç kıta, bir imparatorluk ve bir ulus-devlete yayılan bir hayatı ve hep döneminin birkaç adım ilerisinde olmuş bu aydını, yaşadığı dönemin oluşturduğu arka planın önünde, yazdığı eserler ve TBMM'de yaptığı konuşmaları esas alarak anlatma çabasıdır.

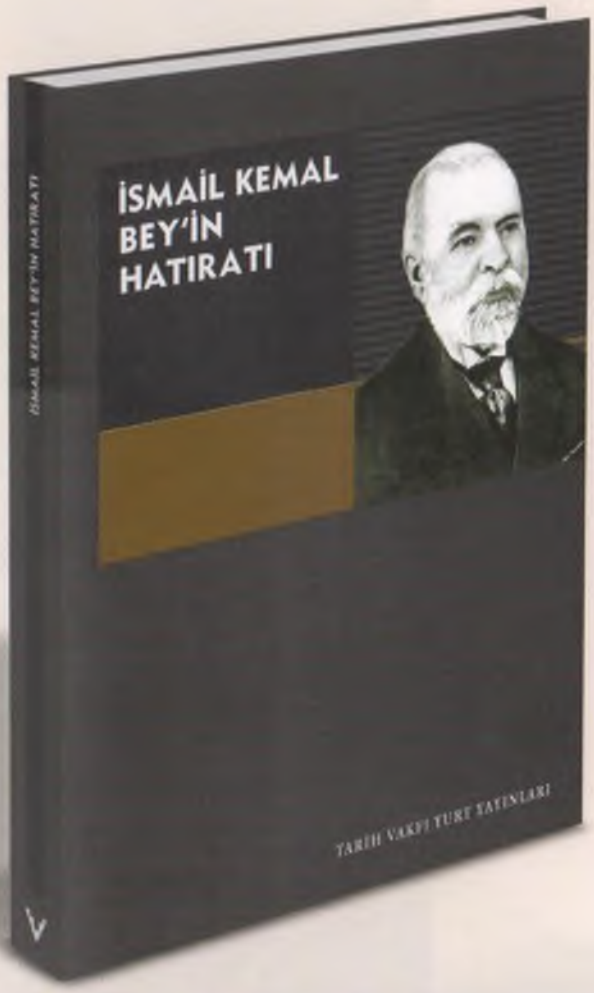
İSMAİL KEMAL BEY'İN HATIRATI

ISBN: 978-975-333-219-4
330 sayfa, 24 TL, HAZİRAN 2009

"Tarihin bize gösterdiği gibi, büyümelerini bir dizi elverişli koşullara borçlu olan büyük imparatorlukların kurucuları, fazilet bakımından, bir imparatorluğun ihtişam dönemini şaşmaz biçimde izleyen çürümeyi önceden görüp, ona yeniden hayat vermeye ve ikbaline taze bir güç kazandırmaya yönelik ıslahatlar yaparak bunu tevkif edenlerle kıyaslanamaz. Kılıçla kendine yol çizen bütün imparatorluklar, aynı zamanda kendi çürümelerinin de tohumlarını atmış olur. Bu tür imparatorluklarda, bir yanda atalarının fetihleriyle kazanılan hak ve imtiyazları elinde tutan fatih torunlarını, öbür yanda ise onların hâkimiyetini üzerinde taşıyanları görmekteyiz.

Birinciler kendinden emin ve servet ile kuvvete doymuş olup tembelliğe ve cahilliğe kolayca düşebilmekte, diğerleri ise hüküm altında bulunmanın bedbahtlığını yenme çabalarında kendilerine yol açmak zorunda olup sıkça, onlara üstünlüğü kazandıran ve fetihlerden doğan imparatorlukların elden çıkmasının başlıca sebeplerinden olan bir zihnî terakkiye erişmektedirler."

İsmail Kemal Bey

TARİH VAKFI

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI
Zindankapı Değirmen Sokak No:15 Eminönü / İstanbul
T (212) 522 02 02 pbx F (212) 513 54 00 E yayin@tarihvakfi.org.tr

BİNBİR GECE MASALLARI VE 19. YÜZYILIN GÖZÜ*

PROF. CHRISTINE PELTRE

18. yüzyıldan itibaren Binbir Gece Masalları *'nın Avrupalıların düşünce ve hayal dünyalarında yarattığı hareket, özellikle Napoléon'un Mısır seferinden sonra bir dalgaya dönüştü. 19. yüzyıl boyunca Doğu'dan yükselen büyülü atmosferin çekimine kapılan Avrupalı entelektüellerin yarattıkları eserlerde* Binbir Gece Masalları *başroldeydi.*

"Reis". Muhammed Racim. Yaklaşık 1931. Guaş. Özel koleksiyon.

"Denizci Sinbad" tablosu, 19. yüzyıl sanatçılarının imgelemlerinde ve ilham dünyalarında *Binbir Gece Masalları*'nın yarattığı şiirsel titreşimleri birçok farklı şekilde temsil eder. Bu tablo, Bordeaux'daki güzel sanatlar müzesinde muhafaza edilmektedir ve Adrien Dauzats'nın -Doğu'ya yaptığı birçok seyahatle dolu- hayatının (1804-1868) sonunda, 1868'de yapılmıştır. Büyük boyutlardaki bu resim, karşısında "ölümünden üç gün önce, nefes nefese ve tamamlayamamak korkusuyla umutsuzca" oturan ressamın serüvenini özetlemektedir. 1831 Salonu'nda sergilenen Kahire El Ezher Camii'ni betimleyen tablosuyla meşhur olan mimarlık ressamı Dauzat, "Denizci Sinbad" tablosunda da mimari bir dekora temel bir yer vermektedir. Ancak bizim dikkatimizi asıl çeken, bizzat kendisini Sinbad olarak resmedişi, tablonun merkezinde beyaz sakalıyla kendisinin yer alması, Hinbad'la sohbet ederken bir yandan ona para vermesi ve kıyafetler getirtmesidir. Ressamın masal kahramanı olarak böyle cisimleşmesi oryantalist bir ressam için bu masal kahramanlarının ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Bu cisimleşme aynı zamanda daha genel

* Yazarın, İzmir Fransız Kültür Merkezi ve İstanbul Anadolu Araştırmaları Enstitüsü tarafından düzenlenen konferanslar kapsamında yaptığı sunumlar esas alınarak hazırlanmıştır.

olarak *Binbir Gece Masalları*'nın 19. yüzyılın sanat hayatında temsil ettiği yeri ve bu masalların izlediği yolun yüzyılın imgeleminde, estetiğinde ve "göz"ünde yarattığı değişimin boyutlarını göstermesi açısından da son derece önemlidir.

Sırasıyla önce *Binbir Gece Masalları*'nın edebiyatta nasıl resmedildiğinden bahsedip, ardından bu anlatının ressamlar tarafından kendi Doğu seyahatleri sırasında karşılaştıkları ülkeleri anlatırken nasıl bir "araç" olarak kullanıldığını göreceğiz. Masalların etkileyiciliği onların edebi özelliklerinden çok büyülü sahnelerin yarattığı "teatrallik"ten kaynaklanır. Dolayısıyla, yüzyıl sonunda oldukça revaçta olan İslam sanatlarına çok kıymetli bir "hazine" gibi yaklaşılması pek de şaşırtıcı değildir

ÇİZİMLER: SALONDAN YATAK ODASINA

19. yüzyıl Fransız sanatçıları, Lamartine'in *Doğu'ya Seyahat* (1835) kitabında geçen Arap şövalyelik romanı *Antar*'dan ya da Goethe'den sonra Théophile Gautier'nin başvurduğu Pers şiirinde olduğu gibi başka "Doğulu" edebi eserlerden aşina olsalar da, *Binbir Gece Masalları* Napoléon'un Mısır seferinden sonra gelişen oryantalizm adlı akımın oluşmasında temel bir rol oynamıştır. *Binbir Gece Masalları*'nın bu önemi, romantik dönemin edebi tahayyülünde ve Doğu'ya açılışında ve bu masallardan yapılan alıntılarda görülebilir ki, Decamps'ın 1830'lu yıllarda Türkleri konu alan ilk eserlerinde de masalların etkisi açıktır. Lyon kökenli ressam Joseph Guichard'ın (1806-1880) özel olarak hiçbir edebi ilham iddiası bulunmayan ve 1833 Salonu'nda sergilenen "Aşk Rüyası" isimli tablosu, kötü kaderinden intikam almaya hazırlanan Şehriyar adındaki sultanı ve *Binbir Gece*'yi belli belirsiz ima etmektedir. 23 Aralık 1860 tarihinde Delacroix'nın kendi güncesinde yer vermek için tasarladığı *Binbir Gece*'den esinlenen konularla ilgili bir dizi çizim, hiç hayata geçirilememiş olsa da benzer bir sahneyi betimler: "Karısıyla vedalaşmak için gelen Şehriyar Sultan onu subaylarından birisinin kolları arasında görür. Bunun üzerine kılıcını çeker..." Heykelcilik de benzer konuları ele almıştır, tıpkı Emmanuel Frémiet'nin "Şehrazad"ında (1878) görüldüğü gibi. Frémiet önceleri Doğu'ya ilgisi olmayan bir sanatçıydı; yaptığı hayvan heykelleri birçok farklı yerde kullandığı Doğulu atlı teması için bir tür bahane olarak değerlendirilebilir, fakat eserin adı kaidede açıkça görüldüğü üzere, heykelin *Binbir Gece Masalları*'ndan doğrudan etkilendiğinin bir kanıtıdır. *Binbir Gece*'nin rolü aynı zamanda, 18. yüzyılın parlak izinden giderek kendilerini ortaya koyan birçok sanatçının yazılarında da kendini göstermiştir.

Binbir Gece'nin popülaritesi, Doğu'yu tasvir eden giderek artan sayıdaki tabloların beğenilmesinde etkili oldu; bu tablolar masalların bir tür çizimi gibiydi. Sanat eleştirileri de, özellikle de konuyu derinlemesine inceleyen Théophile Gautier'nin kaleminde, masalların tablolarda tasvir edilmesine katkıda bulundu. Böylece ilk oryantalistlerden biri olan Prosper Marilhat'nın bir tablosu olan "Tombeau du cheik Abou-Mandour près Rosette" hakkında 1837 Salonu'nun vakanüvisi sonradan çok beğenilecek olan şu yorumda bulunuyordu: "Sıcak bir ışık, minareleri ve beyaz binanın kubbelerini tıpkı *Binbir Gece Masalları*'ndaki gibi altınla kaplıyordu. (...) Işıldayan, parlayan, sakin ve rengârenk bir Doğu bu", "göz kamaştırıcı bir şiir."

"Odalık". James Pradier. 1841. Mermer. Lyon Güzel Sanatlar Müzesi.

Masallar başarılarını dekor ve mimariden çok, sefahata batmış bir şehvete borçluydu. *Binbir Gece*'nin çizimleri 18. yüzyıldan itibaren Fransız resminde bir tür kadın tipinin doğmasına yol açtı; bu kadın, "Doğulu kadın"dı; baştan çıkarıcı, hatta şehvetli bir kadın.[1] Boucher veya Van Loo tarafından yorumlanan kadın sultan, çıplak haliyle ya da değil, çok değişik çeşitlemeleriyle 19. yüzyıl ve erken 20. yüzyıl resminde önemli bir yer tuttu. Henri Regnault, Alfred de Musset'nin (1833) "Doğulu masal"ı *Namouna*'yı, parodi içeren diline rağmen, *Binbir Gece*'ye çok yakın bir şekilde resmetmiştir. Yüzyılın ilerleyen dönemlerinde, Cezayir bölgesinde bu şehvet giderek daha önemli bir tema haline gelecektir. Kasba (Arap mahallesi), Doğulu kadının "lanetli bir ırkın kadınları" olarak tanımlandığı Loti'nin 1882'de yazdığı *Kasba'nın Üç Hanımefendisi* başlıklı "Doğu masalı"nın dekorunu oluşturuyordu. Ramazan akşamlarında yapılan ziyaretleri hayranlıkla anlatan Maupassant, "Tıpkı düzensiz dağ patikalarına benzeyen bu küçük sarp yollarda *Binbir Gece*'nin insanlarının dolaştığı" konusunda teminat veriyordu. Doktor Madrus'ün çevirisinin Léon Carré tarafından resmedilen ve Muhammed Racim tarafından süslenen baskısı, masalların Cezayir'deki etkisini gözler önüne sermektedir. Cezayir mimarisinde "neo-Mağripçilik" hareketinin son izlerini taşıyan bu baskı, efsanevi bir Doğu için beslenen genel hayranlığın kültürel tezahürlerinden birisi olmuştur.

YOLCULUĞUN DÜŞSELLİĞİ

Doğu'yu baştan sona tek başına kat ederek yolculuk yapan yalnız erkekler, masalların temsilinde şehvetin neden bu kadar ayrıcalıklı bir yer tuttuğunu kısmen açıklar. Gerçekten de 19. yüzyılda Gautier'ye göre, *Binbir Gece*, bu hayali "fantastik coğrafya"nın bir parçası haline gelmişti; sanatçıların eğitiminin klasik bir aşaması haline gelen uzun Doğu yolculuğuna çıkacak olanların bavullarına giriyordu. Masallara yapılan atıflar, Fas'tan İran'a "Doğu"dan bahseden anlatılarda ve yazışmalarda her zaman mevcuttur. Başka birçok örnek arasında Théodore Chassériau'nun 1846'da Konstantin'e gelişini analım: "Ülke çok güzel. *Binbir Gece* içinde yaşıyorum adeta. Buradan sanatım için gerçekten çok şey çıkarabilirim." Jules Laurens, İran'a yapacağı büyük yolculuktan önce Türkiye'de kalırken 1847'de İstanbul'da şunu fark ediyor: "Buradaki hava gerçekten büyülü ve *Binbir Gece*'ye yakışır durumda" ve "yeni Şehrazadlara on cilt masal" için bile ilham verebilir. *Binbir Gece*'deki olağanüstülük boyutu hayali yolculuklara da kapı açmaktadır. O zamana kadar varlığından şüphe duyulmayan dünyalar yeni araştırma konuları haline geliyordu, tıpkı Nancy Ekolü'nden "art nouveau" cam ustası Emile Gallé'nin denizaltını anlatan eserinde olduğu gibi: "Sonunda bilim dekoratöre her açıdan yeni ufuklar açmaktadır. Okyanus bilimi, (...) *Binbir Gece Masalları*'nda anlatılan, mavi saraylarını göstermek için kollarının arasında en sevdiği kara varlıklarını bu saraylara getiren denizlerin kralı gibidir." Şüphesiz Jules Verne'in eserleriyle, özellikle *Denizler Altında Yirmi Bin Fersah* (1869) ile de ilişkili bir biçimde bilinmeyen dünyaların bulguları, Gallé'nin eserinde, *La main aux Algues* (Yosunlu El) veya *L'Amphore Salomon* (Süleyman Amforası) gibi yepyeni eserlerin doğmasını sağladı.

SAHNELENEN SİHİR

Bu örnek, masallarla ve onların tanınmasıyla gelişen olağanüstü görüntülerin ve harikaların sanat çevrelerinde sahip olduğu gücü göstermektedir. Okuma faaliyeti kadar sahne sanatları da, özellikle opera, hiç şüphesiz masalların popüleritesine çok büyük bir katkıda bulundu. Dauzats'nın tablosu "Denizci Sinbad" bir dekor gibi düşünüldü; bu bize hem Dauzats'nın kendisinin mesleğe Bordeaux'da bir dekoratör olarak başladığını hatırlatır, hem de 19. yüzyılda masalların öncelikle sahnelenen bir sihir gibi algılandığını anlatır. Burada Doğu'nun teatral hale getirilişinin unsurlarından birisini görebiliriz; bu, tıpkı Edward Said'in 1978'de çıkan meşhur eseri *Şarkiyatçılık*'ta bahsettiği türden bir "Doğulu sahne"nin oluşturulması sürecidir. Bu bakımdan son derece dikkat çekici bir diğer şey, Camille Rogier'nin 1848'de yazdığı *Türkiye* eseri için Théophile Gautier'nin, henüz ülkeyi hiç tanımadığı bir zamanda yazdığı ve İstanbul'u anlattığı önsözdür. "Eğer herhangi bir şey *Binbir Gece*'de anlatılanlara benziyorsa, eğer bu dünyada bir kent Avrupa'nın kafasında canlandırmakta zorlandığı ama Doğu'nun hiç güçlük çekmeden benimsediği bu sihirli hayali hayata geçirebiliyorsa, burası Boğaz'dan gelirken ilk bakışta bize göründüğü haliyle İstanbul olurdu. Burasının masallar için mükemmel ve muazzam bir dekor olacağını söyleseydik

Masallar başarılarını dekor ve mimariden çok, sefahata batmış bir şehvete borçluydu. Binbir Gece'nin çizimleri 18. yüzyıldan itibaren Fransız resminde bir tür kadın tipinin doğmasına yol açtı; bu kadın, "Doğulu kadın"dı; baştan çıkarıcı, hatta şehvetli bir kadın. Boucher veya Van Loo tarafından yorumlanan kadın sultan, çıplak haliyle ya da değil, çok değişik çeşitlemeleriyle 19. yüzyıl ve erken 20. yüzyıl resminde önemli bir yer tuttu.

"Aşkın Kölesi ve Gözlerin Işığı". Étienne Dinet. 1900. Yağlıboya. Paris. Müze d'Orsay.

bu konuda da yanılmış olmazdık: Bu tuhaf kıyıya sadece ayak basmak, dar ve engebeli yollarını bir kez tırmanmak, kırılgan saraylarına yaklaşmak, bunu görmek ve burada gerçekten de bir opera atmosferi olduğuna inanmak için yeter."

Masalların sahneye konulması çalışmaları hiç eksik olmamaktadır. Bu çerçevede Luigi Cherubini'nin 22 Temmuz 1833'te Paris operasında sahnelediği "Ali Baba ve Kırk Haramiler" operasını sayabiliriz. Bestecinin 1841 yılında Ingres tarafından yapılan bir portresinde (Cincinati Sanat Müzesi), sol tarafta bu partisyonun yazılı olduğu sayfalar gözükür. *Artiste* dergisi operanın sahnelenmesini genel yorumlarla anlatırken, dekorun kalitesi üzerinde özellikle durmaktadır: "Isfahan caddesi 'Ali Baba' dekorunun başyapıtıdır. Sizi Doğu'ya götürür." Bu operanın öncesinde ise, 1822 yılında Nicola Issouard'ın "Alaaddin ve Sihirli Lamba" adlı eseri ve 1881 yılında Philippe Chaperon'un dekorlarını yaptığı Châtelet'nin adaptasyon eseri olmak üzere, örnek olarak verebileceğimiz başka adaptasyonlar vardır. Perde açıldığında bu imgelerin keşfi olağanüstülük halini güçlendirmiştir, aynı zamanda ressama has olan ve konuyu tuval üzerinde ortaya çıkaran bu "beliriş" masalların düşsel dünyasıyla güçlendirilen büyülü atmosfere atıf yapmaktadır. Masalların favori konularından olan sihir ve büyücülük, sanat çevrelerinde, Théophile Gautier'nin de bahsettiği ve birçok başka sanatçının da katıldığı meşhur "Haşhaşiler Kulübü"nde olduğu gibi, keyif verici maddelerin denendiği yerlerde özellikle etkisini gösteriyordu.

İSLAM SANATLARI: GÖZLER İÇİN BAYRAM

Bu olağanüstülük unsuru bilimin, yolculukların, 1878'de Paris'te yapılan ve ilk kez Doğu'dan gelen dikkat çekici eserlerin anlamlı bir bütününü sunan Evrensel Sergi gibi sergilerin de etkileriyle birleşince, İslam sanatlarına yaklaşımda birinci dereceden rol oynadı. *Binbir Gece Masalları* bu ilginin doğuşu-

Eugene Giraud'nun, Théophile Gautier'i çubuk içerken gösteren bir çizimi. 1862. Paris. Fransız Milli Kütüphanesi.

mağazalarında yeniden oluşturulmaya çalışılan Doğu çarşılarının bolluk ve zenginliğiyle karıştırılıyorsa, Zola'nın *Au Bonheur des Dames* kitabındaki "Doğu salonu," hiç adını vermeden *Binbir Gece*'nin büyüleyicilik ve olağanüstülük gibi temalarını kullanıyordu: "Kapıdan itibaren hayranlık ve şaşkınlık duygularıyla sarılıyordunuz", "Türkiye, Arabistan, İran ve Hindistan oradaydı. Saraylar boşaltılmıştı, camiler ve çarşılar soyulmuştu..." 1881'de Emile Soldi'nin kaleme aldığı *Les Arts Méconnus* (Tanınmayan Sanatlar) adlı eserton Migeon'un tepkisinde de görüleceği gibi şaşkınlık yaratır: "Duydum ki bu sergide *Binbir Gece*'yi sunmak istememişler. Yo hayır! Bu derece zorlama ve kasıtlı olarak ortaya koyulmuş sadelik ancak saldırgan bir kendini beğenmişlik doğurur." Bu yalınlık gösterisine rağmen Fransa bugün de İslam sanatlarını *Binbir Gece Masalları*'nın olağanüstülüğüyle birlikte anmaya devam etmektedir. 29 Temmuz 2005 tarihli *Le Monde* gazetesi, mimar Ricciotti ve Bellini tarafından tasarlanan Louvre Müzesi'nin İslam Sanatları Bölümü'nün yeni dü-

"Eğer herhangi bir şey **Binbir Gece***'de anlatılanlara benziyorsa, (...) burası Boğaz'dan gelirken ilk bakışta bize göründüğü haliyle İstanbul olurdu. Burasının masallar için mükemmel ve muazzam bir dekor olacağını söyleseydik bu konuda da yanılmış olmazdık: Bu tuhaf kıyıya sadece ayak basmak, dar ve engebeli yollarını bir kez tırmanmak, kırılgan saraylarına yaklaşmak, bunu görmek ve burada gerçekten de bir opera atmosferi olduğuna inanmak için yeter."*

Edmondo De Amicis'in *İstanbul* isimli eserinin yayınlanması dolayısıyla basılan tanıtım afişi. 1877. Milano. Özel koleksiyon.

nu gerçekten de çok bariz biçimde belirlemiştir. Elhamra'daki Mağrip tarzı camiye bakan ressam Henri Regnault "bir mutluluk rüyasını, *Binbir Gece Masalları*'ndan birini" düşlüyordu. Bu caminin parıltısını, taşındığı Tanger'deki ev atölyesinde yeniden yaratmak istiyor: "*Binbir Gece*'nin küçük saraylarından birisinde, Mağrip tarzı bir evde oturuyoruz. Kapılarımızın ve verandamızın kirişlerinin üstünü Elhamra tarzı süslemelerle donatıyoruz." Nasıl ki "Müslüman" sanatı Paris'in modern de olduğu gibi Doğu'nun sanatsal ürünlerini betimleyen ilk eserlerde de benzer bir üslup kullanılmıştır: "*Binbir Gece*'yi bir kez okuduktan sonra kim tıpkı Alaaddin gibi Harun Reşid'in o muhteşem şehirlerine gitmenin hayalini kurmaz?"

İslam sanatı uzmanlarının giderek artan çalışmalarında yapılan tasvirler artık *Binbir Gece*'yle bağlantılı olarak yapılıyordu. Emile Prisse d'Avennes *Kahire Yapılarından Yola Çıkarak Arap Sanatı* (1877) adındaki eserinde evlerin içinin düzenlenme biçimini vurguluyordu: "Çizerken tüm bunları hayal etmekten hoşlanıyorduk, bu evlerde daha önceleri oturmuş olan insanları yeniden kafamızda canlandırmayı seviyorduk ve içinde bulunduğumuz atmosfer o kadar uygundu ki, *Binbir Gece*'de betimlenen sahneler sürekli aklımıza geliyordu."

Bu etki o kadar büyüktü ki, 1910 yılında Münih'te bu masalsı havayı silmek isteyen bir Müslüman sanatları sergisi, 1903'te Paris'teki Müslüman sanatlar sergisini düzenlemiş olan Gaszenlenmesini haber verirken şöyle bir başlık atıyordu: "Louvre Müzesi İslam sanatları için *Binbir Gece*'nin bir halısını alıyor."

PALET KUTUSUNDAN ALAADDİN'İN LAMBASINA

Doğulu objelerin biçimlerinin ve konularının şekillendirdiği edebi görüşlerin birbirleriyle karşılaşmasıyla gitgide yeni estetik yaklaşımlar ortaya çıkar. Fransız 19. yüzyılının ışıklı ve duru bir "yeni resim"e doğru evrilmesi çoğunlukla ve son derece haklı bir biçimde Uzakdoğu'nun, özellikle de Japon kültürünün etkisine bağlandı. Tabloya yerleştirmelerin kendiliğindeliği, Ukiyo-e'lerin* modernliği, renklerin açıklığı ve tabloların sadeliği: Bütün bu etkiler hiç tartışmasız olarak 19. yüzyıl Fransız resminde mevcuttur. Bununla birlikte bu etkiye başka Doğu'lardan gelen diğer fenomenler de ekleniyormuş gibi gözüküyor. Dönemin sanatçılarının referans dağarcığında görüldüğü gibi, İslami nesnelerde cisimleşen ve *Binbir Gece Masalları*'nın sunduğu bir ışık ve renk dünyası yeni bir ku-

* Ukiyo-e: 17 ve 20. yüzyıllar arasında yapılan, tarihi efsaneleri ve doğa manzaralarını konu alan Japon tahta blok baskıları.

şağa yol gösteriyordu. Mücevhercilik, değerli taşlar, elmaslar ve genel olarak ışık, resimde bir karşılık buluyordu ve hatta paletlerini mücevher kutusuna benzetenler de vardı.

Oryantalizm, Fransız ekolünün renkli ve ışıklı karakterinin doğuşunu etkilerken, koleksiyoncuların duvarlarının görünüşünü de değişime uğratmış ve *Binbir Gece*'nin hazinelerine yakışır bir evren kurmuştur. Renk ve ışık arayışı 19. yüzyıl sanatına damgasını vurmuştur ve Alaaddin'in lambası bir rehber gibi sanatçıların eserlerinde parlamaktadır. 1819 yılında *Doğu'da Yolculuk* kitabını yazan ve Mısır'da kral mezarlarını ortaya çıkaran Forbin Kontu bunu şöyle ifade etmektedir: "Kendimi Alaaddin'in gücünün ve büyülü bir çekimin altında hissediyordum. Sanki bana sihirli lamba tarafından rehberlik edilmeliydi ve birkaç büyük gizeme tanık olmalıydım." Gece yapılan keşiflerle bağlantılı bir şekilde lambaya ve fenere duyulan ilgiye oryantalist resimde son derece sık rastlanır, bu nedenle William Holman Hunt'ın Kahire Caddesi resimlerinden (1854-61) birisinde "fener yapanlar" motifini tercih etmesi de rastlantı değildir. Bu tür bir görüntü Gérard de Nerval'in *Doğu'ya Yolculuk*'undan bir bölüm olan "Meşaleli Düğün Alayı"nı hatırlatır ve bizi bunun gibi başka örneklere de götürür; mesela *Binbir Gece* referansının son derece açık olduğu, ressam Williem de Famars Testas'ın anlatısına: "Doğu'nun bütün şehirlerinde, yanınızda taşımıyorsanız gecenin karanlığında karşılaşacağınız ilk asker kontrolünde hapse tıkılacağınız için, bir lamba bulundurmanız şarttır. Bu gece gezintilerinde her zaman, büyük Halife Harun Reşid ile vezirinin geceleri Bağdat'a yaptıkları ziyaretleri düşünürsünüz. (...) Tören alaylarıyla vardığımız, fenerlerle aydınlatılan bu daracık sokaklarda, ay ışığı Yahudi mahallesinin beyaz başörtülü kadınlarının tören alayının geçişini görmek için yığıldıkları damları aydınlatırdı. Bu muhteşem bir görüntüydü ve *Binbir Gece*'deki benzer bölümleri çağrıştırıyordu." Bu efsanevi sahnelerle İslami objeler arasındaki ilişki bu metinde açıkça ortaya konmaktadır; bir gece önce, 3 Mayıs'ta Famars Testas şunları kaleme alıyordu: "Goupil, bakırdan yapılmış eski bir cami lambasını 15 Napolyon altını ödeyerek satın aldı. Belli ki bunlar çok nadir bulunuyor." Sanatçı gerçekten de, dönemin en ünlü koleksiyoncularından biri olan Albert Goupil'le birlikte seyahat etmektedir ve Goupil topladığı objeleri Chaptal sokağındaki ikametgâhında toplamaktadır. Famars Testas bu lambayı defterinin kenarına çizmiştir, bu çizim şüphesiz oryantalist imgelemde bu nesnenin önemini göstermektedir ama aynı zamanda yolculuk boyunca kendi resim anlayışının geçirdiği değişimde ışığın rolünü göstermesi bakımından da önemlidir. Işık arayışı ve Doğulu objeler arasında Arap masallarının aynasında yansıyan bu çakışma başka sanatçılarda da görülür; Etienne Dinet'nin 1903 yılında Süsleme Sanatları Birliği'nde hazırlanan "Müslüman Sanatı" sergisi üzerine "Işığın Oyunları" başlığını taşıyan makalesinde yazdığı gibi, "Hayalimizde *Binbir Gece*'nin yarattığı rüyalardan birinin kuytu bir köşesini anımsatan" bu objeler, renkleri, malzemelerinin zenginliğiyle Dinet'nin ve onun çağının resim anlayışını derinden etkilemiştir.

"Ahmed Bin Tolun Camii." Émile Prisse d'Avennes.

CHRISTINE PELTRE
STRASBOURG MARC BLOCH ÜNİVERSİTESİ
SANAT TARİHİ ENSTİTÜSÜ YÖNETİCİSİ

DİPNOT

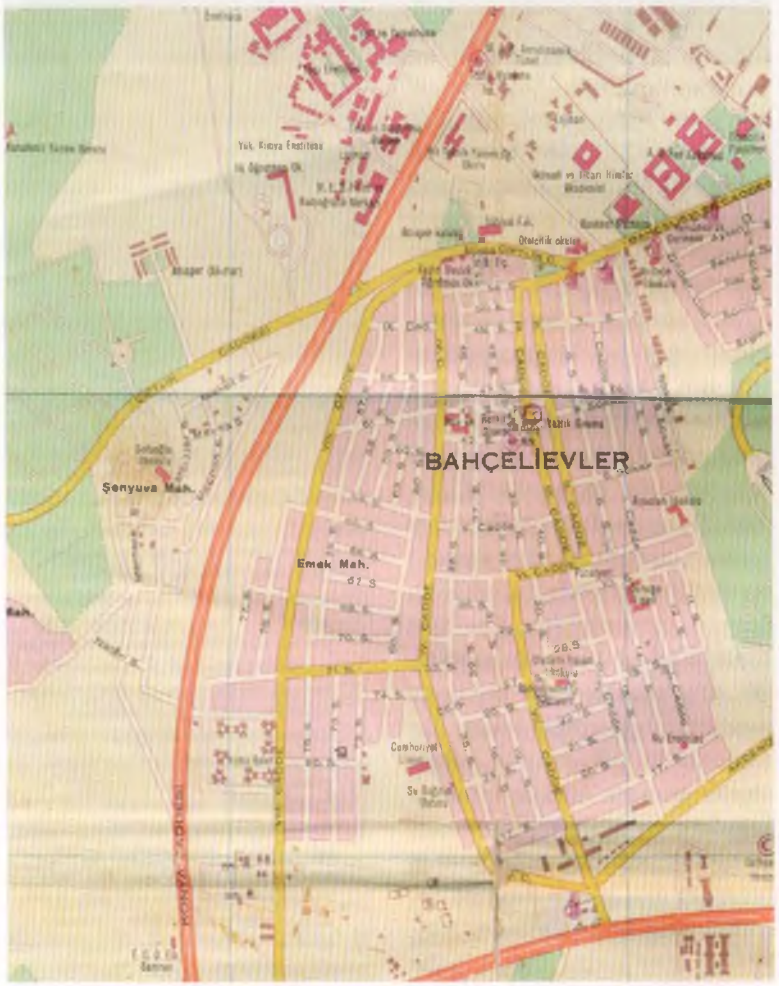
1 Masallardaki bu sadece cinselliğe dayanan kadın yorumu Fatma Mernissi tarafından *Harem ve Batı* (2001) kitabında eleştirel bir biçimde incelenmiştir : "Batı'ya geçişi gerçekleştirirken Şehrazad bütün zekâsından yoksun bırakılmıştır. Batılılar *Binbir Gece*'den sadece macerayı ve aşkı aldılar ve özellikle de aşk tuhaf bir biçimde sadece kılık kıyafete ve basitçe titremeler seviyesine düşürülmüş beden dilinin dansına indirgenmiştir." Barselona ve Lyon'da 2003 yılında düzenlenen "Harem'in Fantezileri" ve "Yeni Şehrazadlar" sergileri "Doğulu kadın"a *Binbir Gece*'nin görsel şehvet imgesi tarafından haksızca elinden alınan artistik ve yaratıcı özelliklerini geri vermeye çalıştı. Ama Fatma Mernissi'nin eleştirel bakışı biraz gecikmiş kaldı, ancak 18. yüzyılın izinden giden 19. yüzyılın şehvet ve cinsellikle ilgili yaşadığı açılımı daha iyi görmemizi sağladı.

JANSEN'İN ANKARA'SI İÇİN ÖRNEK BİR "BAHÇE ŞEHİR" YA DA *SIEDLUNG*:

"BAHÇELİ EVLER YAPI KOOPERATİFİ" 1934-1939

AYKUT KANSU

Şehirler modern olanın doğduğu ve yeninin etkisini bütün yönleriyle gösterdiği yerler olarak, muhafazakâr tepkilerin yöneldiği esas alanlardı. Anti-modernist ve anti-urbanist olarak adlandırılabilecek olan bu tarz görüşler Batı'da özellikle 19. yüzyılın muhafazakâr şehircilik yaklaşımlarında, daha sonrasında ise totaliter, faşist şehir tahayyüllerinde kendini göstermiştir. "Bahçe şehir" düşüncesi, modern olana duyduğu tepki ve geçmişin pastoral ve durağan hayatına duyduğu özlemle özellikle Nazi Almanya'sının ana şehircilik temasını oluşturmuştur. Bu çerçevede 1930'larda Hermann Jansen'in planladığı Ankara'daki Bahçelievler projesi bir bahçe şehir örneği olarak cumhuriyetin şehircilik anlayışı hakkında oldukça aydınlatıcıdır.

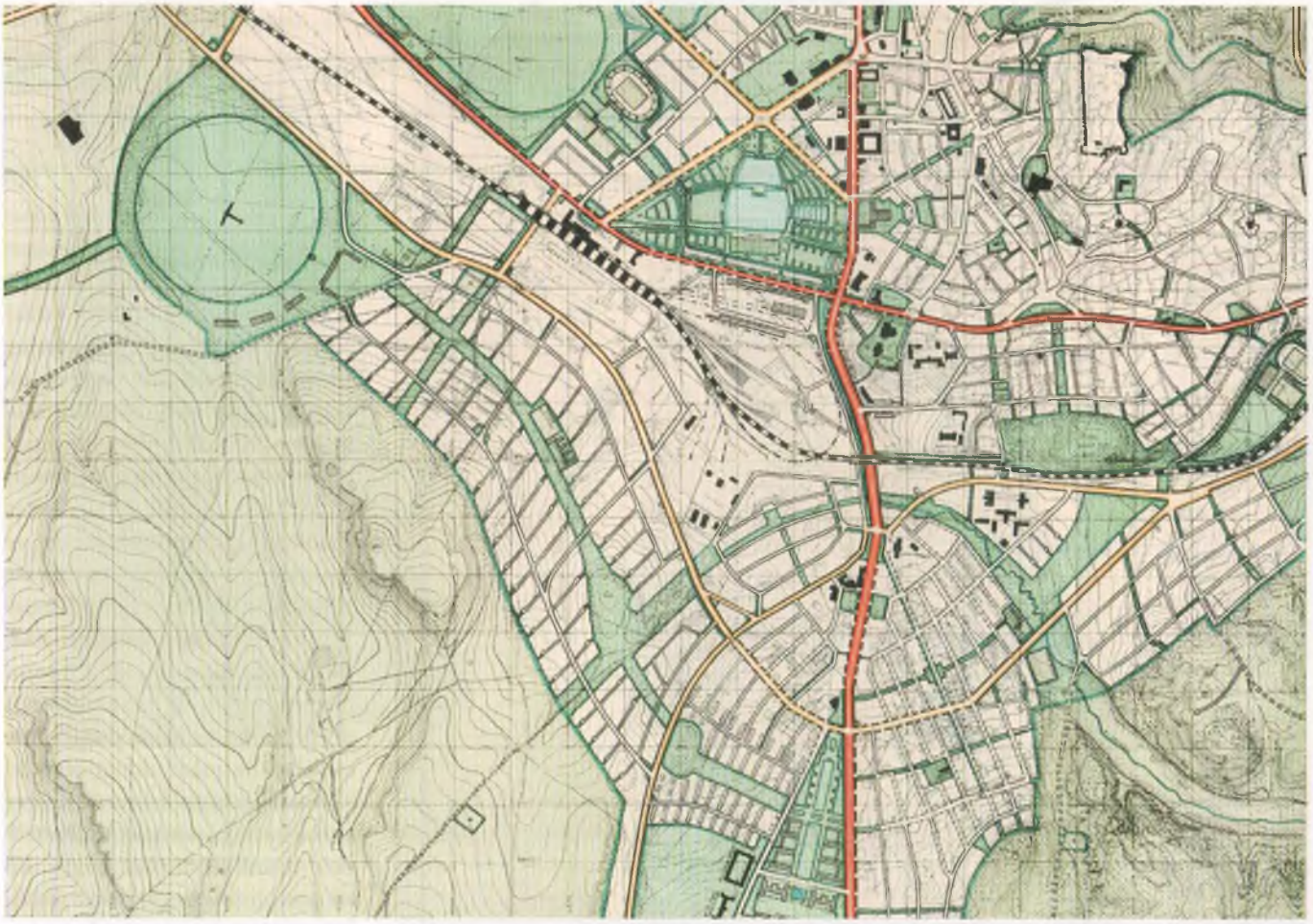

Bahçelievler'in 1960'lı yıllardaki durumu.

"1964 yılında alınan hava fotoğraflarından kıymetlendirilerek 1966 yılında revizyon edilmiştir," ibaresiyle basılan Harita Genel Müdürlüğü Ankara Haritası, 1967)

Bahçeli Evler Yapı Kooperatifi'nin 1930'lu yılların ikinci yarısında planlarını Ankara'nın imar planını yapmakla görevli olan Hermann Jansen'e çizdirmiş olduğu Türkiye'deki ilk "bahçe şehir" uygulaması olan -ve bugünkü Bahçelievler'in küçük bir bölümünü oluşturan- bölge, 1950'li yılların başlarından itibaren basılmış olan Ankara şehir haritaları üzerinde basit bir inceleme yapıldığında artık neredeyse fark edilemeyecek bir duruma gelmiştir. Bugün, hem halk ağzında hem de resmi belgelerde "Bahçelievler" denildiğinde anlaşılan bölge, kuzey sınırı Tandoğan

* Araştırmamda değişik plan ve krokilerden Jansen'in 'Bahçeli Evler Yapı Kooperatifi' *siedlung*'unun tasarım, uygulama ve bugünkü durumlarını gösterir renkli planları gerçekleştiren ODTÜ Mimarlık Fakültesi yüksek lisans öğrencisi Özgür Öztürk'e, *Hakimiyet-i Milliye* -ve daha sonraki adıyla *Ulus*- gazetesinin 1928-1940 yılları arasını tarayan öğrencim Handan Taşdemir'e, Jansen hakkında ulaşılması zor bilgi ve belgeleri sağlayan doktora "öğrencim" Levent Uluiş'e, 1940'lı ve 1950'li yılların Ankara şehir haritalarını ve diğer belgeleri sağlayan Turan Tanyer ve Erman Tamur'a, Sanat Kitabevi sahibi sahaf Ahmet Yüksel'e ve Bahçelievler hakkındaki özel bilgilerini benimle paylaşan Bahçeli Evler Yapı Kooperatifi'nin yöneticilerinden M. Fethi Aktan'ın oğlu ve Hacettepe Üniversitesi emekli öğretim üyesi Okan H. Aktan'a çok teşekkür ederim.

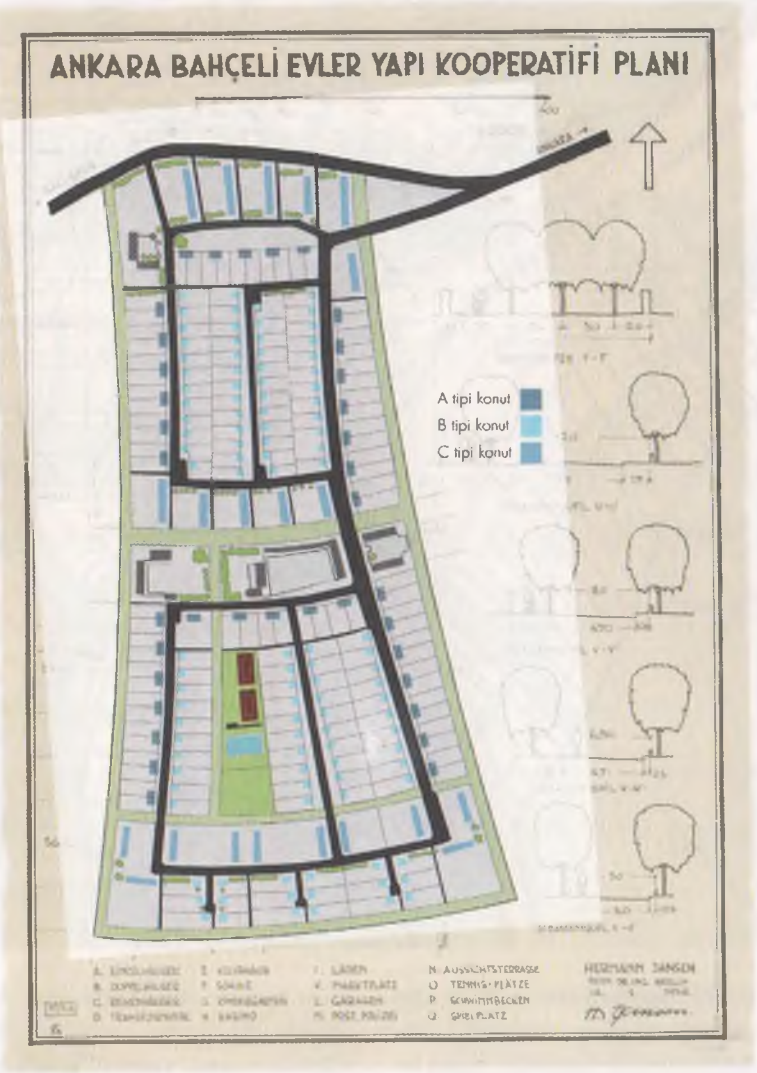

"Gesamtbebauungsplan," Hermann Jansen, 1932: Jansen'in şehirde değişik bölgeleri birbirinden ayırmak için yerleştirdiği yeşil kuşakları belli etmek amacıyla renkli olarak hazırladığı 1: 4000 ölçekli Ankara planı

Architekturmuseum der Technischen Universität Berlin Arşivi

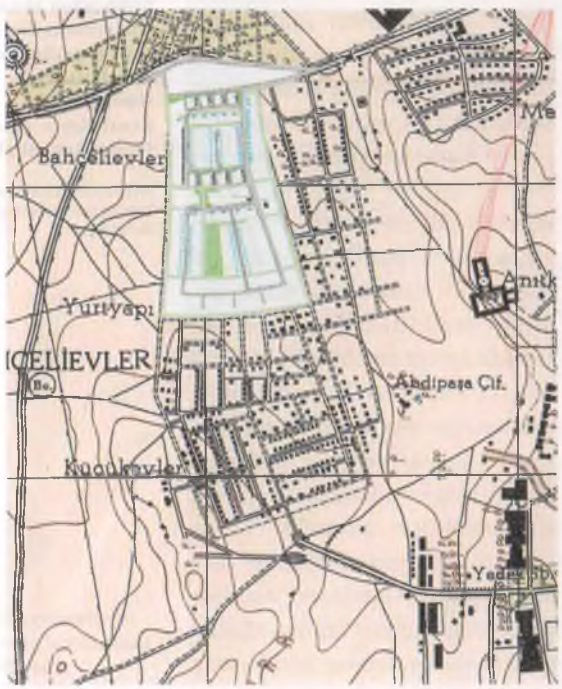
Meydanı'ndan batı istikametinde Atatürk Orman Çiftliği'ne giden De Gaulle Caddesi'nin Beşevler kavşağında ad değiştirerek devamı olan Bahriye Üçok Caddesi, batı sınırı bugünkü adı Mevlana Bulvarı olan Konya Yolu, güney sınırı İsmet İnönü Bulvarı ve batı sınırı da Beşevler kavşağından güney istikametine doğru inen ve Bahçelievler'i Anıt Kabir'den ayıran Mareşal Fevzi Çakmak Caddesi ile "çerçevelenmiş" bulunmaktadır. Günümüz Ankara haritasına bakıldığında dört büyük bulvarla sınırları "çizilmiş" olan bu yerleşim bölgesinde 1930'lu yılların sonlarında inşa edilen Bahçeli Evler Yapı Kooperatifi'nin arazisini teşhis etmek artık mümkün değildir. Batı, doğu ve güney istikametlerine doğru bu kooperatif arazisinin yanına "bitiştirilmiş" şekilde 1940'lı yılların hemen başından itibaren eklenen diğer yapı kooperatifleri -Tasarruf Kooperatifi (1941), Ankara İş Bankası Memurları Yapı Kooperatifi (1942-1954), Ucuz Evler Yapı Kooepratifi (1942), Emekli Sandığı Yapı Kooperatifi (1940-1942) ve Dikmen Yapı Kooperatifi [İsrail Evleri] (1954)- arazileri ile, bir açıdan bakıldığında bu arazinin kendi içindeki bütünlüğü bozulmuş, başka bir açıdan bakıldığında ise etrafıyla ve genel anlamıyla şehrin diğer yerleşim bölgeleriyle bütünleşerek bir bakıma büyük bir "bahçe şehir" olarak tasarlanan Ankara'nın "integral" bir parçası olmuştur.[1]

Bu yazının konusu olan Bahçeli Evler Yapı Kooperatifi'ne ait bölüm şimdiki Bahçelievler'in toplam yüzölçümünün kaba bir hesapla altıda birine denk gelmektedir. Günümüz Ankara şehir haritalarına bakıldığında, kooperatifin kendisine yaptırttığı bu ufak "bahçe şehir" 1960'lı yıllardan itibaren resmi kayıtlara geçtiği ve halk ağzında yerleştiği şekliyle kuzeyde 54. Sokak, batıda IV. Cadde -İ. Melih Gökçek'in büyükşehir belediye başkanlığı esnasında değiştirdiği, ama hemen hemen "hiç" kimsenin kullanmadığı adıyla, Kazakistan Caddesi- güneyde VI. Cadde, doğuda da II. Cadde -yeniden adlandırıldığı şekliyle, Prof. Muammer Aksoy Caddesi- içinde kalan ve dikey konumlandırılmış bir dikdörtgeni andıran bölgedir. Bu alanda "cadde" olarak adlandırılmasına rağmen gerçekte normal genişlikte bir sokak olan III. Cadde -kullanılmayan yeni adıyla, Azerbaycan Caddesi- 1950'li yıllardan başlayıp 1980'li yıllara kadar troleybüs hattının da geçtiği bir anacadde işlevini bugün de -günün hemen hemen her saatinde trafiğin adım adım ilerlediği haliyle- sürdürmektedir. Sokak olarak planlanan yollar ise bugün park eden otomobillerin yanından seyreden otomobillerin neredeyse zar zor geçebildiği tek yönlü sokaklar olarak varlığını sürdürmektedir. 1945'te inşa edilen ilkokul -bugünkü adıyla Bahçelievler İlköğretim Okulu- Jansen'in Bahçeli Evler Yapı Kooperatifi için planladığı "bahçe şehir"in Gemeinschaftsbauten der Siedlungsmitte [Yerleşim Alanının Ortasındaki Kamusal Yapılar] adlı kısmına konumlandırılmış, ancak yatay olarak okulun doğusundan başlayıp okul arazisi eninde devam eden ve ufak dükkânlardan oluşan küçük bir pazaryeri olarak tasarlanan bölüm kooperatif yöneticileri tarafından

Bahçeli Evler Yapı Kooperatifi Planı, Hermann Jansen, 14 Ocak 1936.

Architekturmuseum der Technischen Universität Berlin Arşivi. Plan üzerine Jansen'in tasarladığı evleri tiplerine gore renklendirerek yeniden çizen Özgür Öztürk

Bahçelievler Uygulama Planı'nın 1952 tarihli Ankara haritası üzerine oturtulmuş hali.

Harita Genel Müdürlüğü, Ankara Haritası, 1952; üzerine 'Bahçeli Evler Yapı Kooperatifi' uygulama planını Özgür Öztürk yerleştirmiştir.

sonradan arsaya çevrilerek yapılaşmaya açılmıştır. Bahçeli Evler'in ilk iskâna açıldığı 1939 yılından hemen sonra bu dilimin devamı olan ve III. Cadde ile 42. Sokak'ın köşesinde bulunan parsele inşa edilen "Polis Noktası" 1960'lı yılların sonlarına kadar kullanıldıktan sonra ortadan kaldırılmıştır. Bugünlerde 45. Sokak -yeni adlandırıldığı şekliyle, Şevket Süreyya Aydemir Sokak- 44. Sokak, 42. Sokak ve III. Cadde ile kuşatılan bu ufak adada kamusal işlev gören tek bina, cephesi III. Cadde'ye bakan PTT binasıdır. Bu adanın 44. Sokak'a bakan kısmında inşa edilmiş olan Renkli Sinema 1960'lı yılların sonunda çıkan bir yangınla yok olana kadar o zamanki Bahçelievler'de bir cephesi III. Cadde'ye bakan ve bugünkü PTT binasının hemen karşısında olan yazlık açık hava sineması ile birlikte mahallenin en önemli eğlence mekânı idi. 1960'lı yıllarda açık hava sineması, ondan önce de mahallenin tenis kortlarının olduğu ve III. Cadde üzerinde bulunan parsel ise Jansen tarafından -Ankara Bahçeli Evler Yapı Kooperatifi: Gemeinschaftsbauten der Siedlungsmitte adlı ve 12 Temmuz 1938 tarihli planında görüldüğü üzere- Anıt Kabir istikametine bakan manzarasıyla bir taraça ve toplantı alanı olarak tasarlanmıştı.

Bahçeli Evler Yapı Kooperatifi yöneticilerinin üyelerine ev yapmak için 1930'lu yılların Ankara'sında önce Havuzbaşı'nın -yani bugünkü Kızılay Meydanı'nın- batısında Hazine'ye ait bir araziyi istemiş ama alamamış olduğunu, Kavaklıdere civarında kendilerine gösterilen yerleri kooperatif üyelerinden çoğunluğunun bankacı olup Ulus'ta çalıştığı ve bu yüzden kendilerine uzak gözüktüğü için istemediklerini, sonra kendilerine önerilen ve Ulus'ta o günkü Türkiye Büyük Millet Meclisi binasının arkasına düşen Hazine'ye ait bir başka arazinin bu sefer de Jansen Planı'nda ileride kurulması düşünülen "amele mahallesi"ne yakın olması gerekçesiyle reddedildiğini biliyoruz. Kooperatif yönetimi sonunda, Ankara şehrinin o günkü imar planı içinde olup da ucuz bir şekilde elde etme imkânı bulamadıkları bu kooperatif arsasını, imar planı dışında olup Jansen'in imar planına dahil edilmesini önerdiği Çiftlik Yolu üzerindeki Abdi Paşa Çiftliği arazisi içinde buldular. Kooperatif yöneticileri, o sıralarda Ankara'da bulunan Jansen ile birlikte Abdi Paşa Çiftliği'nin bir bölümünü oluşturan bu toprak parçasını yerinde inceleyip şehir planlamacısından da olumlu görüş aldıktan sonra -bir anlatıma göre çok ucuz bir fiyata, bir başka anlatıma göre de hiçbir bedel ödemeden- bu araziyi aldılar.[2] Hem genel yerleşim planının hem de bu plan üzerinde inşa edilecek olan evlerin tasarımlarını da bizzat Jansen yaptı.

Hermann Jansen, Türk kamuoyunda Ankara'nın imarıyla ilgili olan herkesin çok yakından tanıdığı bir isimdir. Kamuoyunun çok fazla tanımadığı ama Ankara'nın imarı konusunda "en az" Jansen kadar etkili olan bir başka isim ise 1923 sonrası Ankara'nın ilk şehir planlamacısı olan Carl Christoph Lörcher'dir. Başkentin 13 Ekim 1923 tarihli bir kanunla Ankara'ya taşınmasının "hemen" ardından, 29 Ekim 1923 tarihinde ilan edilen cumhuri-

Bahçeli Evler Yapı Kooperatifi uygulama planı, 1938.

Özlem Mumcu Uçar ve Ahsen Özsoy, "Sınır Kavramına Mekânsal bir Yaklaşım. Bahçelievler Örneği," *İTÜ Dergisi/ A-Mimarlık, Planlama, Tasarım*, 5/2 (Eylül 2006), s. 20'den alınan plan Özgür Öztürk tarafından yeniden çizilmiş ve renklendirilmiştir.

Bahçeli Evler Yapı Kooperatifi'nin işgal ettiği arazinin bugünkü yerleşim durumunu gösteren harita. Mahalledeki orijinal evlerden yalnızca sekiz-on tanesinin kaldığı bu haritada, orijinal parsellerin imar planında yapılan değişiklik sonucu ikiye bölünerek, eskiden bir evin olduğu yerde bugün üç ve dört katlı iki apartmanın yapılmış olduğu gözlemlenmektedir.

Kadastro Genel Müdürlüğü haritası üzerinde Özgür Öztürk'ün renklendirmesi ile hazırlanan harita

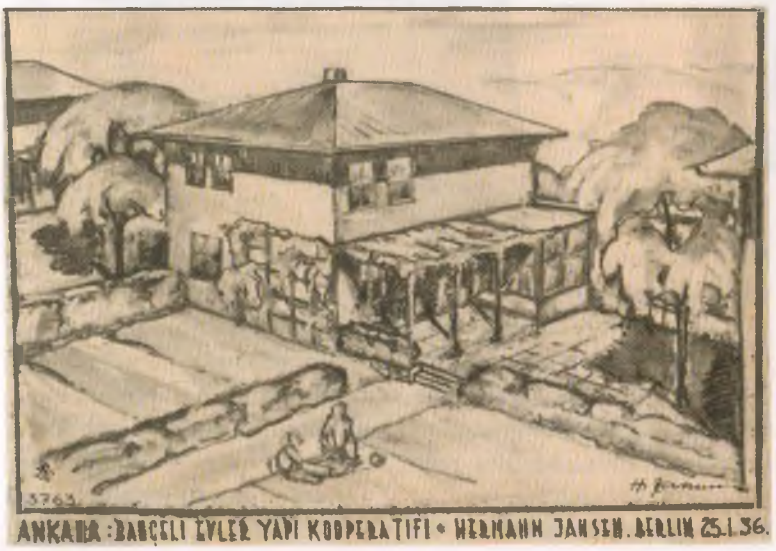
yetle birlikte yeni başkent Ankara'nın Kemalist rejimin ideolojik bir simgesi olarak eski başkent İstanbul'dan "radikal" biçimde "farklı" bir şehircilik anlayışıyla yeni baştan tasarlanması için, 1923 yılının hemen sonunda bir Alman şehir planlamacısı olan Lörcher görevlendirilmiş ve yeni şehir planlanmaya başlanmıştır.[3] Bugün bile hâlâ güçlü izlerini söylem düzeyinde her alanda gördüğümüz Kemalist ideolojinin Ankara'yı İstanbul'a karşı "yeni" olanın "eski" ile hesaplaşması çerçevesinde önemli bir unsur olarak görmesi son derece doğal ve belki de gerekliydi. Ankara, İstanbul'un temsil ettiği "her" şeyin karşıtı olarak Kemalist rejim tarafından özel bir ilgi ve titizlikle yeni baştan yaratılmalıydı. O yüzden de, mesele yalnızca becerikli bir şehir planlamacısının "çağdaş" bir anlayışla şehri "adam" etmesinden çok daha farklı bir şekilde ele alındı. Bu nedenle, "ancak" yeni rejimin ideallerine uygun bir anlayışla ve o anlayışı benimsemiş bir şehir planlamacısıyla yapılabilecek büyük bir projeden bahsetmemiz gerekiyor. Bu projeye vakit geçirilmeden başlanarak, ilk aşamada, var olan şehrin yeni baştan düzenlenmesi ve yapılması gereken bakanlık binaları, diğer sivil ve askeri devlet daireleri ile birlikte Ankara'ya taşınacak bu devlet dairelerinde çalışacak değişik derecelerdeki memurlar için konut alanlarının "acilen" tasarlanması gerekmekteydi.[4] Ancak, 1927 yılına kadar Türkiye'deki siyasal durumun tam anlamıyla istikrara kavuşmamış olması Kemalist rejim açısından Ankara şehrinin esaslı bir şekilde planlanıp bu planın uygulanması işini geciktirmiştir.

Cumhuriyet'in ilanından 1927 yılına kadar geçen dört yıllık süre Kemalist rejimin daha cesur adımlar atmak isteyip de ülke içindeki siyasal direnişi henüz tam olarak kıramaması yüzünden büyük çaplı radikal girişimlerde bulunamadığı bir dönemdir. 1925 yılı başında patlak veren Şeyh Said İsyanı gerekçe gösterilerek ilan edilen Takrir-i Sükûn Kanunu ile liberal demokratik prensipler üzerine inşa edilen 1924 Anayasası rafa kaldırılmış, liberal muhalefeti temsil eden Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kapatılmış, Kemalistlerin "İstanbul Basını" ya da "Babıâli Basını" olarak damgaladığı liberal eğilimli basın-yayın organları süresiz kapatılmış ve bu gazete ve dergilerin Türkiye çapında son derece etkili olan başyazarları isyan olayıyla ilişkilendirilmeye çalışılarak uzun yıllar kamuoyunda görüşlerini dile getirmekten men edilmişlerdi. 1926 yılında ise İzmir ve Ankara'da kurulan İstiklal Mahkemelerinde görülen İzmir Suikastı Davası sonunda İttihad ve Terakki Cemiyeti liderlik kadrosunun idam edilmesiyle kamuoyundaki liberal demokratik direniş neredeyse tümüyle susturulmuştu. 1923 yılında iki yıllığına "kurucu meclis" olarak seçilen Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin görev süresi 1925 yılında iki yıl daha uzatılmıştı. Böylece, 1927 yılında yapılacak genel seçimler yaklaştığında Kemalist iktidar tamamen kendi tercihi olan ilk meclisi oluşturma imkânına kavuşmuş olmaktaydı. Reis-i Cumhur Atatürk ile Başvekil İnönü'nün Dolmabahçe Sarayı'nda titiz incelemeler ve cesur elemeler sonucu nihai şeklini verdikleri yeni milletvekili listesi ile yapılan genel seçimlerde, "Yeni Türkiye"nin tamamı atanmayla oluşturulan ilk meclisi kurulmuş oldu. Bu yeni siyasal yapı, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Üçüncü Kongresi olarak adlandırılan ve 1931 yılının mayıs ayında toplanan kongre ile tam anlamıyla bir "tek parti" devletine dönüştürüldü. Bu tarihten başlayıp tek parti döneminin sonunu getiren 1950 genel seçimlerine kadar da "Yeni Türkiye" hem kapitalizme hem de sosyalizme şiddetle karşı çıkan ve "üçüncü yol" olarak adlandırılan korporatist ideolojinin

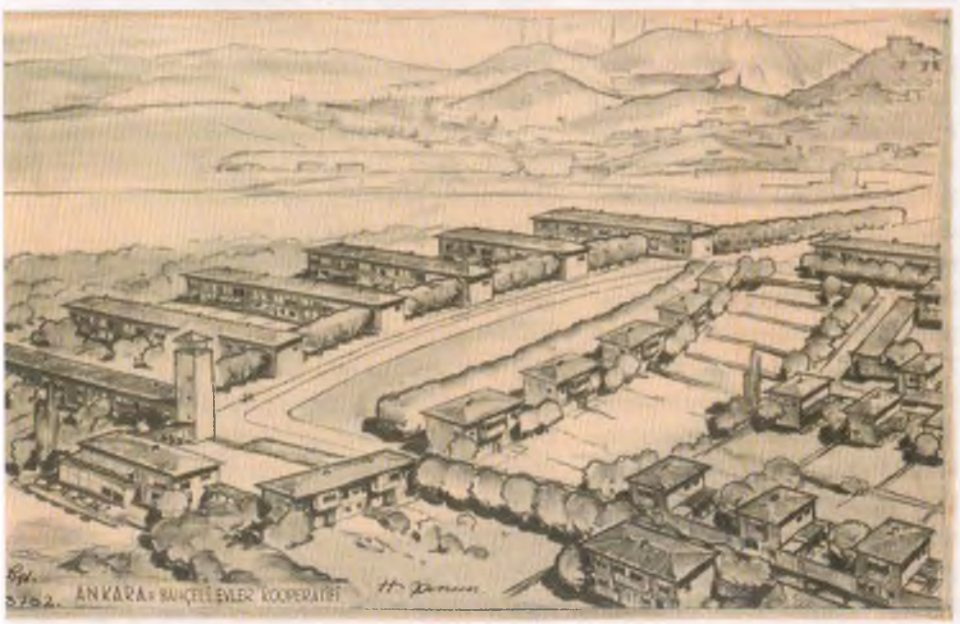
Bahçeli Evler Kooperatifi sokak perspektifi, Hermann Jansen, 1935

Architekturmuseum der Technischen Universität Berlin Arşivi

Bahçeli Evler Kooperatifi, Hermann Jansen, 1935: Mahallenin Ankara'nın kuzey yönüne doğru perspektifi.

Architekturmuseum der Technischen Universität Berlin Arşivi.

Bahçeli Evler Yapı Kooperatifi için çizilen bir ev perspektifi, Hermann Jansen, 25 Ocak 1936.

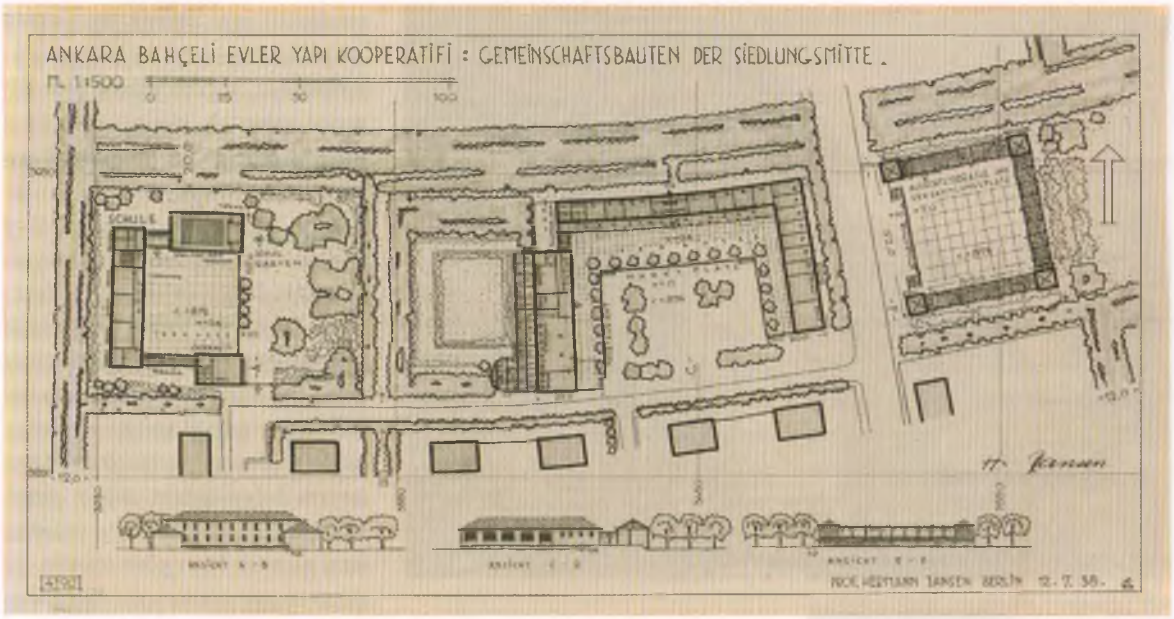
Architekturmuseum der Technischen Universität Berlin Arşivi.

baskın söylemiyle şekillendirilmeye çalışıldı.[5]

Korporatizm, kapitalizmin on dokuzuncu yüzyılda hızla sanayileştirdiği ve kentselleştirdiği modern toplum yapısına "temelden" itirazı olan bir ideolojiydi. Yirminci yüzyıla girildiği zaman genel hatlarıyla modernizmin yanında olan kapitalist ve sosyalist ideolojinin tersine, korporatist ideoloji yaşanan modern hayata tepkici bir şekilde karşı çıkmakta ve kapitalizm öncesi dönemde var olduğunu iddia ettiği iktisadi, sosyal ve siyasal yapıya dönerek kapitalizmin -ve dolayısıyla modernizmin- olumsuz yönlerinden kurtulunabileceğini savunmaktaydı.

Korporatist ideolojinin eleştirdiği diğer kapsamlı konuları akılda tutarak meseleye salt şehircilik açısından baktığımızda, kısaca şu tespitleri yapabiliriz. Korporatist ideoloji kapitalist dönemden önce var olduğunu iddia ettiği mütecanis cemaat yapısının bu modern ekonomik yapıda yok olduğunu ve toplumun "burjuvazi" ve "işçi sınıfı" olarak ikiye bölündüğünü, dolayısıyla toplumda bir sınıf ayrımı oluştuğunu söylemekteydi. Ayrıca işçi sınıfının ortaya çıkması korporatistler açısından son derece tehlikeli bir durum yaratmıştı çünkü bu sınıf milliyetçi ideolojilere değil, "enternasyonel" -yani komünist- ideolojilere inanıyor ve dolayısıyla devletine ve milletine bağlı olmuyordu. Sanayileşme sonucu hızla büyük şehirlerde toplanan ve geleneksel metotlarla kontrol altına alınamayan bu sınıf gitgide yerleşik muhafazakâr yapıyı tehdit etmeye başlamıştı. Bu sınıfın büyük şehirlerde toplanması ve sendikalar kurarak güçlerini birleştirmeleri toplumsal hayatın her kesiminde otoriter yapılar inşa etmek isteyen korporatistler açısından çok büyük bir tehlike olarak görülmekteydi.

Geleneksel muhafazakârlıktan farklı olarak, korporatist ideoloji büyük şehirlerde yaşayan burjuvazinin sürdürdüğü hayattan da hoşnut değildi. Londra, Paris, Berlin, New York, Chicago ve Viyana gibi metropoller işçi sınıfının ahlakı üzerinde kötü etki yaptığı gibi, topluma kötü örnek olan ve geleneksel toplum kurallarını hiçe sayan yüksek burjuva ve burjuvalarla da doluydu. Daha da vahimi, bu metropoller, Berlin Üniversitesi profesörlerinden Werner Sombart'ın Türkiye dahil neredeyse tüm dünya ülkelerinde tanınan görüşlerinde de vurguladığı gibi, kendi içinde mütecanis cemaatin üyeleri olmayan

"Ankara Bahçeli Evler Yapı Kooperatifi—Gemeinschaftsbauten der Siedlungsmitte," Hermann Jansen, 12 Temmuz 1938.

Architekturmuseum der Technischen Universität Berlin Arşivi.

azınlıklar -yani Yahudiler- ve Nazi ideolojisinde tüm çıplaklığı ve çiğliğiyle dillendirildiği şekliyle, Yahudilerin ağırlıklı olarak temsil edildiği bir kozmopolit entelektüel ve "dejenere" sanatçı topluluğuyla doluydu. Tüm bu "olumsuzluklar" göz önüne alındığında büyük şehirlerin korporatistler tarafından niçin bir sefahat yuvası olarak algılanıp kötülendiği kolayca anlaşılır.[6]

Şehir ortamının bir de fiziki olarak olumsuz yönleri vardı ve bu da kapitalist düzenin sosyal yapıya verdiği tahribatı daha da artırıyordu. Şehirleşmenin ve şehirlerde kurulan fabrikaların hızlı bir tempoyla artması sonucu yirminci yüzyıl başına gelindiğinde tüm dünya metropollerinde büyük nüfus yoğunlukları göze çarpmaktaydı. Bu yoğun ve kalabalık nüfus da genelde apartmanlarda üst üste yaşamaktaydı. Birinci Dünya Savaşı sonrasında Almanya'da konut sorununu irdeleyen bir karikatürde La Haye'de bir binada altı, Londra'da sekiz, New York'ta yirmi, Viyana'da elli, Berlin'de ise yetmiş altı kişinin barındığı söylenmekteydi.[7] Konut ihtiyacının karşılanmasının tamamen özel kesimin insafına terk edildiği bir ortamda özellikle bazı büyük sanayi şehirlerinde sıradan insanların oturdukları mekânlar hiç de sağlıklı değildi. Örnek olarak eğer Berlin'deki apartmanlara bakılacaksa, şehir merkezindeki bu binaların birçoğu sokağa bile bakmayan, yalnızca iç avluyu gören kiralık dairelerle doluydu. Almanya'da, özellikle Hamburg'da kötü sağlık koşullarından kaynaklanan büyük kolera salgını sonrasında oluşan sosyal tepki neticesinde konut sorunu gündeme gelmiş ve Almanya'daki şehircilik reformu ortaya çıkmıştı.[8]

Almanya'daki büyük şehirlerde, ama özellikle de Berlin'de çok sayıda bulunan bu iç avlulu ve çok katlı, doğru dürüst güneş ışığı bile almayan kasvetli apartmanlara *mietkasernen* -1930'lu yılların Kemalist basınında Türkçeleştirildiği şekliyle, "kira kışlaları"- denilmekteydi. İdeolojik tartışma ortamında gördüğümüz üzere, "kira kışlaları" yok edilmesi gereken canavarlardı. Güneş ışığı almadıkları için sağlıksızdılar; çoğu apartmanda banyo yoktu. Bazı apartmanların özellikle sokak ya da caddeye bakmayan arka kısımları tek tek odalar halinde kiralanmakta ve bu odalarda bazen tüm bir aile barınmaktaydı. Bu tip bazı apartmanların cadde üzeri olan tarafında varlıklı burjuva aileler, arka tarafında ise ufak dükkân ve işletme sahibi küçük burjuvalar ile yoksul çalışan kesim üyeleri oturmaktaydı. Bazı binalar ise hem işyeri hem de konut olarak hizmet görmekteydi.

1930'lu yıllarda Türkiye'de "mesken meselesi" üzerine yürütülen ideolojik tartışmalarda da sık sık "kira kışlaları"nın kötülüklerinden bahsediliyordu. Önce tek parti devletinin resmi yayın organı günlük *Ulus* gazetesinde 9 Kasım 1935 tarihinde, sonra da Türk Kooperatifçilik Cemiyeti'nin yayın organı olup yapı kooperatiflerine ayrılan sayısında özellikle Bahçeli Evler Yapı Kooperatifi'nin propagandasını yapan *Karınca* dergisinin Mart 1936 sayısında, Hermann Jansen bu konuda çok açık konuşmaktaydı: "Avrupa'nın bütün büyük şehirlerinde -Beyoğlu'ndan bahsetmiyeyim- insanlar birbirleri üzerine istiflenmiş bir halde yaşadıkları için kendilerini tabiatten uzaklaştıran dört, beş, altı, yedi, hatta sekiz katlı 'kira kışlaları' denilen büyük kuraların ıstırabını çekmektedirler. Bu gibi meskenler birer mesken değil, orada oturanların yemeklerini yiyebilmelerine ve uykularını uyuyabilmelerine yarıyan birer sığınaktır. Yani insana varlığının zevkini duyuracak yuvalar sayılamazlar. İşte bu sebeple, yapı kooperatifleri çok katlı meskenlerden, her ne pahasına olursa olsun sakınmalı ve hususî, bahçeli tek veya iki katlı birbirine bitişik sıra evler kurmağı diğer herhangi biçimdeki evlere üstün tutmalıdır."[9]

Karınca dergisinin aynı sayısında, 1930'lu yıllarda *Kadro* dergisinde de etkin rol oynayan Kemalist ideologlardan ve aynı zamanda Bahçeli Evler Yapı Kooperatifi'nin bir üyesi olan Vedit Nedim Tör "kira kışlaları"nı radikal muhafazakâr açıdan şöyle kötülemekteydi: "Kira kışlaları denilen apartımanlara karşı bütün medenî

Ankara Bahçelievler'in 1943'teki görünümü.

La Turquie Kemaliste No: 47, 1943.

şehirlerde bir reaksiyon başlamıştır. (...) Apartıman, köksüzlüğün, geçiciliğin ve adeta bir nevi modern göçebeliğin, bahçeli ev ise hayata ve yurda bağlılığın, kökleşmenin ve devamlılığın sembolüdür. Avrupa ve bütün dünyanın büyük şehirleri, liberal çağın mahsulleridir. Bu çağda hayatın bütün ekonomik anarşi ve kaosu, şehirlerin kuruluşuna ve şekillenmesine de hâkim olmuştur. Şimdi içinde yaşadığımız planlaşma çağı, şehirlerin de çehresini değiştirmeye başladı. Bugün bütün Avrupa şehirlerinde belediyeler denebilir ki sadece eski devirlerin yanlışlarını düzeltmekle meşguldürler. Roma, Londra, Berlin, Paris belediyeleri gün görmez ve hava almaz kira kışlalarını yeni kültüre açılan bir tarladan ısırgan otu ve deve dikeni söker gibi yıkıyorlar."[10]

Bütün bu olumsuzluklar radikal muhafazakâr bir bakış açısından soruna yaklaşıldığında içinde şu tehlikeleri barındırmaktaydı: Bu alt alta üst üste yaşantı aile hayatını ve bunun mahremiyetini zedelemekte, aynı binada hem evli ve çocuklu ailelerin hem de bekârların yaşaması aile ahlakını bozmakta, bir binada varlıklı ve yoksul ailelerin bir arada yaşaması da toplumdaki hiyerarşik yapıyı ve sosyal barışı tehdit etmekteydi.[11] Sırf sağlık nedenleri göz önüne alındığında ise, bu binalarda insan sağlığı için gerekli temizlik koşulları çoğu zaman sağlanamamakta, güneş ışığı bile girmeyen dairelerde sağlıklı çocuklar büyütülememekteydi. Yirminci yüzyıl başında Almanya'daki radikal muhafazakâr şehir planlamacılarının çözüm önerisi bu tip binaları mümkünse yıkarak bu durumdan kurtulmak ve yeni kurulacak olan yerleşim alanlarını farklı bir anlayışla tasarlamaktı.

Bu "farklı" tasarım anlayışı ise çıkış noktasını ilk defa on dokuzuncu yüzyıl sonunda İngiltere'de şehirden kaçışın öncülüğünü yapan Ebenezer Howard adlı bir sosyal reformcunun fikirlerine borçluydu. Howard günümüzde bir şehir planlamacısı ve yıllar boyu verdiği mücadele sonunda bir kooperatif olarak örgütlemeyi başarıp Londra'nın 60 km kadar kuzeyinde tasarlayıp gerçekleştirdiği dünyanın ilk bahçe şehri Letchworth'ün kurucusu olarak anılmaktadır. Özellikle vurgulanması gerekir ki, 1903 yılında kurulan Letchworth -ve yine Howard tarafından 1920 yılında inşa edilen Welwyn bahçe şehri- hem o zamanki şehirlerden, hem de yüksek gelir düzeyine sahip insanların yerleştikleri diğer banliyölerden farklıydı. Kırsal topluma ve köy yaşantısına duyulan özlemin bir ifadesi olarak bu bahçe şehirde inşa edilen evler geçmiş yüzyıllardaki İngiliz evlerinin bir taklidiydi. Bugün bu bahçe şehir kişide yirminci yüzyıl başında değil de neredeyse on altıncı yüzyılda yapılıp bugüne kadar çok iyi korunarak kalmış bir köy izlenimi vermektedir. Letchworth bahçe şehrini bugün gezen biri burayı içinde insanların yaşadığı, ama geçmişe özen göstermeyen bir tasarımcının yirminci yüzyıl eklemeleri karıştırdığı bir açık hava müzesi sanabilir. Yaratıldığı zaman da yüzünü geleceğe değil, geçmişe dönmüş bir projenin bugünden bakıldığında modern olmak bir yana, tam anlamıyla "anti-modern" bir anlayışın ürünü olarak tasarlandığı apaçık ortaya çıkmaktadır. Howard'ın hayal ettiği şekliyle, bu bahçe şehirdeki herkes önünde ve arkasında ufak bahçeleri olan müstakil köy evi taklidi evlerde yaşayacak ve ideal olarak da bu müstakil evleri çevreleyen tarımsal arazide bu bahçe şehrin gereksinimi olan gıda maddeleri üretilecekti. Dışa kapalı, kendi içinde kendi kendine yeter -adeta otarşik- bir yaşantı tahayyül edilmekteydi. Bu kendi içine kapanık yerleşimde doğal olarak Londra gibi bir metropolle ilişki asgari düzeyde tutulmuş olacak, böylelikle de burada yaşayan ailelerin yapısı daha sağlam olacak, gelenekler daha iyi korunacak ve ahlak bozulmayacaktı.[12]

On dokuzuncu yüzyıl kapitalizminin yaratmış olduğu sanayileşme ve modernizme son derece bilinçli bir tepkiyi içeren bu radikal muhafazakâr görüş köyü ve köy yaşantısını idealize etmekte, büyük şehirleri kötülemekte ve nihai olarak Üçüncü Cumhuriyet Fransa'sında 1890'lı yıllarla Birinci Dünya Savaşı arasındaki dönemde siyasal platformda tartışıldığı şekliyle -Fransız general ve reaksiyoner politikacı Georges Ernest Boulanger'in adına atfen "Boulangism" olarak adlandırılan ideolojik görüş- "köye dönüşü" hedeflemekteydi. Cema-

at yaşantısının bozulmadan kaldığı varsayılan yerler olarak köyler ve bu yerleşim bölgelerinde yaşayan köylüler bir toplumun, daha doğrusu bir milletin, gerçek temsilcileriydi. Hem ideolojik olarak saftılar -yani kökü dışarıda, gayri milli ideolojilere karşı doğal olarak dirençliydiler- hem de kozmopolit bir çevrede yaşamadıkları için, genetik olarak başka ırklara karışmamışlardı. Paris'te olduğu gibi kısır bir aile yapıları yoktu; tam tersine doğurganlık büyük şehirlerde azalırken, kırsal kesimde çok çocuklu aileler neredeyse normdu.[13] Werner Sombart bu hikâyeyi Almanya için yazdığında, kırsal alanda yetişen ve geleneksel aile değerlerine sahip bu Alman çocuklarının İmparator II. Wilhelm'in otoriter bir anlayışla yönettiği Alman devletine sıkı sıkıya bağlı, doğal ortamda yetişmiş gürbüz birer Alman askeri olacağını söylüyordu. Bu köylü çocukları doğal olarak, şehirlerin kötü şartlarında sağlıksız olarak büyüyen ve kozmopolit şehirlerde üreme imkânı bulan yıkıcı ideolojilere kendilerini kaptırma potansiyeli yüksek olan güvenilmez işçi çocuklarına tercih edilirdi.

Yirminci yüzyılın başında zaten büyük birer metropol olarak gelişmiş olan bu şehirlerin "tamamen" ortadan kaldırılması mümkün olamayacağından, artık bu şehirlerin daha da büyümelerine engel olunmalıydı. Bu, bireysel hareketliliğin yüksek boyutlara eriştiği yirminci yüzyıl modern toplumunda, ancak güçlü bir devlet otoritesinin şehre göçü kanunen yasak etmesi ile olabilecek bir şeydi. Üçüncü yol olarak gösterilen korporatist ideolojinin fiilen 1922 yılından beri uygulanmaya başlandığı İtalya'da Mussolini aynen bunu yaptı. 1927 yılında, büyük Faşist Kongresi'nde İtalyan halkına müjdelediği gibi, artık işi olmayan bir İtalyan aklına estiği gibi köyünden büyük şehirlere göç edemeyecekti.[14] Roma ve diğer büyük metropollere dışarıdan çalışma amacıyla gelecekler ancak ve ancak bu şehirlerde kendilerine önceden iş teklif edildiyse gelip yerleşebileceklerdi. İdeal olanı, büyük şehirlerdeki yoğunluğu azaltmak için, kentsel alanda yaşayanların zaman içinde kırsal alanlara yönlendirilmeleriydi. Bu amacı gerçekleştirmek için büyük çabalar sarf edilen Hitler Almanya'sında 1933 yılında çıkartılan bir kanunla –*Erbhofgesetz*- şehirlerde işsiz dolaşan gençlere, sağlıklı bir Alman kızıyla evlenip mazbut bir aile hayatı kurmaları ve kendilerine tahsis edilecek yerde aksatmadan tarımsal üretim yapacaklarına dair garanti vermeleri halinde, kırsal bölgelerde ailelerini geçindirecek büyüklükte bir toprak parçası verilecekti. Böylece, büyük şehirlerde sorun çıkartan işçi sınıfına mensup insanların hiç olmazsa bir kısmından kurtulunmuş olunacaktı.[15]

Şehirlerde yaşayan işçi sınıfı içinse şehrin çeperlerinde birer "uydukent" niteliğinde ve "bahçe şehir" tarzında yerleşim bölgeleri –*siedlung*'lar- kurulacaktı. Hem çalışacakları fabrikaların hem de aileleriyle birlikte kendilerinin şehir merkezinden uzaklaştırılmalarıyla şehirlerdeki işçi sınıfı yoğunluğu azaltılmış ve dolayısıyla işçi sınıfının örgütlenmesinin önlenmesinde önemli bir adım atılmış olacaktı. Düşük gelirliler için yapılacak bu *siedlung*'ların kooperatifler aracılığıyla kurulması teşvik edilmekteydi. Bu *siedlung*'lardaki evler, tıpkı orta sınıflar için düşünülen *siedlung*'larda olduğu gibi müstakil olmalıydı -belki ikiz evler, belki sıra evler şeklinde, ama mutlaka kendilerine ait ufak arka bahçeleri olan tek ya da iki katlı müstakil evler. Arka bahçe bir açıdan rekreasyon için önemliydi ama daha önemlisi, bu arka bahçelerde işçilerin boş zamanlarını değerlendirip sofraları için meyve sebze üretebilecekleri alanlar olup burada harcanacak zaman onları sendikal faaliyetlerden de uzaklaştırmış olacaktı.

Hem Ankara'nın ilk şehir planlamasını yapan Carl Christoph Lörcher, hem de bu işi daha ciddi ve büyük ölçekte planlaması için 1927 yılında Türkiye'ye davet edilip bir "yarışma" sonucu kazandığı projeyi hayata geçirmek için kendisiyle mukavele imzalanan Hermann Jansen, yukarıda kısaca özetlediğimiz "anti-urbanist" ve "anti-modernist" akıma gönül vermiş, "bahçe şehir" idealini sıkı sıkıya savunan "şehir" planlamacılarıydı.[16] 1884 doğumlu Lörcher ile arasında on beş yaş fark olan 1869 doğumlu Jansen çok daha tecrübeli ve daha prestijliydi. Berlin gibi büyük bir metropolde şehrin merkezi sayılabilecek Dahlem bölgesinin yerleşim planlarını hazırlamak için 1910 yılında açılan yarışmada birincilik ödüllerinden bir tanesini de o kazanmıştı. Bu yarışmadaki çekişmeleri, jüri üyeleri arasındaki ideolojik tartışmaları ve yarışmada değişik birincilikler alan diğer şehir planlamacılarının projelerini değerlendiren bir Alman akademisyenin görüşüne göre, Jansen'in yarışma için sunduğu planlar ve öneriler, ufak bir kasaba ölçeğinde geliştirilmiş bir tasarımın metropol şartlarında yeniden yorumlanması olarak görülebilirdi.[17]

Gerek Jansen'in 1928 yılı sonunda teslim ettiği taslaklara ve yarışmacıların her üçünün de -yani Hermann Jansen, Joseph Brix ve Léon Jaussely'nin- planlarını anlattıkları 1929 basımı *Ankara Şehrinin Profesör M. Jausseley [sic], Jansen ve Brix Taraflarından Yapılan Plan ve Projelerine Ait İzahnamedir* adlı kitapta Jansen'in planı dayandırdığı noktalara, gerekse 1937 yılında basılan *Ankara İmar Planı Raporu* adlı ayrıntılı gerekçeye bakıldığında, Hermann Jansen'in "tamamen" bahçe şehir prensiplerine bağlı bir tasarımı savunduğu ve yaptığı görülür.[18] Türkiye'de çalışan Alman mimar ve şehir planlamacılarını anlattığı *Moderne und Exil: Deutschsprachige Architekten in der Türkei, 1925-1955* adlı kitabında bu durumu gözlemleyen Alman akademisyen Bernd Nicolai son derece haklı olarak Jansen ve Ankara'nın imarını anlattığı bölümün başlığına "Eine gartenstadt für Anatolien-Jansens Ankara" [Anadolu için bir bahçe şehir-Jansen'in Ankara'sı] adını vermiştir.[19]

Gönül Tankut'un *Bir Başkentin İmarı: Ankara, 1929-1939* adlı kapsamlı kitabında basılan 14 Kasım 1928 tarihli ve "Angora-Flächenaufteilungsplan" adlı şehrin değişik bölgelerini gösteren genel plan taslağı cesurane bir

bahçe şehir tasarımıdır. Tankut'un kitabına girmeyen ama Architekturmuseum der Technischen Universität Berlin arşivinde bulunan ve yine 1928 yılına tarihlenen 1:4000 ölçekli "Ankara-Umumî İnşaat Pilanı/ Gesamtbebauungsplan" adlı planda daha da ayrıntılı bir biçimde gözüktüğü gibi, bu büyük bahçe şehir tasarımı kendi içinde mahalle ölçeğinde bölünen ufak bahçe şehirler içermektedir. 1932 yılına tarihlenen, 1:4000 ölçekli ve renkli çizilmiş Ankara haritasında da rahatça görülebileceği üzere, Jansen şehri ticaret, sanayi, resmi devlet daireleri ve özel işyerleri gibi değişik işlevsel mekânlardan ve buna ek olarak, konut alanlarını da sınıfsal farklılıklarına göre yeşil kuşaklarla ayıran

Bugün 35. Sokak üzerinde bulunan B4 tipi iki katlı müstakil ev.

Aykut Kansu, 25 Nisan 2009.

birbirlerinden kopuk bölgelere yerleştirmiştir. Bu tip bir bahçe şehir tarzı Almanya'da ilk defa 1910 yılında yapılan ve Berlin'in kent gelişimi yarışmasına Möhring ve Jansen'le ortak proje teslim eden şehir planlamacısı Rudolf Eberstadt tarafından geliştirilmişti. 1911 yılında da, Hitler Almanya'sında yazdıklarıyla yeni rejime hizmet edecek olan Gustav Langen adlı bir başka şehir planlamacısı bu farklı bölgeleri tıpkı Jansen'in Ankara planında olduğu gibi, birbirinden kopuk bölgeler haline getirmişti.[20]

Jansen'in Ankara'yı nasıl bir şehir olarak tahayyül ettiğini ve bu tahayyül içinde Bahçeli Evler Yapı Kooperatifi'nin konumunu ve özelliğini daha iyi anlamak için bizzat kendisinin kaleme aldığı ve şehri hangi kriterlere göre inşa etmek istediğini anlatan belgeye -yani 1937 tarihli Ankara İmar Planı Raporu'na- bakmamız çok faydalı olacaktır.

Bu rapor çok kısa ve öz bir biçimde yirminci yüzyıl başındaki anti-urbanist ve anti-modernist şehircilik anlayışının bir manifestosu gibi başlamakta ve dünyanın birçok modernist metropolündeki şehir planlarına on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren egemen olan geometrik tasarımları, bazı durumlarda şehri neredeyse boylu boyunca kat eden dümdüz caddeleri, geniş bulvarları, bu bulvar ve caddelere bağlanan ve bunları tercihan dikine kesen sokakların şehri bir ızgara gibi sarmasını -kısacası, bugün Paris, Berlin, Barcelona, New York, Washington, D.C., San Francisco, Chicago, Boston, Buenos Aires, Mexico City ve daha birçok modern metropol ve şehirleri hem modernizm öncesi şehirlerden hem de günümüzdeki orta ölçekli taşra kasabalarından ayıran tüm özellikleri- şiddetle eleştirmektedir. Jansen, Ankara İmar Planı Raporu'nda yeni başkentin böyle bir şehir olmamasına çok dikkat edilmesini tavsiye etmektedir: "Diğer gösterişi fazla olan şehirlerin tesirine kapılmadan sade yeni şehircilik esaslarına istinaden ve her şeyin fevkinde olan tarihî şerefe göre Ankara'nın imarı ilerleyecektir. Bu bahsettiğimiz esas nokta-i nazarlara göre, en mühim olan şehirlerimizin ihtiyaçlarını göz önünde tutarsak şehirlerimizin müstakbel modern şekilleri meydana çıkmış olur."[21]

Jansen modern metropol ve şehirlerde çok sık rastlanan ve adına kısaca "ızgara sistemi" denilen cadde ile sokakların kesiştiği kavşaklara şiddetle karşı çıkan bir şehir planlamacısıdır. Nazi partisinin sanat alanındaki resmi yayın organı *Die Kunst im Dritten Reich* adlı dergide Jansen'in yetmiş beşinci yaşı dolayısıyla onun profesyonel hayatını ve başarılarını değerlendiren ve onu "modern şehir planlamacısı" olarak göklere çıkaran bir yazar, Jansen'in bu konudaki düşüncesini kendi ağzından verir: "Nasıl ki ufak çaylar bir nehri kesemez, ara sokak ve yollar da bir anacaddeyi kesemezler."[22] 9 Kasım 1935 tarihinde Ankara'da yaptığı konuşmada da Jansen Atatürk Bulvarı'nın Türkiye'nin en "modern" bulvarı olacağını müjdelerken, aynı zamanda Avrupa'daki hiçbir başkentte görülmediği üzere, bu bulvarın kavşaklarla kesilmediğine dikkati çekmişti.[23]

Jansen şehirlerde düz ve uzun caddelere karşıdır: "Bir caddenin dümdüz veya biraz inhinalı olabilmesi keyfiyetlerinin hangisinin daha münasip ve kullanışlı olabileceğine gelince: Bu nokta bilhassa şehircilik tesirlerine nazaran izah edilmelidir. Yol kıvrımları daha ziyade iyi tesir bırakıcı bir manzara teşkil ederler. Bu şekilde bir kıvrım ancak caddenin yapılacağı yerde verilmelidir. Dümdüz bir cadde ancak çok sür'atli gidilmesi icap eden yerlerde, şehir haricinde ve düz arazide mantık ve hak kazanır. Böyle hallerde de çok devamlı düz çekilmiş bir cadde araba idare edeni, istikametini değiştiren bir yoldan daha çok fazla yorar; çünkü mütemadiyen dikkat etmek mecburiyeti vardır. Bu sebeplerden arasıra yol kıvrıntısı yapmak şayan-ı tavsiyedir."[24] Jansen aynı "estetik" gerekçelerle 1910 yılında Berlin'in Dahlem semtinin imarı için katıldığı yarışmada da planında düz değil, tatlı bir açıyla kıvrılan ana caddelere yer vermiş ve savunmasını aynı nedenlere bağlamıştı. Bu raporda kendisini, Berlin'deki düz caddelerin görünüş itibariyle çok çirkin olduğunu söylemekten de alıkoyamamıştı.[25] Jansen yalnızca düz caddelere değil, aynı zamanda ve özellikle "geniş" bulvar ve caddelere de karşı çıkmaktadır. Örneğin, kendinden önce Lörcher tarafından tasarlanmış olan yeni şehirdeki yolların lüzumundan fazla geniş açılmış olduğundan şikâyet eden Jansen, planda şu değişikliği yapar: "Mevcut pek fazla, geniş olarak açılmış bulunan caddeler maktaca daraltılarak kalan kısımlar yeşilliğe veya ön bahçeye kalabildiler."[26] Geniş cadde ve sokaklara karşı çıkış nedenini de, Ankara örneğinde ve diğer sebeplere ek olarak, "tasarruf" gerekçesiyle savunmaktadır.[27]

Jansen, Ankara'yı başkent ya da herhangi bir "modern şehir" değil de bir "bahçe şehir" -garden city, gartens-

tadt ya da cité-jardin- olarak yeni baştan kurmak istediğinden, Ankara'daki caddelerin her iki tarafında yeknesak bir görünüm arz etmemeleri için, aynı genişlikte kaldırımların bulunmamasını ve caddelerin bir tarafında da bisiklet yolları olmasını önermektedir: "Piyade kaldırımlarının caddenin her iki tarafına taksimi, eskiden olduğu gibi aynı genişlikte yapılmaz; ekseriya bir taraf daha geniş olur. Umumiyetle şimal-cenup caddelerinde garp piyade kaldırımı ve şark-garp caddelerinde ise şark tarafı daha geniş yapılır. Bu piyade kaldırımlarında bir veya iki ve daha fazla sıra ağaç yetiştirilir. Geniş caddeler piyade kaldırımı yanında ayrıca bir bisiklet yolunu da havi olurlar."[28]

yeşilliği, bir süs olarak yapılırlardı— ayrıca bir maksat için değil. Fakat böyle otomobil ve sair gürültüsünün hüküm sürdüğü bir yerde istirahatten bahsedilemez."[29] Jansen evlerin güneş alması gerekçesini öne sürerek başladığı bir bölümde konuyu hemen çıkmaz sokakların savunusuna getirmektedir:

"'Her yer güneş görmelidir,' cümlesine göre şark ve garpten ışık almayı tercih etmeli ve caddeleri de cenup-şimal istikametinde açmalıdır. Garp-şark caddelerinde ise bittabi evleri yola amut olarak yerleştirmeli. Böylece dizilen evlere caddeye amut sıra evleri denir. Bu caddeye amut sıra evler de üçer metrelik yollarla cad-

asgariye indirilmeli, mesai yerine, mektebe, istasyona olan yol hep yeşillik şeridi ile uzanmalıdır. Seyrüsefer ve yaya gidenler tamamen birbirinden ayrı ve müstakildirler."[30]

Orta sınıfın oturacağı *siedlung*'lar hakkındaki görüşlerine geçmeden önce Jansen'in Ankara'da kurulmasını bir an önce arzu ettiğini söylediği amele mahallesi hakkında da kısa bir bilgi vermek, onun modern bir şehri nasıl algıladığını anlamak açısından gereklidir. Yukarıda, Avrupa'da on dokuzuncu yüzyılın sonlarında güçlü bir şekilde ortaya çıkmış olan muhafazakâr ideolojinin radikal ve aşırı tepkici kanadında sanayileşme-

Ankara İmar Planı'nı Türkçeye çeviren Mithat Yenen'in "oturma mahalleleri" olarak adlandırdığı bölgelerde Jansen otomobil trafiğinin asgariye indirilmesi ve bu trafiğin de bahçeli müstakil evlerin olduğu sokaklardan "akmaması" için bu sokakların kör, yani çıkmaz sokak şeklinde düzenlenmesini savunmaktadır. Hatta böyle *siedlung*'larda, tıpkı Bahçeli Evler Yapı Kooperatifi planında çizdiği gibi, "önünde otomobil trafiğine açık bir sokağın bile olmadığı" ev parselleri tasarlamakta ve bunları "özellikle" bu şekilde planladığını açıkça söylemektedir. Gerekçesi sükûnet, huzur ve istirahattır. Kendi anlatımına göre, "Araba, otomobil ve bilumum motörlü vasıtaların giremeyecekleri yol ve yerleri açmak yeni bir iştir. Ara yeşillikleri eskiden büyük (*Allee*) caddelerde ve bulvarlarda yapılırlardı. Bunlar sade bir ara

deye bağlanırlar; bu suretle: 1) Cadde üzerinde oturma vergisinden kurtulunarak aynı zamanda sakin yaşamak kabil olur. Otomobiller eve kadar yaklaşamazlar. Daima yol başlarında dururlar. Fakat diğer taraftan bu amudî sıra evlerinin uzunluğu tahdit edilmiştir. Otomobillerin durdukları yerden tahammül edilecek nisbeti aşmamalıdırlar. İmar kanunları 80 metre kadar uzunluk kabul ediyorlarsa da 40-60 metreyi aşmamak bittabi daha iyidir. Bundan başka amudî sıra evlerinin caddeye muvazi evlere karşı hiçbir müreccah olmayan yerleri yoktur. Bilhassa bu amudî sıra evlerinin nihayetinde bir de yeşillik yapılırsa diğer ev şekillerine büsbütün faik olurlar. Sıra ile cadde, sıra evleri, yeşillik, diğer apartmanlı ev şekillerinde erişilemeyecek bir ideal oturmayı temin ederler. Nihayetlerinden serbest sahaya olan mesafe

ye karşı düşmanlıktan ve işçi sınıfına dağıtılması ve kontrol altına alınıp sendikalaşmalarının önüne geçilmesi gereken bir topluluk olarak bakılmasından söz edilmişti. Özellikle de işçilerin yoğun olarak bulunduğu büyük sanayi şehirlerinden korkulduğundan bahsedilmişti. Jansen bu radikal muhafazakâr tepkiyi Ankara İmar Planı Raporu'nun muhtelif yerlerinde güçlü bir şekilde vurgulamaktadır: "Ankara katiyen bir sanayi şehri olamaz ve olmayacaktır. Yeni tecrübeler sanayiin mümkün olduğu kadar civara, hatta maden, kömür ve saire olan yerlere kurulmasını icap ettiriyor."[31] Sanayi şehri olması engellenecek bir Ankara'da yapılmasını düşündüğü amele mahallesi de aslına bakılırsa bir işçi mahallesinden çok "çağdaş" ve "konforlu" bir köyde olması arzu edilen ev ve sokakları andırıyordu. Bu amele mahallesinin tasarımını *Mi-*

AIESEC Ankara bürosunun karşısında olup V. Cadde -değiştirilmiş adıyla, Cengizhan Caddesi- ile 39. Sokak köşesinde bulunan ve eklemelerle büyütülmüş B4 tipi iki katlı müstakil ev.

Aykut Kansu, 2 5 Nisan 2009.

Bugün V. Cadde -değiştirilmiş adıyla, Cengizhan Caddesi- ile 39. Sokak köşesinde AIESEC Ankara bürosu tarafından kullanılan B4 tipi iki katlı müstakil ev.

Aykut Kansu, 25 Nisan 2009

marlık dergisi sayfalarında görmek mümkündür.[32] Bu mahallenin nasıl bir anlayış çerçevesinde tasarlandığını anlamak için Jansen'in Ankara İmar Planı Raporu'ndaki anlatımına bakmak gerekmektedir:

"... eski şehrin şimali garbisinde amele mahalleleri, bu son Ankara kooperatifi [Jansen burada aynı raporunun bundan bir önceki paragrafında uzunca bir şekilde anlattığı Bahçeli Evler Yapı Kooperatifi'ni kastetmektedir] gibi bir birlik mahallesi olarak düşünülmüş olup, ileride oturacaklar için çok elverişli ve basitleştirilmiştir. Bir ev tipi: bir oturma odası, pişirme köşesi, yatak odası ve ahırdan ibarettir. Bunlar bir katlı çift ev veya sıra evleri olarak düşünülmüşlerdir. Çok basit oluşlarından, bir pencere, kapı tipi kullanılmasından çok ucuz olarak meydana getirileceklerdir. Her evin büyük bir bahçesi vardır. Çift evler, etrafı ihata ederler; sıra evleri daha yanda basit bir yolla bağlanırlar. Bu amele evlerine biran evvel başlamak en büyük temennimizdir. Bu işi sahib-i salâhiyet bir teşekkül üzerine alarak para koyma ve inşaat kontrolunu yaptırması lâzımdır. Bu şekilde inşa edilecek mahalle serbest arsalar üzerine yapılacak olandan hem ucuz hem de daha güzeldir. Bu şerait dahilinde bir mahallenin vücuda gelebileceğini isbat etmek gayet kolaydır. Aynı zamanda, ameleyi toprağına, yuvasına bağlamakla Türk milletinin bu işteki alâkasını uyandırarak hükümetin mevcut hedeflerine bu suretle bir parça daha yaklaşılmış olur."[33]

Esra Akcan'ın *Çeviride Modern Olan* kitabında yazdığı gibi, "İşçi Mahallesindeki konut birimleri için Jansen, içeriden değil bahçeden ulaşılan evin tek tuvaletini de barındıran bir kiler düşünmüştü. Bu savaş-öncesi Alman bahçeşehir ve *Siedlung* projelerinde sıkça kullanılan, fabrika işçilerinin arka bahçelerinde tarım faaliyetleriyle uğraşacaklarını tahayyül eden bir yaklaşımdı." Bahçeye yerleştirilmiş olan tuvalet sayesinde bu bahçeli evlerde oturan işçiler kendi dışkılarını evin arkasındaki tarlamsı bahçede gübre olarak kullanabilecekti.[34]

Bahçeli Evler Yapı Kooperatifi adlı *siedlung* ise doğal olarak bir amele mahallesinden biraz farklı olacaktı. Evler daha büyük, arka bahçe burada tarımsal üretim yapılmayacağı için işçi evlerinde olduğundan daha küçük ve en önemlisi, bahçe için gübre gerekmeyeceğinden, bu evlerde tuvalet evin içinde olacak şekilde tasarlanmıştı. Sınıfsız bir toplum hayali içindeki korporatist dünya görüşünde herkes toplumdaki işlevine uygun düşecek eve yerleştirileceğinden ve insanlar bir şehirde "zümre" ve "statü" farklılıklarına göre birbirinden ayrıştırılmış bölgelerde yaşayacağı için, Bahçeli Evler Yapı Kooperatifi *siedlung*'u da hem sanayi ve ticaret, hem de işçi *siedlung*'larından ayrı bir bölgede, tüm şehirde ileride kurulacak *siedlung*'lara örnek bir yerleşim yeri olarak kendi içinde dışarı kapalı bir bütün olarak tasarlanmıştı. Jansen'e göre, "en fazla" üç yüz bin kişilik bir nüfusa sahip olmasına müsaade edilmesi gereken Ankara'da ideal olarak yerleşim birimleri Bahçeli Evler mahallesi örneğindeki gibi olmalıydı.[35]

Jansen'in bu *siedlung* için çizdiği taslaklarda önceleri hafif şehir görüntüsü vermesi gerekçesiyle yerleştirdiği sıra evler kooperatif üyeleri tarafından beğenmediğinden, dergiye koyduğum ve hem o günkü *Ulus* gazetesinde, hem de *Karınca* ve benzeri dergilerde nihai Jansen planı gibi gözüken 14 Ocak 1934 tarihli tasarımı görsel anlamda daha açıklayıcı olacağını düşündüğüm için "yeni baştan" çizdirttim. Ancak bu "nihai" Jansen tasarımının 1938 yılında inşaata başlandığında "tıpatıp" tatbik edilmediğini, Ankara Belediyesi arşivinde bulunan uygulama planlarından biliyoruz. Uygulama planı hem Esra Akcan'ın *Çeviride Modern Olan* kitabında, hem de Özlem Mumcu Uçar'ın Bahçelievler için hazırladığı doktora tezi ve o tezdeki malzemeyi kullanarak yazdığı "Sınır Kavramına Mekânsal bir Yaklaşım: Bahçelievler Örneği" adlı makalede yayınlanmıştır.[36] Uygulama planının yeniden çizilmiş renkli hali ise ilk defa olarak bu dergide yayınlanmaktadır. Bu yazıda son olarak, Bahçeli Evler Yapı Kooperatifi'nin işgal ettiği arazinin bugünkü hali bir başka haritada gösterilmektedir.

Ankara'daki diğer konut alanlarına örnek olacak bu *siedlung* 10 Mayıs 1936 tarihli *Ulus* gazetesinde planı ve açıklamasıyla birlikte kamuoyuna tanıtılırken, bu sayfadaki bir çerçeve yazı da Kemalist tahayyülün ne olduğunu çok açık bir şekilde gösteriyordu: "Kooperatif mahallesine uzaktan bakanlar, onu üç sıra aynı boyda ağacın çevrelediği bir orman içinde göreceklerdir. 350 ev de yapıldığı zaman boyu bir kilometreyi geçecek olan bu mahalle çarşısı, mektebi, gazinosu, kulübü, kitaphanesi ve parkı ile tam ve müstakil bir şehir hüviyeti taşıyacaktır. Kooperatif mahallesi, İstasyonun arkasında yapı için ayrılan yer vasıtasiyle Yenişehirle kolaylıkla birleşecektir. Bir tahminimiz de şudur ki, İmar Direktörlüğü bu mahallenin iki tarafındaki arsalar üzerinde inşaata ancak bir prensip içinde ve insicamı korumak şartiyle izin vermelidir."[37]

AYKUT KANSU
UFUK ÜNİVERSİTESİ ÖĞRETİM ÜYESİ

DİPNOTLAR

1 Tüm bu yapı kooperatiflerinin orijinal Bahçeli Evler Yapı Kooperatifi arazisine eklemlenme biçimi ve bu eklemlenmeyle oluşan sokak dokuları ile Bahçeli Evler Yapı Kooperatifi arazisine bitişik olmayıp da bugünkü Bahçelievler'in parçası olan Şen Yuva Yapı Kooperatifi (1941), Yeşil Yurt Yapı Kooperatifi, Zümrüt Evler Yapı Kooperatifi (1944), Yurt Yapı Kooperatifi (1942), Küçük Evler Yapı Kooperatifi (1937) ve Eser Yapı Kooperatifi (1958) arazilerinin krokisi için bkz., İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Bahçeli Evler'in Öyküsü: Bir Batı Kurumunun Yeniden Yorumlanması* (Ankara: Batıkent Konut Üretim Yapı Kooperatifleri Birliği Yayını, 1984), s. 112.

2 İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Bahçeli Evler'in Öyküsü: Bir Batı Kurumunun Yeniden Yorumlanması* (Ankara: Batıkent Konut Üretim Yapı Kooperatifleri Birliği Yayını, 1984), ss. 54-56.

3 Lörcher'le ilgili şimdiye kadar en kapsamlı çalışmayı Ali Cengizkan yapmıştır. Lörcher'in görevlendirilmesi ile ilgili olarak bkz., Ali Cengizkan, *Ankara'nın İlk Planı 1924-25 Lörcher Planı: Kentsel Mekan Özellikleri, 1932 Jansen Planı'na ve Bugüne Katkıları, Etki ve Kalıntıları* (Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı ve Arkadaş Yayıncılık Ltd. ortak yayını, 2004), ss. 35-48.

4 Lörcher'in nasıl bir "bahçe şehir" anlayışıyla Ankara'yı tasarladığı Levent Uluış'in bu dergide yazdığı makalede anlatıldığı için burada tekrarlamanın gereği yoktur.

5 Korporatist ideolojinin Türkiye'deki siyasal, sosyal ve ekonomik politikalara nasıl yansıdığını görmek için bkz., Taha Parla ve Andrew Davison, *Corporatist Ideology in*

Kemalist Turkey: Progress or Order (Syracuse: Syracuse University Pres, 2004). Korporatist özlemin 1930'lu yıllarda Türkiye'deki ekonomi politikalarını ne kadar ciddi şekilde etkileyip bunları şekillendirdiğini anlatan bir makale için bkz., Aykut Kansu, "Economic Policies between 1908 and 1950," Erik J. Zürcher (der.), *Turkey in the Twentieth Century* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2008) içinde, ss. 359-377.

6 Andrew Lees, *Cities Perceived: Urban Society in European and American Thought, 1820-1940* (Manchester: Manchester University Press, 1985), ss. 276-288.

7 "In Jeden Haus Wohnen Im Durchschnitt ...," adlı karikatür (Franziska Bollerey ve Kristiana Hartmann, "A Patriarchal Utopia: The Garden City and Housing Reform in Germany at the Turn of the Century," Anthony Sutcliffe (der.), *The Rise of Modern Planning, 1800-1914* (Londra: Mansell, 1980) içinde, s. 142.)

8 Bu konuda Gerhard Fehl'in bir makalesi -yirminci yüzyıl başı Almanya'daki şehirleşme sorunları üzerine Türkçedeki muhtemelen tek akademik yazı olmasının yanı sıra- konunun yalnızca teknik değil aynı zamanda ideolojik yönünü de incelemesi bakımından çok önemlidir: Gerhard Fehl, "Almanya'da 'Dar Gelirliler' için Konut Üretimi: 19. yy. Sonrası Konut-Yerleşme-Şehir," İhsan Bilgin ve Mehmet Karaören (der.), *Türkiye'de Son On Yılda Toplu Konut Uygulamaları Sempozyumu* (İstanbul: Yıldız Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Eğitim ve Kültür Derneği Yayını, 1992) içinde, ss. 17-54. (İhtiyacım olan bu kitabı bana son derece hızlı bir şekilde ulaştıran Bilgi Üniversitesi öğretim üyesi Profesör Dr. İhsan Bilgin'e teşekkürü bir borç bilirim.) Hamburg'daki kolera salgını ve bunun Alman politikasına etkisi için son derece kapsamlı bir araştırma olan şu kitaba bkz., Richard J. Evans, *Death in Hamburg: Society and Politics in the Cholera Years, 1830-1910* (:Oxford ve New York: Oxford University Press, 1987).

9 Hermann Jansen, "Yapı Kooperatifleri," *Ulus*, 9 Kasım 1935, s. 1 ve s. 4; ve Hermann Jansen, "Yapı Kooperatifleri," *Karınca*, A: 2 (Mart 1936), ss. 44-45. Jansen, hazırladığı şehir planı hakkında, Ankara'da Türk Mühendisler Birliği konferans salonunda 9 Kasım 1935 günü yaptığı sunumda yine "kıra kışlaları"nı kötülemekteydi: "Ankara mahallelerinin karakterini, yangın yerinde yabani ot ve ağaçlar gibi sık ve alabildiğine yükselen dörtten altı kata kadar olan 'kira kışlaları' değil, yakında [Bahçeli Evler] yapı kooperatifi tarafından kurdurulacak olan iki veya üç katlı hususi bahçeli ve biribirine bitişik sıra evleri gibi evler gösterecektir." ("Profesör Yansenin Konferansı," *Ulus*, 11 Kasım 1935, s. 5)

10 [Vedat Nedim Tör], "Vedat Nedim Tör'den Gelen Cevap," *Karınca*, A: 2 (Mart 1936), ss. 83-84.

11 Bu ideolojik bakış açısının Bahçeli Evler Yapı Kooperatifi'nın kurulması için yazılan gerekçeler arasında rastladığımız bir örneği için bkz., [Veli Atauz], "M. Veli Atauz'dan Gelen Cevap," *Karınca*, A: 2 (Mart 1936), ss. 56-57.

12 Howard'ın bahçe şehir tahayyülünü anlamanın en iyi yolu onun bu fikri savunduğu 1898 yılında yayınlanan kitabını okumaktan geçer: Ebenezer Howard, *To-Morrow: A Peaceful Path to Real Reform* [Özgün metne Peter Hall, Dennis Hardy ve Colin Ward'un yaptığı yorumlarla] (Londra: Routledge, 2003). Howard ve onun bahçe şehir fikri üzerine yapılan akademik çalışmaların sayısı oldukça kalabalıktır

13 Hemen hemen aynı iddiayı neredeyse aynı terimlerle faşist lider Benito Mussolini de 1927 yılında yaptığı önemli bir konuşmada söylemişti: Sanayileşmeye karşıydı. "Toprağa dönüşü" destekliyordu; bu hareketin, sanayileşmenin yarattığı kötülükleri bertaraf edeceğine inanıyordu. Şehirlerde yoğun olarak rastlanan suç ve hastalıkların kırsal kesimde görülmediğini iddia etmekteydi. Kırsal alanda yüksek olan doğurganlığın kentsel bölgelerde hızlı bir şekilde düşmüş olmasından yakınıyordu. (Arnald Cortesi, "Fascisti Attempt to Stem Urbanism—Bill Forbidding New Factories in Large Cities Is Opposed by Industrial Interests," *The New York Times*, 31 Temmuz 1927, s. E8.)

14 "Full Text of Mussolini's Speech Outlining His Plans for a Greater Italy," *The New York Times*, 29 Mayıs 1927, s. 12. 1928 yılına girildiğinde bu karar doğrultusunda şehre göçen İtalyan köylülerini gerisin geriye köylerine yollama işi artık belediye başkanlarının işlevleri arasına girmişti. ("Against Italian Urbanism: Prefects Take Measures to Send Peasants Back to Their Land," *The New York Times*, 27 Kasım 1928, s. 6.) Bu iş çok ciddiye alınmış ve bir devlet meselesi addedilmişti ("Italy Opens Fight Against Urbanism: Cabinet Council Gives Power to Prefects to stop Drift of People to the Towns—Move Called a 'Warning' Mussolini Says. He Expects the Nation's Aid in Keeping Peasants on the Land," *The New York Times*, 2 Aralık 1928, s. 3.)

15 Almanya'da Hitler dönemindeki tarımsal yapıları ve arkasındaki ideolojiyi inceleyen şu kapsamlı kitaba bakılabilir: John E. Farquharson, *The Plough and the Swastika: The NSDAP and Agriculture in Germany, 1928-45* (Londra ve Beverly Hills: Sage Publications, 1976). Ayrıca bkz., Kim R. Holmes, "The Forsaken Past: Agrarian Conservatism and National Socialism in Germany," *Journal of Contemporary History, 17/4* (Ekim 1982), ss. 671-688.

16 Yirminci yüzyıldaki modern metropollere duydukları düşmanlıktan bahsetmese de Ali Cengizkan Lörcher ile Jansen'in her ikisinin de bahçe şehir tarzı bir Ankara yaratmak istediklerini ve aslında Jansen'in tasarladığı Ankara'nın büyük ölçüde Lörcher'in tasarımının çok az değiştirilmiş bir devamı olduğunu anlatmaktadır (Ali Cengizkan, "Ankara 1924-25 Lörcher Planı: Bir Başkenti Tasarlamak ve Sonrası," Ali Cengizkan, *Modernin Saati: Yirminci Yüzyıl'da Modernleşme ve Demokratikleşme Pratiğinde Mimarlar, Kamusal Mekan ve Konut Mimarlığı* (Ankara: Mimarlar Derneği/İstanbul: Boyut Yayın Grubu, 2002 ortak yayını), ss. 37-59).

17 Wolfgang Sonne, *Representing the State: Capital City Planning in the Early Twentieth Century* (Münih, Berlin, Londra ve New York: Prestel, 2003), ss. 111-114.

18 Jansen'in yarışmaya sunduğu ilk taslak plan için bkz., Gönül Tankut, *Bir Başkentin İmarı: Ankara, 1929-1939* (Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayını, 1990), ss. 46-47 arasına yerleştirilmiş Plan 2.4.

19 Bernd Nicolai, *Moderne und Exil: Deutschsprachige Architekten in der Türkei, 1925-1955*(Berlin: Verlag für Bauwesen, 1998), ss. 67-76.

20 Manfred Kühn ve Ludger Gailing, "From Green Belts to Regional Parks: History and Challenges of Suburban Landscape Planning in Berlin," Marco Amati (der.), *Urban Green Belts in the Twenty-First Century* (Aldershot ve Burlington: Ashgate, 2008) içinde, ss. 187-193. Tüm bu tasarımların Nazi döneminde nasıl bir bahçe şehir tahayyülü içine oturduğunu anlatan bir makale için bkz., Gerhard Fehl, "The Nazi Garden City," Stephen V. Ward (der.), *The Garden City: Past, Present and Future* (Londra: E & FN Spon, 1992) içinde, ss. 90-92. Ayrıca bkz., Nicole Huber, "From Berlin to Germania: Cinema and the Implementation of National Politics in Regional Planning," Clemens Zimmermann (der.), *Zentralität und Raumgefüge der Großstädte im 20. Jahrhundert* (Stuttgart: Steiner, 2006) içinde, ss. 163-165.

21 [Hermann Jansen], "Ankara İmar Planı," *Mimarlık, 5/2* ([Şubat] 1948), s. 23.

22 Hans Stephan, "Hermann Jansen," *Die Kunst im Dritten Reich*, Seri 5, *8/5* (Mayıs 1944), s. 98. Stephan bu makalesinde Jansen'in "Hitler'in Başmimarı" olarak ünlenen ve savaş sonrası Nürnberg'deki Savaş Suçluları Mahkemesi'nde Nazi döneminde işlediği suçlar nedeniyle yirmi yıl Berlin-Spandau Hapishanesi'nde yatmaya mahkûm edilen Albert Speer'in hocası olduğunu ve Speer'in dalaletiyle Berlin'de çeşitli *siedlungslar* planlamakla görevlendirildiğini yazmaktadır (s. 96). Jansen'in Berlin-Gatow, Berlin-Kladow, Berlin-Selchow ve Berlin-Dahlem için 1936 yılından 1943 yılına kadar tasarladığı *siedlungsların* planları Architekturmuseum der Technischen Universität Berlin arşivinde bulunmaktadır. Bu tasarımların "hepsi" birer bahçe şehir tarzında düzenlenmiştir. (Hans Stephan'ın makalesine dikkatimi çeken ve makaleyi bana ulaştıran Technische Universität Berlin'deki doktora "öğrencim" Levent Uluış'e çok teşekkür borçluyum.)

23 "Profesör Yansenin Konferansı," *Ulus*, 11 Kasım 1935, s. 5.

24 [Hermann Jansen], "Ankara İmar Planı," *Mimarlık, 5/2* ([Şubat] 1948), s. 13.

25 Wolfgang Sonne, *Representing the State: Capital City Planning in the Early Twentieth Century* (Münih, Berlin, Londra ve New York: Prestel, 2003), s. 111.

26 [Hermann Jansen], "Ankara İmar Planı," *Mimarlık, 6/1* ([Ocak] 1949), s. 22.

27 "Birçok büyük yolların bir ana caddede tevhidi ile ve fazla lüzumsuz yollardan çekinilerek, heyet-i umumiyesinin mümkün olduğu kadar kısaltılması ile yüzbinlerce litre (mayi mahrukat) iktisat edilmiş olur. Bununla beraber düşünmelidir ki, yollar sade inşalarındaki masrafları ile kalmazlar; onların müteakip senelerdeki bakımları büyük masraf kapıları açarlar. Bu yüzden lüzumundan fazla geniş yapmamakla çok para iktisat etmek kabildir." ([Hermann Jansen], "Ankara İmar Planı," *Mimarlık, 5/2* ([Şubat] 1948), ss. 11-13). Ali Cengizkan da Lörcher üzerine yazdığı makalede Lörcher'in bugünkü Kızılay ve Sıhhiye'de açmış olduğu ve Atatürk Bulvarı'na bağladığı sokakları Jansen'in *kapattığını* belgeleriyle göstermektedir (Ali Cengizkan, "Ankara 1924-25 Lörcher Planı: Bir Başkenti Tasarlamak ve Sonrası," Ali Cengizkan, *Modernin Saati: Yirminci Yüzyıl'da Modernleşme ve Demokratikleşme Pratiğinde Mimarlar, Kamusal Mekan ve Konut Mimarlığı* (Ankara: Mimarlar Derneği/İstanbul: Boyut Yayın Grubu, 2002 ortak yayını), ss. 37-59).

28 [Hermann Jansen], "Ankara İmar Planı," *Mimarlık, 5/4* ([Nisan] 1948), s. 21.

29 [Hermann Jansen], "Ankara İmar Planı," *Mimarlık, 5/2* ([Şubat] 1948), s. 14.

30 [Hermann Jansen], "Ankara İmar Planı," *Mimarlık, 5/3* ([Mart] 1948), s. 19.

31 [Hermann Jansen], "Ankara İmar Planı," *Mimarlık, 5/3* ([Mart] 1948), s. 23.

32 29 Şubat 1936 tarihli ve "H. Jansen" imzalı "Ankara Amele Mahalesi" [sic, mahallesi] planı ([Hermann Jansen], "Ankara İmar Planı," *Mimarlık, 6/1* ([Ocak] 1949), s. 21)

33 ([Hermann Jansen], "Ankara İmar Planı," *Mimarlık, 6/1* ([Ocak] 1949), s. 24 ve s. 44.

34 Esra Akcan, *Çeviride Modern Olan: Şehir ve Konutta Türk-Alman İlişkileri* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009), s. 81.

35 Modern anlamda sanayiin olmadığı bir şehir tahayyül eden Jansen, Ankara İmar Planı adlı raporunda, "tetkikler neticesinde müsait şehir büyüklüklerinin 200,000 den [sic] 300,000 arasında" olduğunu iddia ederek Ankara'nın daha fazla nüfusa sahip olmaması gerektiğini ısrarla belirtmektedir: "Ankara'nın ihtiyacı ve müstakbel nüfusu tayin edilerek şehir halkının 300 bini aşmamasını temin etmek lazımdır. Hatta icap ederse kati tedbirlerle şehrin aleyhine olacak inkişafı menetmelidir. Böylelikle Ankara tam manası ile oturulabilecek bir şehir halini alır." [Hermann Jansen], "Ankara İmar Planı," *Mimarlık, 6/1* ([Ocak] 1949), s. 44)

36 Esra Akcan, *Çeviride Modern Olan: Şehir ve Konutta Türk-Alman İlişkileri* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009), s. 155; ve Özlem Mumcu Uçar ve Ahsen Özsoy, "Sınır Kavramına Mekânsal bir Yaklaşım: Bahçelievler Örneği," *İTÜ Dergisi/A—Mimarlık, Planlama, Tasarım, 5/2* (Eylül 2006), s. 20. (Bu uygulama planını, üzerinde çalışma yapmak için bana yollayan Anadolu Üniversitesi öğretim üyesi Özlem Mumcu Uçar'a çok teşekkür ederim.)

37 "Kooperatif Mahallesine bir Bakış." *Ulus*, 10 Mayıs 1936, s. 5.

BAŞKENTİN KALBİNİ TASARLAMAK

ANKARA BAKANLIKLAR ÜÇGENİNİN ŞEKİLLENİŞİ*

YRD. DOÇ. DR. NEŞE GURALLAR

Ankara'nın başkent ilan edilmesi ve cumhuriyetin kuruluşu ile birlikte yönetici kadro Ulus civarına yerleşmiş, başta Hükümet Konağı ve İttihad ve Terraki Parti yapısı olmak üzere imparatorluğun kent merkezindeki yapı stoğunu kullanarak ilk adımları atmıştır. Ulus civarındaki eğitim yapıları da yeni kurulan hükümetin ilk vekâletlerine ev sahipliği yapar. Bu geçici çözümlerin yerini alacak olan kalıcı düzenlemeler, cumhuriyetin ilk yıllarının en büyük imar faaliyeti olan Ankara'nın inşası sürecinde gerçekleşecektir. Yönetim yapılarını tek bir mekânsal bütünlük içerisinde çözme gayreti, başkentin yönetim merkezi, adeta kalbi olan Bakanlıklar bölgesi ile biçimlenecektir.

Bakanlıklar, 1933.

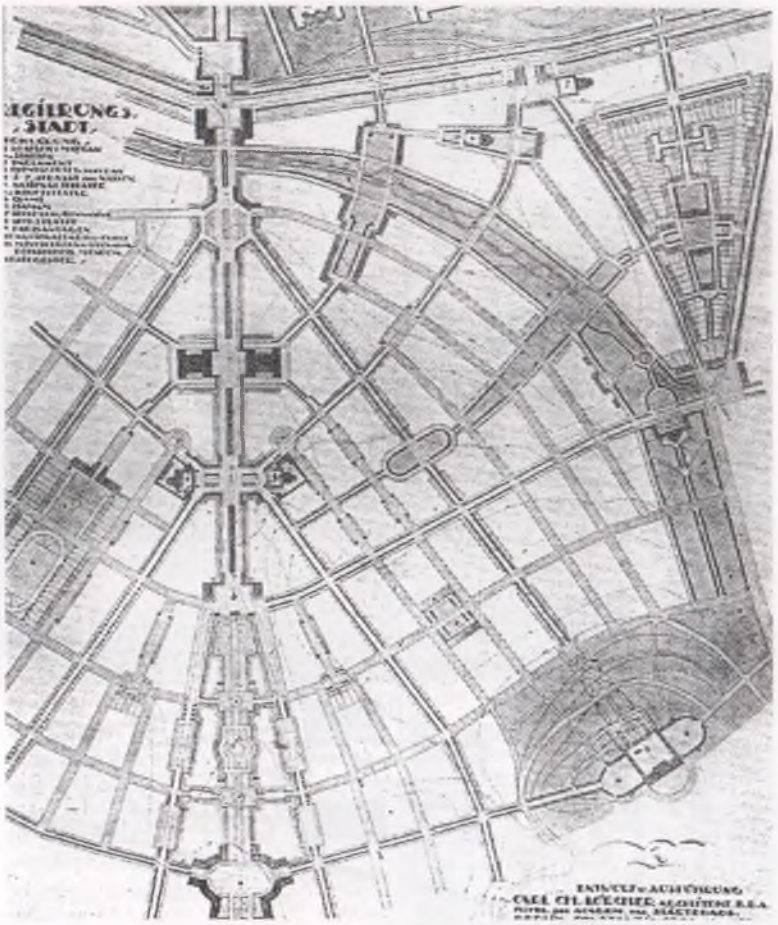
Cumhuriyet'in Başkenti, Ankara Üniversitesi, 2007

* Bu yazının gerçekleşmesini sağlayan araştırma süreci, "Temsil ve Mekân: Ankara Bakanlıklar Bölgesinde Gelişim ve Değişim" başlıklı, BAP 06-2005/18 nolu proje ile Gazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri tarafından desteklenmiştir. Kuruma, desteklerinden ötürü teşekkurlerimi sunarım. Bu çalışmada kullanılan Almanca kaynaklardan (Nicolai, 1998 ve Holzmeister, 1937) Sayın Esin Boyacıoğlu ve Önder Aydın'ın yardımları ve çevirileri sayesinde yararlanabildim. Kendilerine teşekkürü borç bilirim. Sayın Esin Boyacıoğlu'na son okuma için de ayrıca teşekkür etmek isterim.

Bu yazının konusu, "devlet mahallesi", "hükümet kartyesi" gibi isimlerle de anılan idari merkezin oluşturduğu kentsel mekân üretme çabasının tarihsel sürecidir.[1] Uç noktası kuzeyde Güven Anıtı ile başlayan, geniş tabanı güneyde Meclis binası ile tamamlanan üçgen formundaki Bakanlıklar bölgesi yazıda "Bakanlıklar üçgeni" adı ile ele alınmıştır.

Devlet yapılarını bir arada çözme çabasının ürünü olan bu kentsel form, kentliye de hizmet edecek bir ka-

musal mekân olarak tasarlanmıştır. Oldukça zor bir süreç sonunda gerçekleşen bu değerli kentsel/kamusal mekân, bugün gerçek sahipleri olan kentliler tarafından kullanılamamaktadır. Bu kentsel mekânın kentliler tarafından kullanılamayışı büyük bir çelişki ve kayıptır. Bu yazıda, bu değerli kentsel/kamusal mekânın kent mekânı üzerinde ortaya çıkış ve biçimleniş süreci, taşıdığı ve unutulan değeri, Lörcher, Jansen ve Holzmeister'in planları ve yazıları ile anlaşılmaya çalışılmaktadır.

Şekil 1: Lörcher Planı 1924-25 yeni Ankara ve Bakanlıklar üçgeni.

Vardar, 1989; Cengizkan, 2004

DEVLET MAHALLESİ FİKRİ

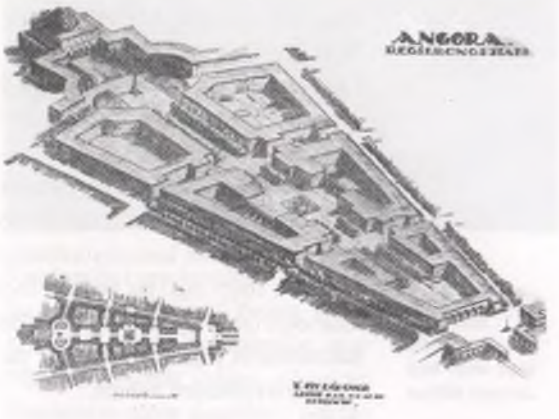
Bakanlıklar ve diğer yönetim birimleri, Ankara'nın başkent ilan edilmesi ve cumhuriyetin kurulması ile birlikte kullanmaya başladıkları geçici yapılardan kendileri için inşa edilen yeni yapılara geçmeye zaman içinde başlar. Yeni rejimin ilk önemli yönetim yapısı Mimar Vedat Tek tarafından tasarlanan, 1924 yılında gerçekleşen II. Büyük Millet Meclisi'dir.

Ankara, payitaht İstanbul'a karşı yeni bir başkent olarak kurulurken, Ankara'nın eski yüzü reddedilmekte, bir bakıma Yenişehir, İstanbul'a karşı bir "yeninin içindeki yeni" olarak kurgulanırken, Yenişehir'in çekirdeği de, "Vekâletler Mahallesi" ile şekillenmektedir. Devletin (yani aslında Habermas'ın ifadesi ile "kamu erkinin") ve başkentin temsiline uygun bir kamusal mekân yaratma çabası söz konusudur.

Hemen ardından gerçekleşen önemli yönetim yapıları (Maliye Vekâleti, Adliye Vekâleti, Divan-ı Muhasebat, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti, Maarif Vekâleti) kent içinde farklı noktalarda, dağınık olarak yer alır.

Bu yapılardan ilk üçü Ulus civarında Meclis'e yakın konumlanırken, Sağlık Bakanlığı (Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti) ve Maarif Vekâleti[2] (bugün Kültür Bakanlığı) eski şehir Ulus'tan "Yenişehir"e doğru bir yönelişe işaret eder. Yönetim yapılarının eski şehir Ulus'tan başlayarak kent içindeki dağınık konumları, "devlet mahallesi" fikrinin gerçekleşmeye başlaması ile sonlanacaktır. Ancak bu kolay elde edilen bir süreç değildir. Falih Rıfkı Atay (2004: 461) *Çankaya* adlı kitabında, elde ettikleri ucuz arsaları bürokratlara satmaya çalışan spekülatörlerin devlet yapılarının tek bir mahallede toplanmasına karşı geldiklerini anlatır. Karşı görüş, yönetim yapılarının tek bir alanda toplanmasının bir hava saldırısı karşısında tehlike yaratacağını ileri sürer. Atatürk ise "hepsini ayrı ayrı müdafaa edeceğim yerde bir arada müdafaa ederim" (Atay, 2004: 461) der.

Ancak Atay (2004:461), projeye engel olanların Büyük Millet Meclisi arsasının kamulaştırılmasını geciktirdiklerini ve bu gecikmenin arsa fiyatını 20 bin liradan 2.5 milyon liraya çıkardığını aktarır. Oldukça pahalıya mal olduğu anlaşılan bu bütüncül kentsel mekânı oluşturan zemin, Atay'ın sözünü ettiği kamulaştırmalarla sağlanır. Şehirdeki imar faaliyetlerini düzenlemek üzere 16 Şubat

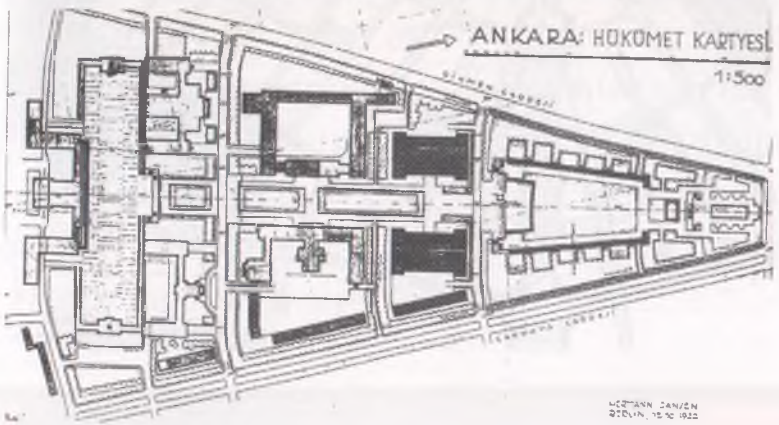
Şekil 2: Lörcher Planı 1924-25 yeni Ankara ve Bakanlıklar üçgeni.

Vardar, 1989; Cengizkan, 2004

Jansen'in 1928'de yerini belirlediği Devlet Mahallesi, Holzmeister tarafından 30'larda oluşturuldu.

Cumhuriyetin 75 Yılı. Cilt 1. YKY. İstanbul.

Jansen'in Bakanlıklar üçgeni için 15.10.1935 tarihli son tasarımı.

Ankara İmar Planı, 1937

1924'de kurulan Şehremaneti'ne, 24 Mart 1925 tarihli 583 sayılı yasa ile kamulaştırma yetkisi verilmiş, böylece başkentin eski şehrin sınırları dışında gelişmesi ve Yenişehir'in ortaya çıkması için gerekli şartlar hazırlanarak, Sıhhiye tarafında 400 hektarlık büyük bölümü bataklık olan bir arazi kamulaştırılmış ve bugünkü Yenişehir'in temeli atılmıştır (Tankut, 1988; Aydın, vd., 2005). Yine 1928 yılında çıkarılan özel bir yasa ile "Vekâletler Mahallesinin" Yenişehir'de bir arada inşasının temelleri atılmış ve bunu temin etmek üzere 1929 yılında Yenişehir'de 20 hektarlık bir alan kamulaştırılmıştır (Altaban, 1997: 89). Bu konuda İnci Aslanoğlu (2001: 37) 28 Mayıs 1928'de Bakanlıkların yapımı ile ilgili bir yasanın onaylandığını belirtir.

Payitaht İstanbul'a karşı yeni bir başkent olarak kurulurken Ankara'nın eski yüzü reddedilmekte, bir bakıma Yenişehir, İstanbul'a karşı bir "yeninin içindeki yeni" olarak kurgulanırken, Yenişehir'in çekirdeği de "Vekâletler Mahallesi" ile şekillenmektedir. Devletin (yani aslında Habermas'ın ifadesi ile "kamu erkinin") ve başkentin temsiline uygun bir kamusal mekân yaratma çabası söz konusudur. Bu temsil yalnızca tek tek yapılarla değil, kentsel bir bütünlük içinde, yapı ve kent mekânı ile bir arada oluşturulmaktadır.

BAKANLIKLAR ÜÇGENİNİN BİÇİMLENMESİ: LÖRCHER, JANSEN, HOLZMEISTER

Yenişehir içerisinde yönetim yapılarının bir arada toplandığı bir Bakanlıklar sitesinin, Ankara'nın ilk planı olarak kabul edilen Lörcher Planı (1924-25) ile fiziksel olarak şekillendiği bilinmektedir (Vardar, 1989; Cengizkan, 2004). Bu konudaki müzakerelerin süreç içerisinde devam ettiğini *Mimar* dergisinde de takip etmek mümkündür. Burhan Arif, 1933 yılında *Mimar* dergisinde, hükümet "dairelerinin mevkiinin tayininde de" Türk mimarlarının emeğinin geçtiğini kaydeder.[3]

Lörcher'in Bakanlıklar üçgeni ile ilgili çalışmaları (Şekil 1-2), ana trafik arterinin Kızılay Meydanı'nda kesilmesi ve yolun ikiye ayrılması ile uç noktası Kızılay'da başlayan Bakanlıklar üçgeninin form aldığını gösterir. Lörchrer üçgenin içini yayalaştırarak özel bir kentsel kamusal mekân tasarlamıştır. Böylelikle bu kentsel mekânın günlük yaşamın bir parçası olması, trafikten yalıtılmış yaya hareketleri ve algıları ile mümkün olabilecektir.

1927 yılında başlanan ve 1928 yılında sonuçlanan yarışma ile Jansen, Ankara'nın yeni imar planının müellifi olur. Bakanlık yapılarının Kızılay Meydanı tarafında toplanması yarışmacılara bildirilen kararlar arasındadır (Cengizkan, 2004: 108). 1932 yılında onaylanan Jansen planında, Lörcher planında olduğu gibi Kızılay'da başlayan üçgen bir form içinde yönetim yapıları bir araya getirilmiştir. Cengizkan (2004), yarışmacılara veri olarak sunulan kararların yanı sıra Lörcher planının halihazırda kente zaten şekil verdiğini, Havagazı Boru Dağıtım Planı ile de ispat eder.

Jansen'in (Ankara İmar Planı, 1937: 20) tüm Bakanlık yapılarını bir araya toplayan bu alana özel bir önem verdiği, "Bütün Bakanlık ve hükümet binalarını bir araya toplamak birçok Avrupa merkezlerinin arzusudur. Fakat bu da ancak Ankara'da hakikat olabilecek," sözlerinden de anlaşılmaktadır. Jansen, Bakanlıklar üçgeni ile ilgili kararlarını detayları ile izleyebildiğimiz bilinen ilk çizimini 6 Kasım 1929 tarihinde ortaya koyar. Bu tasarım Holzmeister'in Eylül 1929 tarihli (yine bilinen) (Şekil 3) ilk tasarımından yaklaşık iki ay sonra gerçekleşmiştir. Holzmeister'in ve Jansen'in yakın zamanlarda gerçekleştirilen bu tasarımları, alanın şekillenişinde Jansen'le Holzmeister arasında gelişen süreci ortaya koyar. Holzmeister'in tasarımının referans noktalarını kendisinin daha önce inşa ettiği iki yapı, Milli Savunma Bakanlığı ve Genel Kurmay oluşturmaktadır. Bu iki yapıyı karşılayan alan belirli bir geometrik form oluşturmaz ve bir orta eksen de tanımlamaz. Yukarıda sözünü ettiğimiz gibi bu öneriden

Bakanlıklar. 1938.

Cumhuriyet'in Başkenti. Ankara Üniversitesi. 2007

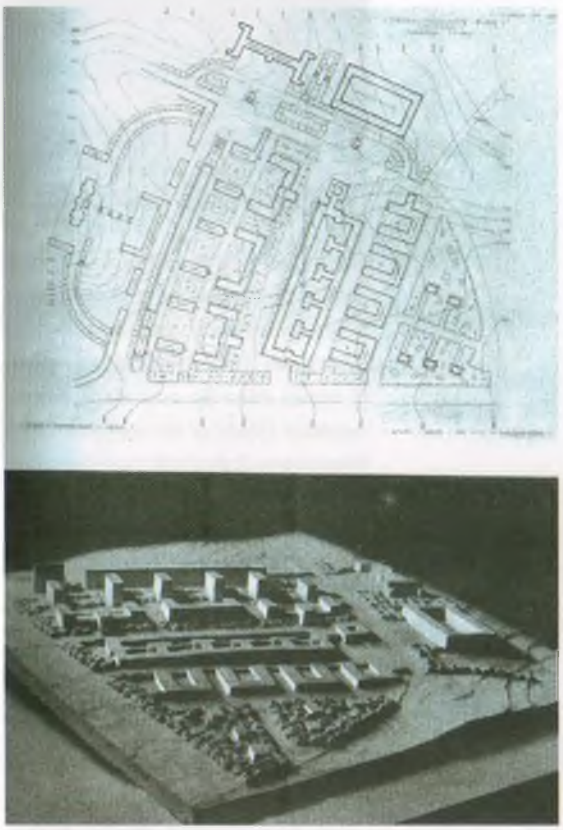
iki ay sonra Jansen üçgeni ve üçgen içindeki simetri eksenini (ana yaya aksını) koruyan bir öneri getirir. Bu noktada Jansen'in duruma müdahale ettiği ve "devlet mahallesi" için öngörülen üçgeni ve yaya aksını koruyarak, bunu Holzmeister'e kabul ettirmeyi başardığı anlaşılmaktadır.

Holzmeister'in (1937: 204) Bakanlıklar üçgenini tarif eden, "Park, Zafer Allesi (simetrik tören yolu) ve Vilayetler Meydanı" ifadeleri, burada yer alacak mekânsal dizilimi ve gerçekleşecek mekânsal deneyimi açıklıkla ifade etmiştir. Bunlar, kent plancısı ve mimarın, Jansen ve Holzmeister'in ortak tavır alabildikleri ana kararlardır. Üçgen yeşil ile başlayacak (Güven Park), "Zafer Yolu/Allesi" adı verilen, aynı zamanda üçgenin simetri ekseni olan yaya arteri (ki bu aks görsel olarak Sıhhiye'den başlar) ile devam edecek, bu arterin ulaştığı (kot farkı nedeniyle ulaşmaya çalıştığı) Vilayetler Meydanı ile sürecektir. Böylelikle üçgenin mekânsal düzenini ifade eden ana kararlar netleşmiştir. Bu dizilimin kentliye vereceği mesajlar da isimlerinde saklıdır. Güven, Zafer ve ülkenin bütününü temsil eden Vilayetler.

Lörcher'in çalışmalarında üçgenin sivri ucu yapılarla donatılmış olarak (Şekil 1- 2) görülürken, Jansen ve Holzmeister bu alanı park olarak kurgular. Açılışı 1935 yılında yapılacak olan Anton Hanak ve Josef Thorak'ın tasarladığı Güven Anıtı, Sıhhiye'den başlayan eksen üzerinde, üçgenin başlangıç noktasında yer alır.

Üçgen içinde devam eden orta eksen yaya olarak kurgulanmıştır. Bu kentsel aksın adı, Holzmeister'in anılarında Zafer Allesi/Yolu olarak karşımıza çıkar. Jansen'in Meclis'e kadar devamlılığını esas aldığı bu eksen Holzmeister'in İçişleri Bakanlığı'nı inşa etmesi ile sürekliliğini kaybeder. Gerçekten de bugün yarattığı ani kot farkı ile İçişleri Bakanlığı orta eksenin (Zafer Yolunun) üzerinde kalmakta, yapıdaki zemin kat boşaltması da alt kotlardan eksenin sürekliliğinin algılanmasına yetmemektedir. Falih Rıfkı Atay da (2004: 462), Jansen'in görüşlerine paralel olarak, "devlet mahallesini" bitirmesi gereken yapının Meclis olması gerekirken, İçişleri Bakanlığı olmasından duyduğu rahatsızlığı ifade eder ve "gelecek nesiller İç İşleri Bakanlığını bir gün yıkacaklardır" der. Jansen, tasarlanan kentsel mekânı tarif eden yapıların mimarisinden duyduğu genel memnuniyetsizliğini İmar Planı'nda not edecektir.[4]

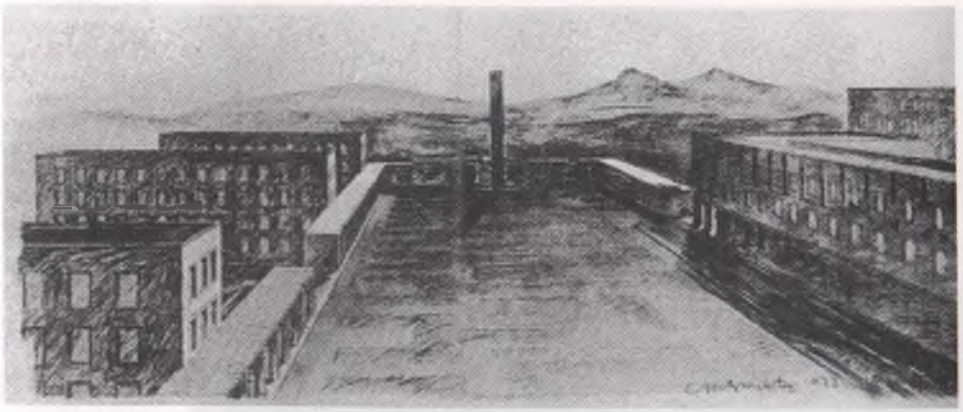
İçişleri Bakanlığı'nın yaya aksını kesmesindeki olumsuzluklara rağmen, Jansen'in bir diğer başarısı Vilayetler

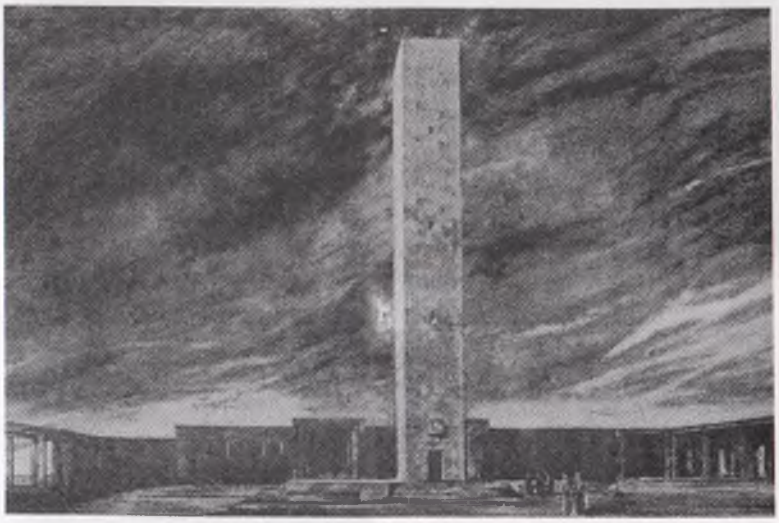

Şekil 3: Holzmeister'in Hükümet Mahallesi için Eylül 1929 tarihli önerisi.

Holzmeister, 1937

Meydanı'nı kurgulamaktır. Jansen'in bu meydana verdiği değeri rapor notlarında da okumak mümkün. İmar Planı Raporu'nda Jansen, Vilayetler Meydanı'nı şöyle tanımlar: "60x240 m büyüklüğünde yaya gelenlere mahsus ideal bir meydan vücuda gelecek, ve burası hükümeti takdis ve idare fikrini canlandırabilmek için Vilayetler namını taşıyacaktır," (Ankara İmar Planı, 1937: 36).

Şekil 4: Holzmeister'in Vilayetler Meydanı için tasarımı.

Holzmeister, 1937

Holzmeister (1937: 204-6), İçişleri Bakanlığı tarafından kontrol edildiğini belirttiği meydanı, arkadları ve obeliskleri ile "Türkiye'nin tüm geçmişini temsil eden bir anıt alanı" olarak tanımlar (Şekil 4). Bu meydan faşist Almanya ve İtalya'daki uygulamalara da benzetilmiştir (Nicolai, 1998: 58).

Vilayetler Meydanı faşist uygulamalardaki örneklere benzetilse de, korunamamış olması Ankara'nın kentsel/kamusal mekânları için bir kayıptır. Çünkü ideolojiler gibi ideolojilerin mekâna yüklediği anlamlar da geçicidir. Kalıcı olan mekândır. Bütüncül bir kentsel mekânın kurgusunu oluşturan park (Güven Parkı), aks (Zafer Allesi) ve meydan (Vilayetler Meydanı) dizilimi, kentliye farklı eylemlere (gezinme, yürüyüş, toplanma) dayalı mekânsal bir deneyim sunarken, bugün bu mekânsal deneyim tamamen yok olmuştur.

BOZULMALAR VE SON

Kuzeyde Güven Anıtı ile başlayan, güneyde Meclis binası ile tamamlanan Bakanlıklar üçgeni, bütüncül bir kentsel mekân yaratma çabası ile, yukarıda özetlediğimiz Lörcher, Jansen, Holzmeister'in tasarımları ve yaşanan süreçler sonucunda tamamlanmıştır. Devletin ve başkentin temsiline uygun bir bütünlük içinde düşünülen bu kamusal mekânı yaratmak zor bir süreç olduğu gibi, korumak da zor olmuş ve zaman içinde değerinden çok şey kaybetmiştir.

Yaşanan ilk darbelerden biri aslında daha üçgenin oluşumu sırasında Holzmeister'in İçişleri Bakanlığı binası ile gerçekleşmiştir. Bu yapı, yukarıda değindiğimiz gibi, "Zafer Yolu" olarak adlandırılan orta eksenin Meclis'e kadar uzamasını engellemiştir. İçişleri Bakanlığı ve Vilayetler Meydanı üst kotta yer almış ve Zafer Yolu bu kota merdivenlerle dolaylı olarak bağlanmak durumunda kalmıştır. Bunun sonucunda, Vilayetler Meydanı İçişleri Bakanlığı'nın arka bahçesi konumuna düşmüştür. Alanın bugün, öngörülen eylemlerin dışında bir otopark olarak kullanılması da (her ne kadar gerekçe oluşturmasa da) bu yönde bir etkiyi kolaylaştırmıştır.

İkinci önemli darbe, Meclis'in önünden geçen batı koridorunun açılması ve Meclis'in üçgenin geri kalanından kopması ile gerçekleşir. Böylece kot olarak da hiyerarşik bir düzen öngören ve Meclis binasını bu mekânsal düzen içinde alanın taç noktası olarak konumlandıran mekânsal algıdan tamamen uzaklaşılmıştır. Meclis binası, Güven Anıtı ile başlayan, Zafer Yolu ile devam eden, Vilayetler Meydanı'ndan geçip, en üst noktada Meclis'le buluşan bir kentsel ritüelden tamamı ile kopup, kendi başına salt seyirlik bir anıt yapı olarak kalmıştır.

Alana zarar veren bir diğer etken, kamu kurumlarının tutumundan kaynaklanır. Her bir kamu kuruluşu kendi yapısı çevresindeki açık alanı "özel mülkiyet" olarak algılamakta ve bir "bahçe" duvarı ile tamamen çevirmekte, kuşatmaktadır. Öyle ki, bu sınırlarını koruma tavrı yalnızca kentliye ve yayaya dönük değildir, zaten kentlinin kullanımına kapatılmış olan, yaya girişinin denetim altında tutulduğu Zafer Yolu'nda da devam etmektedir. Genel kullanıma kapatılmış olan bu "güvenli" alanda dahi Bakanlık yapıları kendi alanlarını birbirlerinden sakınan ironik bir tavır sergilemektedir.

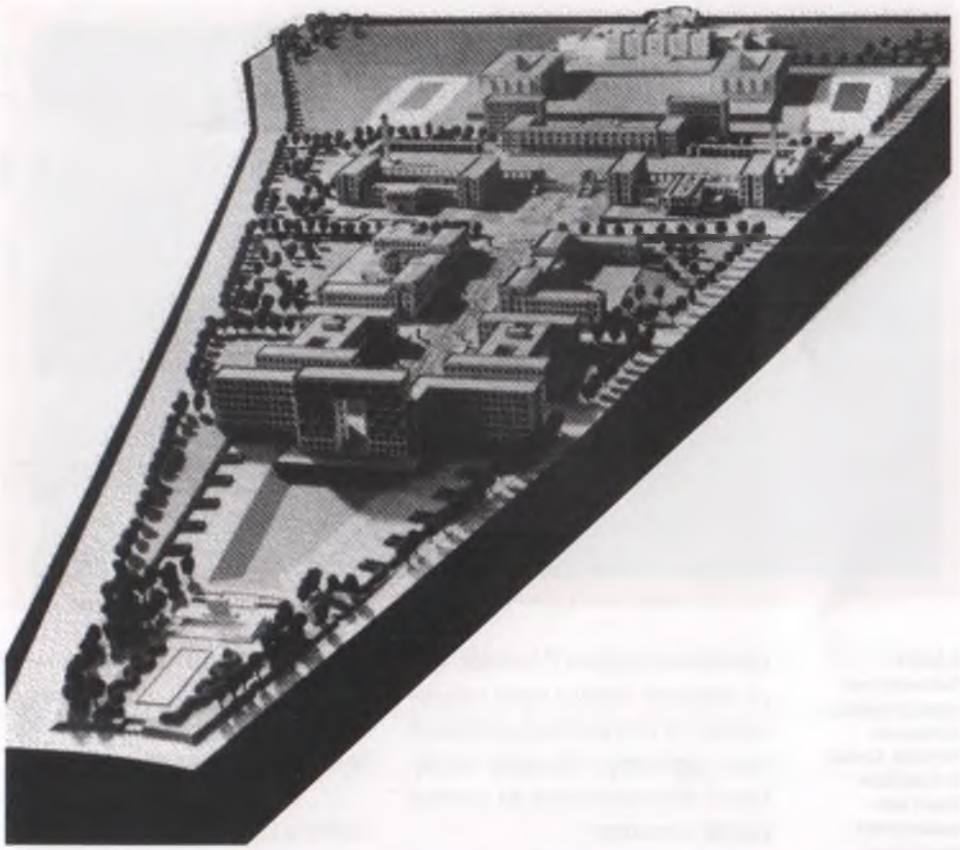
1950'lerden itibaren Devlet Su İşleri, Devlet İstatistik Enstitüsü gibi kamu kurumları Eskişehir yolu üzerinde "tek parsellerde" inşa edilmeye başlanmıştır (Altaban, 1997: 91). "Tek parsel" mantığı, kentsel bir planlama ve bütüncül yaklaşımdan uzak bir süreç olarak gerçekleşen yeni kamu yapıları arasında hiçbir ilişki öngörmez. Bu ilişkisiz tutum yeni kent mekânlarını parçalar. Aslında yalnızca oluşan yeni kent mekânlarını değil, bütüncül bir yaklaşımla ele alınan eski kent mekânlarını da zedeler. Bu yeni kurumlar tek parsel olarak kendi mülkiyetlerini kuşatmada adeta örnek teşkil eder ve Bakanlıklar üçgeni içindeki eski kamu yapılarına da bu davranış biçimi yukarıda aktardığımız şekli ile yansır.

Ne Lörcher, ne Jansen ne de Holzmeister bu yapıları kendi başlarına birer "tekil" varlık olarak algılamış, bu yapıların tümümün ortak kompozisyonundan bir kentsel "bütün" elde etmeye çaba harcamışlardır. Ancak olması gereken bu bütüncül kamusal mekân, "kamu erki"nin farklı organları tarafından tek tek parçalanmaktadır. "Evim ve evimin bahçesi" gibi bir mülkiyetçi hisle algılanan bu kamu yapıları, kentsel kamusal mekâna katkı sağlamak bir tarafa, yarattığı "sınırlar" ile bu mekâna zarar vermektedir.

Alanın yaşadığı son darbe, yukarıda zaten değinmiş bulunduğumuz, Zafer Yolu'nun güvenlik gerekçesi ile halka kapatılmasından kaynaklanır. Ankaralılara, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarına ya da kenti ziyaret eden insanlara, Güven Anıtı ile başlayıp Zafer Yolu ile adım adım izleyebilecekleri kent ve cumhuriyet tarihi ve bu yürüyüşle gerçekleşecek olan ritüel yasaktır. Bu özel ritüelin sahnesi olan kentsel mekândan, protokol, güvenlik elemanları ve basın mensupları günlük koşuşturmalar içinde belki de bu mekânın niteliklerini bile duyumsamadan geçerler. Oysa bu alanın asıl sahipleri, böylesi değerli bir kentsel mekândan dışlanan vatandaşlar, kentlilerdir. Bütün bu kentsel sahne ve ritüel onlar için tasarlanmışken, onlar bu mekândan uzaklaştırılır.

Üçgenin sivri ucu da geri kalanı gibi bozulmuştur. Güven Park alanı büyük ölçüde taşlaştırılmış ve üçgenin sınırlarını kaybeden yeni bir düzenleme ile deforme edilmiştir.

Bakanlıklar üçgeni ile birlikte oluşumuna çaba harcanan "devlet mahallesi" hayal edilenin çok ötesinde bir duruma gelmiştir. 1920'lerden itibaren oluşturulmaya çalışılan bu kentsel mekânda başarı sağlanamadığı gibi, yeni mekânların oluşumu da sağlanamamıştır. Devlet Planlama Teşkilatı'nın 1960'lı yıllarda kamu yapıları inşası için yatırım yapılmasını "kalkınmayı engelleyici" olarak görmesi, kamu yapılarının kent içinde kiralık yapılara dağılmasına neden olmuştur (Altaban, 1997: 92).

Jansen'in tüm bakanlık yapılarını bir araya toplayan bu alana özel bir önem verdiği, "Bütün Bakanlık ve hükümet binalarını bir araya toplamak birçok Avrupa merkezlerinin arzusudur. Fakat bu da ancak Ankara'da hakikat olabilecek." sözlerinden de anlaşılmaktadır.

1967 yılında İmar İskan Bakanlığı'nın kamu yapılarını 20 hektarlık bir alanda (Harp Okulu altında İnönü Bulvarı cephesinde) toparlama gayreti de Mimar Sezar Aygen'in Maliye Bakanlığı binası dışında sonuçsuz kalmıştır (Altaban, 1997: 92).

Ankara Nazım Plan Bürosu'nda görev yapmış bulunan Özcan Altaban, 1970'li yıllarda bu kurumun şehir içine dağılan kiralık yapılardaki kamu kurumları ile ilgili anketler gerçekleştirdiğini belirtir. Bu kurumların ihtiyacına cevap vermek üzere Ankara'da 50 hektarlık bir alana gereksinim olduğu tespit edilmiştir. Ankara Nazım Plan Bürosu başkentin asal işlevi olan yönetim hizmetlerini uygun nitelikte kentsel mekânlarda gerçekleştirmek üzere "İkinci Bakanlıklar Sitesi" için birinci alana yakın bir alan üzerinde çalışmalar ve hatta mimari proje yarışması yapmış, ancak 1980 darbesi ile bu çalışmalar tamamlanamamıştır (Altaban, 1997: 92).

Ankara Nazım Plan Bürosu kenti Eskişehir aksında geliştirmek üzere batı koridorunu açmış ve bu gelişimi desteklemek üzere 600 hektarlık bir alanda kamu kuruluşlarını yerleştirmeyi öngörmüştür (Altaban, 1997: 92). Bu kararın "Bakanlıklar üçgeni" Meclis'ten koparmaktan başka bir işe yaramadığı anlaşılıyor. Öngörülen alanda bir bütünlük temin edilememiş, kamu yapıları kendi parsellerinde prestij yapılarını inşa etmişlerdir. Altaban'a (1997: 93) göre, cumhuriyetin ilk yıllarındaki "site" oluşturma

Holzmeister'in Bakanlıklar üçgeni için 1935 tarihli son önerisi.

Holzmeister, 1937

İçişleri Bakanlığı'nın yeni binasının açılışında, Mustafa Kemal, Bakanlıklar Semti'nin maketlerini incelerken. 8 Kasım 1934.

Cumhuriyet'in Başkenti. Ankara Üniversitesi, 2007

gayretlerine rağmen "özellikle 1970 ve 1980'lerde görülen siyasi istikrarsızlıklar ve yeni ekonomi politikaları kamu yapılarının yer seçimi ve mekansal organizasyonuna da olumsuz şekilde yansımıştır".

Başkent Ankara'da devletin temsili ve buna yaraşır kentsel mekânların elde edilmesi sorunu şüphesiz yalnızca Bakanlıklar üçgeni ile sınırlı değildir. Gelişen ve büyüyen Ankara'nın devlet mahallesi sorunu çözüme kavuşamamış, kentin büyümesi ile birlikte artarak devam etmiştir.

Özellikle kent merkezlerinde ve yaya ölçeğinde yaşanır kalitede kentsel mekânların oluşturulması ve bunu engelleyen sorunların ortadan kaldırılması gerekmektedir. Bakanlıklar üçgeni başlangıçta vaat edilen Zafer Yolu ve Vilayetler Meydanı ile yaşanabilir bir kentsel mekân önerisi sunmaktaydı.

Bugün Bakanlıklar bölgesi sit alanı ilan edilerek koruma altına alınmıştır. Tek tek yapılarla değil bir bütün olarak alanın korunması sahip olduğu kentsel değerler nedeniyle önemlidir. Böylece birbirinden bağımsız, zaman içinde gelişen müdahalelerle alanın tahrip edilmesinin önüne geçilebilir. Ancak Bakanlıklar üçgeninin sit alanı olarak ilan edilmesi şu anki hali ile dondurulması anlamına gelmemelidir. Nitekim şu anki durumu başlangıçta hayal edilen kentsel bütünlükten çok uzaktır. Bu nedenle, alanla ilgili koruma amaçlı bir planlamanın yapılması gerekli görülmektedir. Alan yeni bir tasarımla hayal edilen niteliklerine kavuşturulacak şekilde yeniden ele alınmalıdır. Yeniden tasarlanması ve kentliye açılması gereken bu mekân ancak kentlinin bilinçli olarak ona sahip çıkması ile yaşamaya devam edebilir.

NEŞE GURALLAR
GAZİ ÜNİVERSİTESİ MİMARLIK BÖLÜMÜ

KAYNAKLAR

Altaban, Özcan., 1997. Ulusal Yönetimin ve Toplumsallığın Kurgulandığı Bir Başkent. *Arredamento Mimarlık*, Sayı: 90, 89-94.

Ankara İmar Planı, 1937. İstanbul: Alaeddin Kiral Basımevi.

Aslanoğlu, İnci., 1984. "1928-1946 Döneminde Ankara'da Yapılan Resmi Yapıların Mimarisinin Değerlendirilmesi" *Tarih İçinde Ankara*, der. Ayşıl Tükel Yavuz, Ankara: ODTÜ- Ankaralılar Vakfı, s. 275-288.

Aslanoğlu, İnci., 2001. *Erken Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarlığı*, Ankara: ODTÜ.

Atay, Falih Rıfkı., 2004. *Çankaya: Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar*. İstanbul: Pozitif Yayınları.

Aydın, Suavi., Emiroglu, Kudret., Türkoglu, Emir., Özsoy, Ergi D. 2005. *Küçük Asya'nın Bin Yüzü: Ankara*, Ankara: Dost.

Bozdoğan, Sibel. 2002. *Modernizm ve Ulusun İnşası Erken Cumhuriyet Türkiyesi'nde Mimari Kültür*. İstanbul: Metis Yayınları.

Cengizkan, Ali. 1994. "Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Bakanlıklar" *Ankara: Bir Başkentin Oluşumu 1923-1950*, Ankara: TMMOB Mimarlar Odası Ankara Şubesi Yayınları.

Cengizkan, Ali., 2004. *Ankara'nın İlk Planı, 1924-1925 Lörcher Planı*, Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı.

Holzmeister, Clemens., 1937. *Bauten, Entwürfe und Handzeichnungen*, Salzburg, Leipzig: Verlag Anton Pustet.

Mimar Burhan Arif. 1933., Ankara'nın İmarı Projesi, *Mimar*, Sayı: 2, 48-49.

Nicolai, B., 1998. *Modern Und Exil, Deutschsprachige Architekten in der Turkei 1925-1955*, Berlin: Verlag fur Bauwesen.

Sarıoğlu, Mehmet. 2000. "Ankara Şehremini ve Valisi Ali Haydar Bey ve Faaliyetleri", *Kebikeç*, c. 5, s. 9, 125-130.

Sözen, Metin., 1984. *Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarlığı 1923-1983*, İstanbul: Türkiye İş Bankası.

Tankut, Gönül., 1988. "Ankara'nın Başkent Olma Süreci", *ODTÜ MFD* 1988 (8/2): 93-104.

Vardar, Ali., 1989. "Başkent'in İlk Planları", *Planlama*, s. 6., Haziran-Eylül-Aralık 1989, 89/2-3-4: 38-50.

Vardar, Ali., 1997. "Cumhuriyet Forumundan Güven Park'a Tasarımda Dönüşüm: Neye Niyet Neye Kısmet", *Planlama*, s. 97/2, 48-49.

Yavuz, Fehmi., 1981. "Başkent Ankara ve Jansen", *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, Cilt / Sayı 1, 25-33.

Yavuz, Yıldırım., 1973. "Cumhuriyet Dönemi Ankara'sında Mimari Biçim Endişesi", *Mimarlık*, 1973/11-12; 26-44.

DİPNOTLAR

1 Bölge, yönetim yapılarının konut ihtiyacını da karşılayan Saraçoğlu Mahallesi ile birlikte ele alınabilir. Ancak bu yazı Saraçoğlu Mahallesi'nin oluşturduğu konut dokusunu kapsam dışında bırakarak, yönetim yapılarına ve bunların oluşturduğu kentsel mekân bütünlüğüne odaklanmıştır.

2 Yapı, Hariciye Vekâleti, Maliye ve Gümrük Bakanlığı ve tekrar Dışişleri Bakanlığı olarak kullanılır.

3 Mimar Burhan Arif, Mehmet Ali Bey ve Ali Haydar Bey'in ardından Ankara'nın üçüncü şehremini olan Asaf Bey döneminde (göreve geliş tarihi 27 Kasım 1926), "bir fen heyeti bir müddet tetkikat yapmış ve neticede bugünkü hükümet dairelerinin inşa edilmekte olduğu mahale gidilerek mevki o zaman tasvip edilerek yine Türk mimarlarına yaptırılan bir esas kroki bilâhare umumi projeyi yapan Jansen'in istifade ve tasvibinden geçmiştir" der. Mimar Burhan Arif'in açıklamalarından anlaşılan, Lörcher planı doğrultusunda şehremanetinin Hükümet Mahallesi'nin yeri üzerinde düşünmeye devam ettiği ve bu konudaki etütlerini Jansen'e iletmiş bulunduğudur.

4 Jansen (Ankara İmar Planı, 1937: 37) binaların yerleşiminde trafikten uzak tutulduklarını ve bina formuna herhangi bir caddenin değil gereksinimlerin şekil vermesi gerektiğini belirtir. Ancak "... mütenevi [türlü] binalardan müteşekkil bir grup, her binanın şimdiye kadar olduğu gibi ayrı ayrı şekillerde değil bir fikre sadık kalarak vücude gelmesine lüzum gösterir. Şahsi gösterişler, küçüklüklerin önüne geçilmelidir. Maalesef ilk zamanlarda buna muktedir olunamadı" sözleri ile, alanı dolduran Bakanlık binalarından duyduğu memnuniyetsizliğini ifade etmektedir. Yine Jansen'in (Ankara İmar Planı, 1937: 37), "4 m aşağıda olan mahkemei temyiz binası ile inhisarlar binası nisbetsiz ve yüksek inkişafları ile maalesef vücude getirilmek istenilen karaktere uymuyorlar" sözleri memnuniyetsizliğini dile getirir.

LÖRCHER'İN ANKARA'SI:

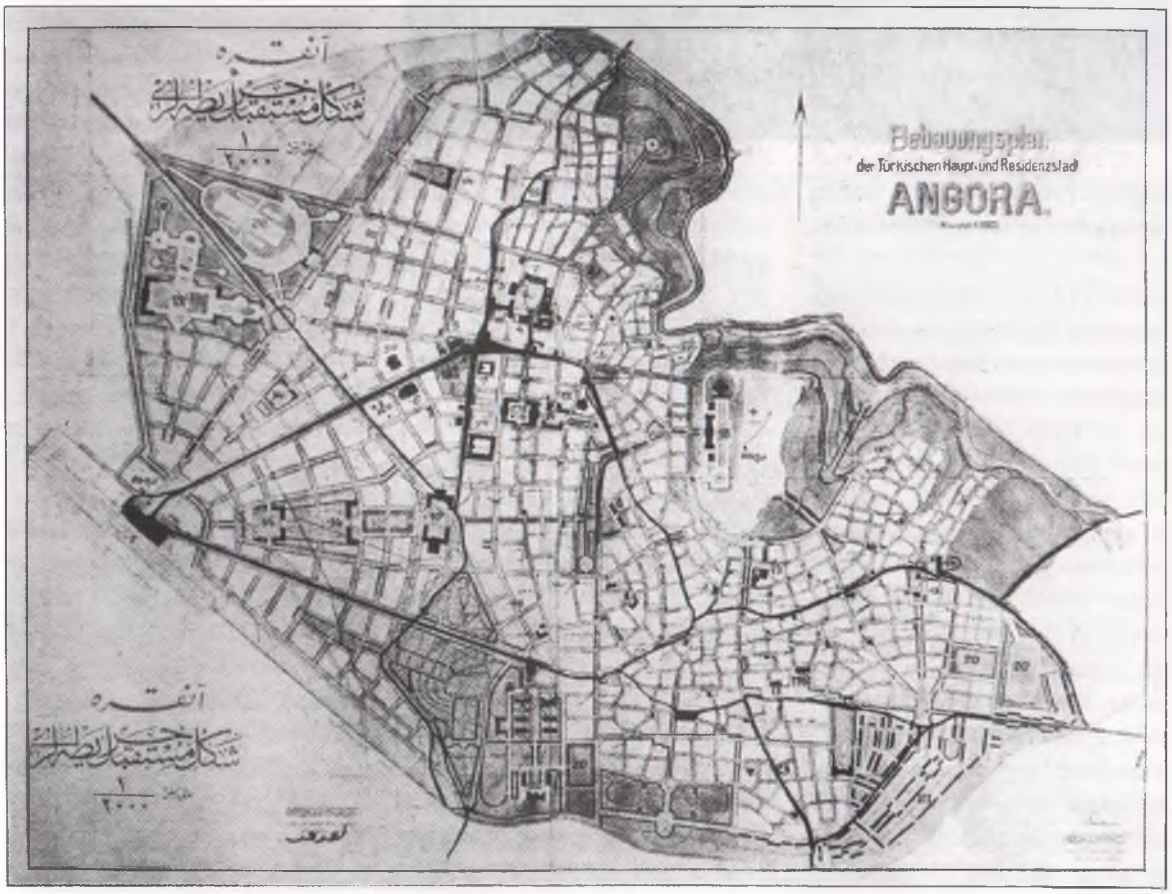
ANTİ-MODERNİST VE OTORİTER EĞİLİMLERİ YANSITAN BİR ŞEHİR TAHAYYÜLÜ

LEVENT ULUİŞ

Mimarlık ve şehir planlaması, cumhuriyetin kurulduğu yıllardan itibaren Kemalist rejim tarafından ideolojik bir biçimde sahiplenilmiş, iktidarın sağlamlaştırılması ve güç temsili amacıyla rejimin en etkili propaganda araçlarından biri olarak kullanılmıştır. Bunun en somut haliyle gözlemlendiği yer hiç kuşkusuz yeni başkent Ankara'dır. Kurtuluş Savaşı'nın merkezi olma prestijini de taşıyan Ankara, bundan böyle rejimin siyasi emellerinin ve yerleştirilmek istenen devlet modelinin mekânsal platformunu, aynı zamanda da yeni kent kurgusunun örnek şehrini oluşturacaktır.

Bu yazıda Ankara'nın ilk şehir planlamacısı olan Carl Christoph Lörcher'in planları ana temayı oluşturmaktadır. Bu konuda Ali Cengizkan'ın kitabı oldukça ayrıntılı ve zengin bir kaynak sunmaktadır.[1] Cengizkan'ın kitabından farklı olarak, burada rejimin ideolojik programlarının şehir planlamasına olan etkileri araştırılacak ve rejimin siyasal söylemleri doğrultusunda Lörcher'in izlediği stratejiler açıklanmaya çalışılacaktır.

Ankara'nın ilk planları, Alman sermayesi ile işletilen "Keşfiyat ve İnşaat Türk Anonim Şirketi"ne ısmarlanmıştır. Planlar şirketin şehircilik bölümü uzmanlarından Carl Christoph Lörcher tarafından hazırlanmış ve Türk

Başkent Ankara'ya ait Yeni İmar Planı [Bebauungsplan der Türkischen Haupt- und Residenzstadt Angora], Carl Christoph Lörcher, 1924.

Deutsche Bauzeitung Stadt und Siedlung, 59/2 (17 Ocak 1925), s. 11

Carl Christoph Lörcher'in işçi kolonileri için eskizleri.

Archiv der Universität der Künste, Berlin, Carl Christoph Lörcher, Teilnachlass

Anonim Şirketi tarafından Ankara Şehremaneti'ne teslim edilmiştir.[2]

Lörcher'in Ankara için iki planlaması mevcuttur. Bunlardan ilki, 1924 tarihinde tasarlanmış olan ve eski şehre ait projedir. Gelecekte yaklaşık iki yüz bin kişilik bir nüfusu hedeflemekte olan proje, genel hatlarıyla Kale ve tren istasyonu arasındaki alanın yeniden düzenlenmesini öngörmekteydi. Planlamadaki en dikkat çekici unsurlardan birisi, Lörcher'in özellikle üzerinde durduğu, "yönetim kompleksi" kurma projesidir. Yönetim binalarının kentsel mekâna hâkim bir düzenlemesini öngören proje, aynı zamanda başkent Ankara'nın yeni kent merkezini de belirlemektedir. İktidarın varlığını ve egemenliğini kent ölçeğinde dile getiren proje, eski iktidarın etkilerinden sıyrılıp, siyasal altyapısını güçlendirmeyi hedeflemekte olan yeni rejim için son derece önemli bir propaganda niteliği taşımaktadır. İşte, Lörcher'in yeni bir imar planının hazırlanması ile görevlendirilmesi yine aynı ideolojik temele dayanmaktadır. Rejim, iktidarını temsil edecek çok daha gösterişli bir planlamanın beklentisi içerisindedir. Eski şehrin güneyinde yeni bir şehir kurulmasını öngören ikinci proje 1925 yılında teslim edilmiştir. Planlama şu başlığı taşımaktadır: "Türkiye Başkenti'ne ait Yapılaşma Planı - Angora - Eski Şehir ve Yönetim Şehri = Çankaya." Eski şehirden bilinçli olarak yalıtılmış bu yeni şehir, isminden de anlaşıldığı üzere, başlı başına bir "yönetim şehri"dir. Bu planlamalar, Lörcher'in rejimin ideolojik beklentilerini gayet iyi kavradığını ve bunları gerçekleştirebilmek amacıyla bilinçli şehircilik stratejileri geliştirdiğini göstermektedir.

Lörcher'e göre mimarlık ve şehircilik, zaten politikanın ayrılmaz birer parçasıdır. Almanya'daki siyasi ve mesleki kariyeri de planlamacının bu tutumunu açıkça ortaya koymaktadır. Daha 1931 yılında -yani henüz Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP) [Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi] lideri Hitler iktidarı ele geçirmeden önce- partinin paramiliter bir yan örgütü olan Sturmabteilung'a (kısaca, SA) uye olan Lörcher, mimarlık çevrelerinde Nazi yanlısı görüşleri ile tanınmaktadır. 1933 yılında ise, Hitler rejiminin iktidarı ele geçirmesi ile beraber, Reichserziehungsministerium'a [Eğitim Bakanlığı] bağlı Reichstelle für Raumplanung [Planlama Dairesi] başkanlığına getirilmiştir. Aynı yılın haziran ayında Deutscher Werkbund (DWB) [Alman Sanat ve İşadamları Federasyonu] adlı kurumun yönetim kurulu başkanlığına atanmış, kasım ayında ise Bund Deutscher Architekten (BDA) [Alman Mimarlar Birliği] başkanı seçilmiştir.[3] Lörcher'in başkanlıklarını yaptığı Deutscher Werkbund ve Bund Deutscher Architekten, 1930'lu yılların başında mimarlık alanında iktidar için rekabet

eden en önemli üç örgütten ikisidir. Diğer örgüt ise, Nazi partisinin 1928 yılında Alfred Rosenberg önderliğinde kurmuş olduğu ve Lörcher'in de yönetiminde görev aldığı Kampfbund Deutscher Architekten und Ingenieure (KDAI) [Alman Mimar ve Mühendisleri Mücadele Birliği] adlı kuruluştur. Bu üç örgüt arasındaki siyasal çekişmelerin ayrıntıları, bu yazının kapsamı dışında kalmaktadır. Bizi burada ilgilendiren, 1927 yılından başlamak üzere her üç organizasyonun da kadro değişimi ile yavaş yavaş Nazi partisinin kontrolüne girerek, partinin propaganda organına dönüştürülmüş olmalarıdır.

Partinin ideolojik söylemleri, Kampfbund Deutscher Architekten und Ingenieure adlı örgütte bir dizi konferans aracılığı ile yaygınlaştırılmıştır. Alfred Rosenberg ve bu örgüte 1929 yılında üye olan Paul Schulze-Naumburg gibi koyu nasyonal sosyalist ideologların başını çektiği bu konferanslar, özellikle Weimar Cumhuriyeti'ndeki modern mimariyi hedef almaktadır. Paul Schulze-Naumburg, Eugen Hönig, German Bestelmeyer gibi Nazi mimarlarla birlikte İsviçre asıllı mimar Alexander von Segner de 1931 yılında parti denetimindeki bu örgüt aracılığıyla modern mimarlığa saldırmakla görevlendirilmiş ve "yeni mimari"ye -yani, modernist mimariye- karşı yürüttüğü radikal polemikle tamamen ari ırka ait olacak milli bir mimari stilin yaratılması gerektiğini savunmuştur. Yürüttüğü kampanyalarda, Le Courbusier, Wassily Kandinsky, Ernst May gibi önde gelen isimlerin Sovyetler Birliği'ndeki çalışmalarını örnek göstermekte ve buna dayanarak modern mimariyi, "Bolşevik mimarisi" olarak karalama politikası gütmektedir. Nazi partisinin yayın organı *Völkischer Beobachter* gazetesindeki yazılarda Walter Gropius kibar ve şık bir "salon Bolşeviği," Bauhaus da "Marxism Katedrali" olarak aşağılanmaktadır. Diğer bir propaganda da Yahudi sanatçılara yöneliktir. Modern sanat, "Yahudi sanatı" veya "yozlaşmış ırkın sanatı" olarak damgalanırken, Lörcher'in başkanlığındaki Deutscher Werkbund, Walter Gropius, Martin Wagner ve Wilhelm Wagenfeld'in karşı oylarına rağmen, 1933 yılı içerisinde aldığı bir kararla ari ırka ait olmayan mimar ve mühendislerin -yani Yahudilerin- üyeliklerine son vermiştir. Rejimin Yahudilere karşı yürüttüğü ırkçı politikaya destek veren tek mimarlık örgütü Deutscher Werkbund değildir. 23 Mart 1933 tarihinde Bund Deutscher Architekten'in yönetim kurulunda da değişime gidilmiştir. Hans Poelzig, Wilhelm Kreis ve Friedrich Kallmeyer'den oluşan eski yönetim kurulu istifaya zorlanırken, Nazi Eugen Hönig kurulun tek başkanı olarak göreve getirilmiştir. Yahudi üyeler konusunda Bund Deutscher Architekten de Deutscher Werkbund'un yürüttüğü politikayı izlemektedir. 1933 yılının sonuna gelindiğinde bu üç meslek birliğinin siyasal görüşleri hemen hemen birbirinin aynıdır. 15 Kasım 1933 yılında Hitler Reichskammer der Bildende Künste [Güzel Sanatlar Odası] adıyla tüm sanatsal faaliyetleri partinin denetimi altına alan bir örgütün kurulması kararını alarak BDA, KDAI ve DWB arasındaki iktidar mücadelesini, Hönig'in başkanlığına getirildiği bu yeni devlet kurumu lehine sonuçlandırmıştır.[4]

Hönig'in takipçisi konumunda olan Lörcher'in bu süreçte hem Deutscher Werkbund hem de Bund Deutscher Architekten'in başkanlıklarına atanmış olması rastlantı değildir. Lörcher, yeni Alman mimarisinin her anlamda Nazi partisinin ideallerini yansıtması gerektiği ve her mimarın bu amaçla çalışmasının bir vatan borcu olduğu görüşündedir.[5] Çeşitli mimarlık dergilerinde bu görüşlerini açıkça dile getiren Lörcher'in, 17 Ağustos 1934 tarihinde Nazi partisinin en önemli yayın organlarından olan *Völkischer Beobachter* gazetesinde yayınlanan "Aufruf der Kulturschaffenden" [Kültür Yaratıcılarının Çağrısı] altında

Kültür Yaratıcılarının Çağrısı

Berlin, 17 Ağustos [1934]
İmzası bulunan şahıslar halka aşağıdaki çağrıyı yapmaktadırlar:
Yurttaşlar, arkadaşlar!
Alman tarihinin en büyük isimlerinden birini toprağa verdik [Paul von Hindenburg]. Naaşının başında hepimizin adına yaptığı konuşmasında imparatorluğun genç Führer'i kendisinin ve ulusun geleceğe dair iradesini dile getirdi.
Führer, diğer halklarla uyum içinde ve gururuyla yaşamak isteyen ülkemizin yeniden inşası için hayatını ortaya koyarak ant içti. Bizler uzlaşmaya olan coşkun arzumuzu gerçekleştiren bu Führer'e inanıyoruz.
Bizler onun bütün eleştirel safsataların ötesinde fedakârlık bekleyen eserine güveniyor, ümidimizi, insanın ve eşyanın ötesinde, Tanrının yazgısına inanan bu insana bağlıyoruz.
Şair ve sanatçılar, ancak onun halka gösterdiği sadakati gösterebildikleri ölçüde üretken olabileceklerinden ve Führer ulusların en kutsal hakkının kendi kaderlerini tayin etmeleri olduğunu ilan ettiği için, bizler Führer'in takipçileriyiz. Bizler kendimiz adına, başka uluslara koşulsuz bahşedeceğimizin dışında bir şey istemiyoruz. Bizler bunu bu halk adına, Alman halkı adına istemeliyiz; çünkü onun birlik, özgürlük ve onuru hepimizin ihtiyaç ve arzusudur.
Führer bizi ona güven ve sadakat göstermeye davet etmiştir. Bunun gereğini yerine getirmemiz istendiğinde hiçbirimiz çekince göstermeyeceğiz.
Werner Beumelburg, Ernst Barlach, Rudolf G. Bindig, Hans Friedrich Blunck, Yayıncı Alfred Bruckmann, Richard Euringer, Profesör Emil Fahrenkamp, Erich Feyerabend, Gustav Frenssen, Wilhelm Furtwängler, Profesör Dr. Eberhard Hanfstaengl, Gustav Havemann, Erich Heckel, Profesör Eugen Hönig, Heinz Ihlert, Hanns Johst, Georg Kolbe, Erwin Kolbenheyer, Werner Krauss, Franz Lenk, Heinrich Lersch, Profesör Karl Lörcher, Mimar Walter March, Agnes Miegel, Borries Freiherr von Münchhausen, Emil Nolde, Paul Pfund, Hans Pfitzner, Profesör Dr. Wilhelm Pinder, Mies van der Rohe, Profesör Dr. Paul Schultze-Naumburg, Hermann Stehr, Richard Strauss, Joseph Thorak, Tiyatro Yöneticisi Heinz Tietjen, Belediye Başkanı Dr. Weidemann, Arnold Weinmüller.

Völkischer Beobachter, 18 Ağustos 1934
"Proclamation of the Creators of Culture," *Assemblage*, No. 2 (Şubat 1987), s. 45.

Ankara için yeni bir sokak düzenlemesi, Carl Christoph Lörcher.

Deutsche Bauzeitung Stadt und Siedlung, 59/2 (17 Ocak 1925), s. 12

da imzası bulunmaktadır. Sanatçıların Hitler'e olan sadakat ve bağlılıklarını dile getiren beyanname, 19 Ağustos 1933 tarihinde yapılacağı ilan edilmiş olan halk oylamasında Hitler'e destek vermek için yapılan propaganda faaliyetlerinden birisidir. Bilindiği gibi bu oylama, Cumhurbaşkanı Hindenburg'un ölümünden sonra hem başbakanlık (Reichskanzlersamt) hem de cumhurbaşkanlığı (Reichspräsidentenamt) makamlarının Hitler'in şahsında birleştirilmesini hedeflemektedir. Beyannamede Lörcher ile rejimin ideolog mimarlarından Profesör Paul Schultze-Naumburg ve Profesör Eugen Hönig'in yanında, bugünkü Kızılay Meydanı'nda bulunan Emniyet Abidesi'nin -yani Güven Anıtı'nın- heykeltıraşı olan ve aynı zamanda Nazi heykel sanatının önde gelen isimlerinden Joseph Thorak'ın da imzası bulunmaktadır (bkz., Resim 1).

Lörcher'in mimari ve şehir planlamasındaki görüşleri, genel olarak modern karşıtı ve muhafazakâr unsurlar içermektedir. 1919 yılında zamanın en önemli konut ve yerleşim derneğinin inşaat bölümünün yöneticisi olarak kariyerine başlayan Lörcher, Almanya'da *Siedlung*[6] uzmanı olarak tanınmaktadır. Aynı zamanda Berlin-Charlottenburg'daki Vereinigten Staatsschulen für Freie und Angewandte Kunst adlı güzel sanatlar okulunda Yapı ve İskân Bölümü profesörü olan planlamacının, geleneksel köy evlerinin yeniden yapılanması konusundaki teorik çalışmalarının yanında, bu fikirlerini hayata geçirdiği çeşitli köy projeleri de mevcuttur (bkz., Resim 2 ve Resim 3).

Tarım ve ziraat, nasyonal sosyalist rejimin önemle üzerinde durduğu konulardandır. Köylü, saf ve bozulmamış "Alman ırkı"nın simgesidir. 1933 yılında Nazi partisi köy ideoloğu Richard Walther Darré'nin 1930 yılında yayınladığı *Neuadel aus Blut und Boden* kitabının adıyla anılan ve rejimin bu alandaki sloganına dönüşecek olan "Kan ve Toprak" ideolojisi belirlenmiş olmaktadır.[7] On dokuzuncu yüzyıl ırkçı ve milliyetçi düşüncelerinden türetilmiş olan ideoloji, soy (kan) ve toprak (halkın besin ve yaşam kaynağı) sembolleri ile köylüleri ve köy yaşamını idealize etmektedir. Böylelikle bir yandan halkın mesleki sınıflandırılmasının, etnik bağların kurulması ile önüne geçilirken, diğer yandan da büyük şehirlere göç edilmesi engellenmeye çalışılmaktadır. 1933 yılında köy yaşamının desteklenmesini ve mevcut köylerin sayısının artırılmasını öngören iki kanun çıkarılmıştır. Bunlardan ilki 14 Haziran 1933 tarihli "Gesetz über die Neubildung deutschen Bauerntums" [Alman Köylülüğünün İhyası Kanunu], diğeri de 29 Eylül 1933 tarihli "Reichserbhofgesetz" [Toprak Kanunu] adlı kanundur.[8] Aynı yıl Lörcher'in *Baugilde* dergisinde, başlığı "Alman Köylerinin ve Köy Yapı Tarzının Yeni Köy Kültürünün Hizmetinde Yeniden Yapılanması" olarak Türkçeleştirilebilecek bir makalesi yayınlanır. Bu makalede yeni köy planlamasının nasıl olması gerektiğine dair fikirlerini anlatan Lörcher, şöyle yazmaktadır: "Amacımız, bugüne kadar yapılageldiği gibi göçmen evleri ve göçmen çiftlikleri kurmak olmamalıdır. Amacımız köylülerden oluşan cemaatler *[bäuerliche Gemeinschaft]* kurmak olmalıdır. Ama bu köyler bir dizi evin bir araya getirilmesi şeklinde değil, köylülerin organik bir topluluk oluşturmasına elverişli bir düzenleme ile imar edilmelidir. Yani yeni ödevimiz, geçici göçmen çiftlikleri yerine, halkına ve vatanına bağlı köylülerin ikamet edeceği yerleşik köylü çiftlikleri kurmaktır."[9]

Lörcher yeni köy kurgusunda iki önemli noktaya işaret etmektedir. Birincisi etnik köklere bağlı cemaatlerin oluşmasını desteklemek, diğeri de toprağına bağlı köylülerden ibaret köy yaşamının kurulmasını sağlamak. Lörcher'in köy planlamalarında öne çıkan ortaçağ romantizmi, bahçeli küçük konutlar, kırma çatılı köy ev stili, 1934 yılından itibaren *NS-siedlung*'larının tipik özellikleri olmuştur (bkz., Resim 4 ve Resim 5).[10] Özellikle işçi *siedlung* tasarımlarında, bu öğeler işçilerin vatan toprağı ile özdeşleştirilmesi, savaş durumunda beslenme sıkıntısını önlemek ve işçileri politikadan uzak tutmak gibi ideolojik işlevlere hizmet etmekteydi.[11]

Lörcher'in, Ankara'daki ikamet bölgelerinin planlamasında, yukarıda bahsettiğimiz ilkeleri uygulamaya çalıştığı görülmektedir. Yeni bir sokak düzenlemesi eskizinde de görüldüğü gibi, tasarım gelişmiş bir şehir görünümünden uzak olup, daha çok küçük bir kasaba izlenimi vermektedir (bkz., Resim 6). İki katlı müstakil evler, dar, kıvrımlı sokaklar tasarımın ana motifini oluşturmaktadır. Bu tasarımın eski şehirdeki mevcut bir sokağın restorasyonu olduğunu kabul etsek bile -ki Lörcher bunun yeni bir sokak tasarımı olduğunu yazmaktadır- yeni yapılmasını önerdiği *siedlung*'lar yine benzer unsurları ihtiva etmektedir. Biri eski, diğeri yeni şehirde olmak üzere iki *siedlung*'un planlamasından bahsedilmektedir. Bunlardan ilki, eski şehrin güney doğusunda yer almaktadır. Bu yerleşim alanının düşük gelirli halk tabakası için planlandığını belirten Lörcher, burada küçük, bahçeli evlerin yapılacağını yazmaktadır.[12] İkinci *siedlung* ise yeni şehirde yer almaktadır. Perspektif çizimlerinde görüldüğü kadarıyla, burada yine tek veya en fazla iki katlı binaların inşası düşünülmektedir (bkz., Resim 7). En çok üzerinde durulan konu, halkın toprak ve açık alanlara olan ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Jansen planlamasında da oldukça muhafazakâr

ideolojilere gönderme yapan bahçe şehir yaklaşımının benimsenmiş olması, Kemalist rejimin de bu ideolojiyi paylaştığını düşündürtmektedir. Bununla beraber Lörcher, iş devlet yapıları ve kamu alanlarının planlamasına gelince, tamamen farklı stratejiler izlemektedir.

1924 yılında Ankara'nın başkent olarak yapılanma projesinin hazırlanması için çalışmalarına başlayan Lörcher, öncelikle milliyetçi ideolojilerin mimari alandaki hâkim etkileri ile karşılaşmıştır. 1925 yılında yayınlanan bir Alman mimarlık dergisindeki makalesinde, Lörcher şöyle yazmaktadır:

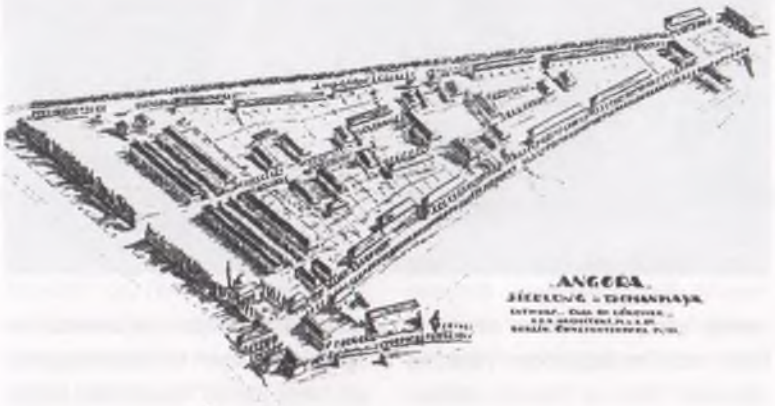
"İnşa tarzı son derece basit olup, kerpiç tuğla örgü yarım kargir duvar üzerine kerpiç sıva ve beyaz kireç badanadan oluşur. Yeni kamu binaları ise kesme granit taşı ile inşa edilmekte ve kısmen de sıva ile kaplanmaktadır. Sadece betonarme konstrüksiyon ile inşa edilen örnekler de mevcuttur. Bütün çabalar, yeni çağı temsil edecek ulusal bir üslup oluşturmaya yönelik; ne var ki, başlangıç pek de sevindirici değil. Mevcut geleneksel yapılara dair ayrıntılı bilimsel araştırmalar ve eğitim konularında eksiklikler gözlenmekte. Kentsel düşünme ve duyarlılık ise henüz söz konusu bile değil."[13]

Buna benzer bir yorum, dönemin önemli devlet yapılarının inşasında görev almış şehir tarihçisi Behçet Ünsal tarafından gelmektedir. Tek parti döneminin mimarlık üsluplarını değerlendirirken, cumhuriyetin ilk yıllarında yeni bir Türk kimliği oluşturmaya yönelik ideolojik söyleme karşılık gelecek bir mimari programın henüz oluşmadığına atıfta bulunan Ünsal'ın şu sözleri dikkat çekicidir: "Planda Türklüğün ne olduğu belirlenmemişti. Mongeri 'Planları değil evvela fasadları görelim,' derdi. Zira mimarî fasad sanatçılığı olarak yorumlanıyordu."[14] Gerçekten de cumhuriyetin ilk yıllarının hâkim mimari üslubu olan "Birinci Mimari Üslup," Osmanlı klasik elemanlarıyla bezeli cephe kompozisyonları ve İslam motiflerine yapılan simgesel göndermeleri ile, rejimin "Osmanlı geçmişinden radikal biçimde kopma" idealine tamamen tezat bir görünüm sergilemektedir.[15]

Oysa dışarıdan gelen bir şehir planlamacısı olan Lörcher, "Türklüğün mimari ve şehircilikteki temsili" konusundaki fikirleri ile Türk meslektaşlarından ayrılmaktadır. Genelde Osmanlı kültüründe yetişmiş olan ve gayri ihtiyari bu kültürün mimari birikimi ile hareket eden Türk mimarlarının aksine, Lörcher Türk milli mimarisinin temellerini İslamiyet öncesi Anadolu uygarlıklarına dayandırmaya çalışmaktadır. 30 Mart 1924 tarihinde sunduğu "Ankara Şehri'nin İmar ve İnşa Planına Aid İzahnamesidir" adlı raporunda, şehrin Helenistik çağlardan itibaren pek çok büyük imparatorluğun merkezi olduğuna dair kanıtlar göstermekte ve yeni başkent Ankara'nın Roma İmparatorluğu gibi Batı uygarlıkları ile tarihsel bağlarını kurmaya çalışmaktadır.[16] Ankara Kalesi'ni, Augustus Mabedi ve Julianus Sütunu ile birlikte Anadolu-Türk kültürüne dair önemli bir tarihi abide olarak gören Lörcher, bir mimarlık dergisinde şöyle yazmaktadır: "Kalenin duvarları, bu [İslamiyet öncesi] çağlara ait izleri yansıtan kültürel ve tarihi hazinelerdir."[17] Bununla beraber Lörcher, kaleyi salt tarihi ve kültürel bir nesne olarak korumak yerine, şehir planlamasında aktif, sembolik bir öğe olarak kullanmayı tercih etmektedir: "Kale içinde daha sonra yukarıda yüksekçe bir teras üzerinde, yönetim binaları yer alacaktır."[18] Böylece Kale tarihsel içeriğinden soyutlanıp, doğrudan Kemalist rejimin iktidar sembolüne dönüşmektedir. Bu güçlü sembolik anlamı ile kalenin abidevi etkisi şehir siluetinde de ön plana çıkarılmaktadır.

Bu noktada, benzer kentsel stratejilerin aynı yıllarda Mussolini yönetiminde de etkin olduğunu hatırlatmakta fayda vardır. Bunların başında, arkeolojik kazılar ve restorasyon programları gelmektedir. Pek çok şehir tarihçisinin de değindiği gibi, bu programların özünde, "Roma İmparatorluğu'nun ihtişamlı geçmişinin yirminci yüzyıl İtalya'sında yeniden canlandırılması" fikri ve Mussolini yönetiminin kendisini "bu kudretli imparatorluk ile özdeşleştirmesi" gibi ideolojik hedefler yatmaktadır.[19] 1923 yılında kurulan bir komisyon ile restorasyon programları, Roma'nın imar programına eklemlenmiştir. 1923-1924 yıllarında Forum Romanum arkeolojik alanı dahilinde Fortuna Virilis Mabedi'nin kazılarına başlanmış, 1932 yılına gelindiğinde, bu tapınağa ek olarak Traiani Mabedi, Forum Augusti, Forum Cæsaris ve Nerva Forum tamamen gün ışığına çıkarılmıştır. Kazı çalışmalarına paralel olarak, aynı zamanda dar ve dolambaçlı sokakların ayırdığı mabetleri birbirine bağlayacak, 30 metre genişliğinde ve 900 metre uzunluğunda anıtsal beton bir bulvarın inşası öngörülmektedir. Estermann-Juhler, Roma şehrindeki "kazı ve düzenleme çalışmalarının gerçekleştirilmesi uğruna caddelerin, evlerin ve hatta eski semtin tamamının kurban edildi"ğini yazmaktadır.[20]

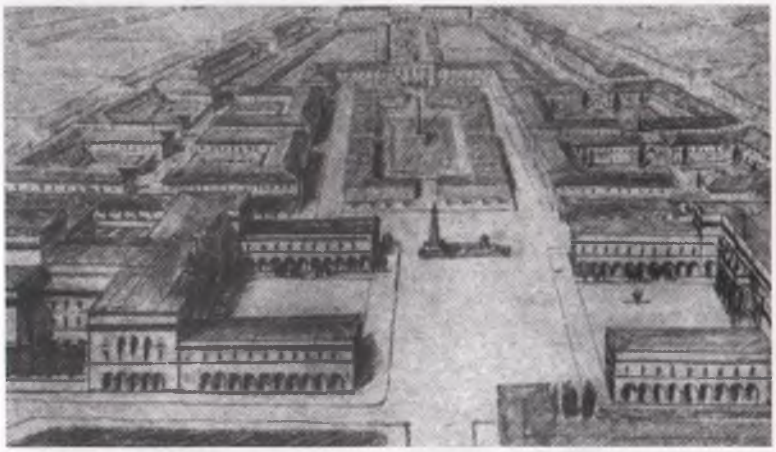
Mussolini yönetimindeki örnekler kadar büyük çaplı olmamakla bera-

Çankaya'daki konut yerleşiminin (*Siedlung*) kuşbakışı perspektifi, Carl Christoph Lörcher, Berlin/İstanbul, 1924-1925.

Die Bauwelt. Zeitschrift für das gesamte Bauwesen, 16/28 (9 Haziran 1925), s. 6

ber, arkeolojik kazı ve restorasyon programları Kemalist yönetimin de üzerinde durduğu konular arasındadır. Öyle ki, Kemalist yönetimin bu uygulamaları ile Mussolini yönetimi arasında doğrudan bağlantı kurmak mümkündür. Mustafa Kemal'in, İtalya'nın yanında Türkiye'yi de içine alan Roma tarihinin uzun arkeolojik geçmişine büyük saygısı olduğunu belirten Güven, onun görevine yeni atanmış İtalya'nın Ankara Büyükelçisi Vincenzo Lojacono ile

Tiyatro Meydanı'ndan eğitim kompleksi ve oyun alanlarına bakış, Cari Christoph Lörcher.

Deutsche Bauzeitung Stadt und Siedlung, 59/2 (17 Ocak 1925), s. 13.

yaptığı görüşmede Roma'nın "görkemli tarihi"ne değinirken "yıllanmış ağaçların Türk ve İtalyan ulusları gibi derin köklerinin bulunmasının" gerekliliğine işaret ettiğinin bilindiğini yazmaktadır.[21] Ankara'daki Augustus Mabedi'nin ortaya çıkarılması projesi, İtalya'nın Roma tapınakları ile ilgili programlarında olduğu gibi Kemalist rejim için de büyük önem taşımaktadır çünkü, Türk ulusunun Avrupa kültürünün doğrudan mirasçısı olduğuna dair görsel bir kanıt olan Augustus Mabedi, rejimin Batılılaşma konusundaki ideolojik söylemlerine meşrulaştırıcı zemin oluşturabilmektedir. Bu sebeple, daha 1924 yılında Mustafa Kemal'in direktifi ile Türkiye'ye Alman uzmanlar davet edilmiş ve arkeolojik kazı çalışmalarına başlanmıştır.

Augustus Mabedi Lörcher'in planlamasında da şehrin önemli nirengi noktalarından biri olarak ele alınmıştır. Alman restoratörlerin Augustus Mabedi'nin onarımı ve yeniden inşası projelerine karşı çıkan Lörcher'e göre, bu "muhteşem" yapının anlam ve önemini dile getirecek en güzel etki, kalıntıların olduğu gibi bırakılıp, bunların yüksekçe bir zemin üzerinde sergilenmesi ile sağlanabilecektir.[22] Lörcher, kalıntıların şehir siluetindeki etkisini daha da güçlendirmek için, mabedin etrafındaki yapıların yıkılmasını ve mabede giden dolambaçlı yolların düzenlenmesini gerekli görmektedir. Ek olarak, tapınak geniş ve dümdüz bir bulvar ile şehrin batısında inşa edilecek olan ulusal park ve sergi bahçesi ile bağlanacaktır. Tarihi ve yeni yapıları belirli bir şehircilik stratejisi bağlamında bir arada düzenleyen bu "kadim geçmiş" ve "yeni zaman" arasındaki bilinçli ideolojik kurgu ile rejime "zaman dışı" ve "ebedi" bir karakter kazandırılması hedeflenmektedir.

Rejimin otoriter düzenini ve gücünü yansıtan stratejik yaklaşımlar, şehrin planlama ilkelerinde de kendini göstermektedir. Katı bir düzen ve hiyerarşik bir sistemin öngörüldüğü planlamada, önem sırasına göre kamusal alandan özele doğru belirgin bir kademelenme mevcuttur. Sıralamanın en üstünde görkemli yönetim binalarıyla şehir merkezi yer alırken, bunu belli işlevlere göre gruplandırılmış olan kamu yapıları takip etmektedir. Şehir merkezi ile bağlantılı olarak, batıda spor ve sergi alanları, güneybatıda kültür ve eğitim yapıları, güneyde ise sağlık binaları yer almaktadır. İskân alanı için, yeni merkezin doğusu düşünülmektedir. Eski yapıları ve dar sokakları ile gösterişten uzak olan bu alan, şehrin ilk gelişiminin vuku bulduğu tarihi kenttir. Sıralamanın en altında ise fabrikalar ve sanayi bölgesi yer almaktadır (bkz., Resim 8). Kemalist rejimin idari yapılanmasını imar planına yansıtan bu hiyerarşik planlama prensibi, aynı zamanda Osmanlı şehirlerinin geleneksel yapısına bilinçli bir tezat oluşturmaktadır.

Planlamanın en çarpıcı bölgesi, hiç kuşkusuz eski meclis binasının bulunduğu Hâkimiyet-i Milliye Meydanı -daha sonra Millet Meydanı ve bugünkü adıyla Ulus Meydanı- ve civarıdır çünkü Lörcher Planı'nda yeni şehir merkezi olarak tanımlanan Hâkimiyet-i Milliye Meydanı, aynı zamanda yeni rejimin gücünün sergileneceği temsil mekânıdır. Kurtuluş Savaşı yıllarında milli mücadelenin yönetildiği merkez haline gelen meydan, mücadelenin başarıya ulaşması ile beraber halkın ortak belleğinde "ulu önder"in kahramanlıklarının yansıtıldığı mekânsal simgeye dönüştürülmüştür. Ankara cumhuriyetin yeni başkenti ilan edildikten sonra burada, ciddi maddi sıkıntılara rağmen çok kısa bir süre içinde önemli yönetim ve kamu binalarının inşası tamamlanmıştır. Başkent, artık Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi pazar ve ticaret merkezleri ile değil, hükümetin simgesi olan bakanlıklar ve diğer yönetim binalarıyla temsil edilecektir.

Hâkimiyet-i Milliye Meydanı ve civarının programlı şehircilik ilkeleri doğrultusunda, kentsel mekânda baskın bir yönetim merkezi olarak düzenlenmesini öngören ilk planlama, Lörcher tarafından hazırlanmıştır. Lörcher, "memleketin kurtuluşunun doğduğu bina" olarak nitelendirdiği Birinci Meclis Binası'nı, yaratılacak ulusal kimliğin tarihsel dayanağı ve aynı zamanda başlangıç noktası olarak planlamanın merkezine oturtmaktadır. Meclis binasının daha vurgulu bir ifade kazanması için meydanın dikdörtgen formlu rasyonel bir düzenlemesi öngörülmektedir. Orta noktada ise Mustafa Kemal'in yüksek bir kaide üzerine yerleştirilmiş, askeri üniformalı abidesi yer alacaktır.[23] Böylelikle, meydanın ve meclis binasının Kurtuluş Savaşı ile olan tarihi bağları, "ulu önder"in kahramanlıklarını ebedileştiren bu anıt aracılığı ile görsel olarak tekrar vurgulanacak ve daimileştirilecektir.

Kamusal hayatın bu yeni merkezde yoğunlaştırılması, farklı şehircilik stratejileri ile de desteklenmektedir. Bunların başında, meydanın yeni bulvarların düğüm noktası olarak düzenlenmesi gelmektedir. Doğu-batı aksı, şehrin geçit törenleri ve merasimlerinin gerçekleşeceği prestij caddesidir. Lörcher bu caddenin Cumhuriyet Caddesi veya İstiklal Caddesi gibi yüksek bir isim bahşi ile onurlandırılmasını tavsiye etmektedir. Batı yönünde trafiğe kapalı, yürüyüş ve gezi amaçlı planlanmış olan bulvar, daire şeklinde düzenlenmiş kavşağın arkasında, Ulusal Park ve Sergi Bahçesi'ne açılmaktadır. Burada inşa edilecek bir halkevi, bu aksın batı kanadındaki bitiş noktasını oluşturacaktır. Doğu yönünde de trafiğe kapalı olan bulvar, Kale'nin eteklerinde meclis binası ile son bulmaktadır. Bulvarın her iki bitiş noktası, sembolik çağrışımları olan bilinçli düzenlemelerdir. Bu konuda Lörcher şöyle yazmaktadır: "Yolun mihver-i vasatîsinde [orta ekseninde] istihlâs-ı memleketin [memleketin kurtuluşunun] binâ-yı mevlûdü [doğduğu bina] olan Meclis-i Millî binâsı, yolun müntehâ-yı şarkiyesinde de [doğu tarafının sonunda] timsâl-i azamet ve haşmet olan kal'a burçları bulunur ki, yeni Meclis-i Millî binâsı, yeni hükûmet-i müstakilenin bir merkez-i kuvvetini temsîl eylediği gibi mütenâzıran [karşılıklı duran] yolun müntehâ-yı garbîsindeki [batı tarafının sonundaki] millî eğlence binâsı da hür ve serbest bir millet halkının refahına dâll [delil] olan zevk ve huzûr-ı fikrîsini tevsîk eder [belgelendirir]."[24]

Şehri kuzeyden güneye iki büyük parçaya ayıran kuzey-güney aksı, doğu-batı aksından farklı olarak, şehrin ulaşım ihtiyaçlarına hizmet etmektedir. Kuzeyde, şehrin ana girişini oluşturan bulvar, Maarif Vekâleti binasının yanından doğruca şehir merkezine bağlanmaktadır. Güney istikametine doğru, "U" formlu iki abidevi bina tarafından tanımlanmış olan tiyatro meydanı ile kesiştikten sonra, demiryolunun üzerinden Çankaya'daki açık alana doğru devam etmektedir. Burada, üzüm bağları içinde, bakanların ve bürokratların villaları yer almaktadır. Bulvarın Hâkimiyet-i Milliye Meydanı ile Tiyatro Meydanı arasında kalan bölümünde, yine prestij amaçlı bir gelişim öngörülmektedir. Banka genel müdürlükleri, kamu kurumları ile otel binalarının yer alacağı hat, şehrin ticaret merkezi olarak planlanmaktadır.

Milli mücadele yıllarında Mustafa Kemal'i ağırlamış olan diğer bir önemli tarihi yapıt, Merkez İstasyonu'dur. Bu bina, Hâkimiyet-i Milliye Meydanı'nda kesişen üçüncü aksın -yani İstasyon Caddesi'nin- başlangıç noktasını oluşturmaktadır. İkinci Meclis Binası ve Ankara Palas gibi kilit yapıları da üzerinde bulunduran bulvar, her iki yanda düzenli ağaç dizileri ve ortada yeşil bir bant ile süslenmiştir. Böylelikle bulvara abidevi bir etki kazandırılması amaçlanmaktadır. Rejimin siyasal gücünün halka sergilenmesi konularında hizmet gören bu tür uygulamalar, yeni şehrin imarında, çok daha vurgulu bir ifade ile şehir siluetini biçimlendirecektir.

Kemalist rejimin önemle üzerinde durduğu diğer bir alan da halkın eğitimidir. Kültür ve eğitim yoluyla yeni insan ve vatandaş oluşturma ödevini üstüne alan devlet, merkezi ve tek tip bir sistem kurmayı hedeflemektedir. 3 Mart 1924 tarihinde çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu, eğitim kurumlarının tek bir çatı altında toplanması ve eğitim sisteminin milli bir nitelik kazanması yolundaki ilk adımdır. Kanun ilkönce medreseler, türbeler ve tekkeler gibi Osmanlı dini eğitim kurumlarını ortadan kaldırmayı hedeflemektedir. Ne var ki, aynı kanun yalnızca bu kurumların ve mahalle mekteplerinin değil, aynı zamanda azınlıkların kendi dillerinde eğitim veren okullarının da kapatılmasını meşrulaştırmaktadır. Kars, bu konuyla ilgili şunu yazmaktadır: "Vilâyette eğitim ve okulların durumu şöyleydi: Merkezde özel idareye ait 9 mektep vardı. Bunların 4'ü erkek, 5'i kız mektebiydi. Yine merkezde Maarif Vekâleti'ne bağlı bir Dar-ül Muallimin [Öğretmen Okulu], bir kız ve bir de erkek olmak üzere iki lise, özel olarak biri kız diğeri erkek olmak üzere iki Musevi mektebi ile bir Ermeni Katolik mektebi vardı. Bunlardan başka merkez vilayette Kayabaşı, Leblebici, Yeşil Ahi, Bostaniye ve Erzurum mahalle mektepleri vardı. Ancak Tedrisat-ı İptidaiye Meclisi'nin 5 Temmuz 1340 [1924] tarih ve 151 sayılı kararıyla bu mahalle mektepleri kapatıldı. Yeniden inşa edilen mektepler ise, Latife Gazi Mustafa Kemal Kız Numune Mektebi ile Gazi Mustafa Kemal Numune Mektepleriydi."[25]

Rejimin merkezi bir eğitim sistemi kurma arzusu Lörcher planlamasında da yankısını bulmaktadır. Lörcher, bütün eğitim yapılarını Hâkimiyet-i Milliye Meydanı'nın güneyinde bir araya getirecek büyük bir komplek-

Lörcher'e göre mimarlık ve şehircilik zaten politikanın ayrılmaz birer parçasıdır. Almanya'daki siyasi ve mesleki kariyeri de planlamacının bu tutumunu açıkça ortaya koymaktadır. Daha 1931 yılında -yani henüz Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi lideri Hitler iktidarı ele geçirmeden önce- partinin paramiliter bir yan örgütü olan Sturmabteilung'a (SA) üye olan Lörcher, mimarlık çevrelerinde Nazi yanlısı görüşleri ile tanınmaktadır.

sin inşasını öngörmektedir (bkz., Resim 9). Oldukça anıtsal bir etkiye sahip olan kompleks, geniş bir aks etrafında biçimlenmektedir. Doğu yönüne doğru, Kale ile görsel ilişki kuracak şekilde planlanmış aksın bitiş noktasını, kompleksin en yüksek noktasında yer alan Latife ve Gazi Numune Mektepleri oluşturmaktadır. Kars'ın da ifade ettiği gibi, Ankara'daki medrese ve azınlıklara ait diğer eğitim kurumlarının kapatılmasından sonra inşa edilmiş olan bu ilkokul binaları, rejimin yeni eğitim ideolojisini simgeleyen ilk örnek eğitim yapılarıdır. Lörcher'in eğitim kompleksini bu sembolik yapılarla ilişkilendiren tasarımı, projeye ideolojik bir anlam yüklemeye yönelik, tipik uygulamalardandır.

Eski ve yeni şehre ait imar planı [Plan zum Aufbau der Türk. Hauptstadt — Angora — Altstadt u. Regierungstadt - Tschankaya], 1924/25, Carl Christoph Lörcher, Berlin/İstanbul, 1924-1925.

Ali Cengizkan, *Ankara'nın İlk Planı 1924-25 Lörcher Planı: Kentsel Mekan Özellikleri, 1932 Jansen Planı'na ve Bugüne Katkıları, Etki ve Kalıntıları* (Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı ve Arkadaş Yayıncılık Ltd. ortak yayını, 2004), s. 245.

Eğitim programları çerçevesinde rejimin önemle üzerinde durduğu konulardan birisi de beden terbiyesi ve disiplindir. Rejim, gürbüz ve sağlıklı nesiller yetiştirmeyi hedeflemekte ve ahlaki eğitim ile beden eğitimi arasında doğrudan bağlantı kurmaktadır. 1923 tarihli hükümet programında şu maddeler yer almaktadır: "Halkın talim ve terbiyesi için gece dersleri ve çırak mektepleri tahsis olunacak, halk lisanı ile halkın ihtiyacına muvafık millî güzidelerin yetiştirilmesi için istidat ve kabiliyeti tebarüz eden ve ailesinin kudret-i maliyesi müsaid olmayan gençler orta ve yüksek mekteplerde suret-i mahsusada himaye ve muavenete mazhar olacakları gibi ihtisas peyda etmeleri için Avrupa'daki irfan mekteplerine gönderileceklerdir. Muhtelif şuabat-ı ilmiye ferdin bedenî ve fikri kabiliyetleri gibi ahlâkî ve içtimaî kabiliyetleri de inkişaf ettirilecektir. Bu maksada vusul için bir Terbiye-i Bedeniyye Dar-ül Muallimi'ni açılacak, izcilik teşkilatına ehemmiyet-i mahsusa verilecek, programlar ile mektepler teşkilâtı tedricen içtimaî esasata tevcih olunacaktır..."[26] Hükümet programında bahsi geçen Terbiye-i Medeniyye Dar-ül Muallimi, 1926 yılında Ankara'da "Orta Muallim Mektebi ve Terbiye Enstitüsü" adı altında kurulup hizmete girmiş, buna ilaveten ilkokul ve liselerde beden eğitimi dersleri zorunlu kılınmıştır.

Rejimin gençlerin eğitimi ve izcilik teşkilatları ile ilgili uygulamaları, Mussolini yönetimindekiler ile büyük paralellikler göstermektedir. İtalya'da 8-14 arası yaş grubunda, erkek çocuklar için "Balilla," kız çocuklar için "Piccole Italiane" ve 14-18 yaş arası için "Avanguardisti" ve 18-21 yaş arası kızlar ve delikanlılar için "Giovani Fasciste" olarak devlet kontrolü altında toplanan gençlik örgütlerinde, okullara destek olarak, gençlerin bedeni ve ahlaki terbiyelerinin geliştirilmesi öngörülmekteydi.[27] Erkek çocuklara askerlik terbiyesi, kız çocuklaraysa hastabakıcılık ve dikiş gibi kursları da düzenleyen bu uygulamalar, Kemalist yönetimin izcilik örgütlerine olduğu gibi, daha sonra da nasyonal sosyalist rejim altında kurulacak Hitler Gençlik Örgütleri'ne de model oluşturmaktadır.

Beden eğitimi, spor ve sağlık, resmi ideolojiye paralel olarak, Lörcher'in de şehir planlamasında öncelik verdiği konular arasında yer almaktadır: "Halkın sihhat-i umumiyesi nokta-i nazarından bir şehir belediyesinin şehrin nevâhi-i muhtelifiyesinde [çeşitli taraflarında] serbest meydânlar bırakması ve bu meydânlardan hareket ihtiyâcında olan gençliğin bilâ-mâni'a [engelsiz] istifâde eyleyebilmesi şart-i aslîdir [esas şarttır]. Bu meydânların yanıbaşında mekteb çocukları ile yetişmiş çocukların harekât-i bedeniye ta'limleri ve oyunları için mümkün olduğu kadar esâs şehir menatık-ı asliyesinde [asıl mıntıkalarında] münkasım [bölünmüş] olmak üzere oldukça büyücek oyun ve spor meydânları tertîb olunmalıdır."[28] Dikkat edilirse, şehir planında da çeşitli yerlerde park ve açık meydanlar ile bağlantılı olarak spor alanlarının inşası önerilmektedir. Bunlar arasında Ulusal Park'ın yanında yer alan spor alanı (büyük bir ihtimalle stadyum), spor etkinliklerinin yanında, rejimin gösteri ihtiyaçlarına da hizmet vermek amacıyla tasarlanmıştır.[29] Bu sebeple Lörcher, stadyumu şehrin en önemli prestij bulvarı üzerine konumlandırmıştır. Bu bulvar resmi geçit ve askeri törenlerin vuku bulacağı doğu-batı aksıdır. Stadyum, şehir planındaki bu kilit pozisyonu ile, sadece spor etkinlikleri için değil, aynı zamanda toplu gösteriler için de ideal bir mekân olarak hizmet görecektir.

Lörcher'in eski şehre ait planlaması, rejimin ulus-devlet kurma hedeflerine tarihi ve otantik sembolleri ile meşrulaştırıcı zemini hazırlarken, yeni şehrin imarı ise Osmanlı geçmişinden kopuşun mekânsal ölçekte somutlaşması anlamına geliyordu. Burada artık var olan değerlere geri dönülmeyecek, sıfırdan "yepyeni" bir şehir yaratılacaktır. Rejim, "yeni bir

devrin kurucusu" sıfatıyla, ülkenin "tek" meşru yöneticisi olma iddiasını haklı çıkarmayı amaçlamaktadır. 13 Aralık 1924 tarihli 400 milyon metrekarelik bataklık arazinin istimlakını öngören yasa tasarısının meclisten geçmesi ile 24 Mart 1925 tarihinde yeni şehrin kuruluşunun temeli atılmış olmaktadır. Aynı yıl içerisinde Lörcher, başkent için yeni şehir planlamasını teslim etmiştir. Plan eski şehrin güneyinde yer alacak bir "yönetim şehri"nin kurulmasını öngörmektedir. Eski şehirden tamamen yalıtılmış "yeni şehir" projesi, geleceğin ideal şehri olarak planlanmaktadır.

Bu projenin arka planında, Kemalist rejim ve yönetici seçkinlerin pozitivist ideallerini gerçekleştirme çabalarının önemli rol oynadığı görülmektedir. Türkiye'de ilerlemenin evrimsel olarak gelişmesine müsait bir ortam ve gerekli zamanın bulunmadığı kanısında olan Mustafa Kemal ve yandaşları, "muasır milletlerin seviyesine" ancak radikal ve otoriter metotlarla ulaşılabileceğine inanmaktadırlar. Parti programında, ulusal egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğu vurgunlasa da, Kemalistlere göre halk henüz kendi çıkarlarını temsil edebilecek konumda değildir. Bu bakımdan, doğruyu bilen yönetici seçkinler kendi belirledikleri gelişme ilkeleri doğrultusunda halkı biçimlendirecektir. Mustafa Kemal, bu konudaki görüşlerini daha 1918 yılındaki bir konuşmasında şu şekilde dile getirmiştir:

"Neden ben bu kadar senelik tahsil-i âli gördükten, hayat-ı medeniye ve içtimaiye-yi tedkik ve hürriyet-i tezevvük için sarf-ı hayat ve evkat ettikten sonra avam mertebesine ineyim. Onları kendi mertebeme çıkarayım; ben onlar gibi değil, onlar benim gibi olsunlar."[30]

Kemalist seçkinler, kültürel alanda olduğu gibi yaşam alanı ile de halka öncü olmayı hedeflemektedir. Kurulacak "yeni şehir," temiz, geniş bulvarları, görkemli binaları ve modern spor tesisleri ile "eski şehre" ideolojik bir tezat oluşturacaktır. Bu ayrımı netleştirmek amacıyla, eski şehrin bilinçli olarak yeni şehirden yalıtılması öngörülmektedir. Şehir planında demiryolu ve İncesu Deresi ile sağlanan bu ayrım, demiryolunun her iki tarafının genişletilip ağaçlandırılması ile daha da vurgu kazanmaktadır (bkz., Resim 10).

Eski şehir ile yeni şehrin arasındaki tek bağlantı, yönetim şehrinin yeni prestij aksı olarak inşa edilecek olan Millet Caddesi ile kurulacaktır. Eski şehirdeki kuzey-güney aksının uzantısı olan bu yeni prestij bulvarının tasarımında, Avrupa'nın lüks bulvarları mimari model olarak alınmaktadır. Oysa şehir planındaki kurgusu incelendiğinde, bulvarın modern bir görünüm çizmekten çok daha temel bir fonksiyonu olduğu görülmektedir. Bulvar şehirde rejim için ideolojik önem taşıyan bütün simgesel yapıların ana bağlantı ekseni olarak tasarlanmıştır. Yani, modern görüntüsünün arkasında bulvar, öncelikle devletin otorite ve hâkimiyetini daimi olarak günlük şehir yaşamına dahil etmeye yönelik bir ideolojik programa hizmet etmektedir. Bulvarın eski şehirdeki başlangıcı, "Ankara Yönetim Şehri" adını alacak "yeni" bir tren istasyonu ile belirlenmektedir. Bulvar buradan doğruca hükümet meydanına bağlanmaktadır. Şehrin en önemli düğüm noktasını teşkil edecek olan bu meydanın etrafında, Lörcher tiyatro, müze gibi görkemli ve kültürel değer taşıyan yapıların inşa edilmesini önermektedir.[31]

Yeni şehirdeki diğer önemli odak noktası ise şehrin en yüksek bölgesidir. Lörcher, hükümet merkezinin doğusunda yer alan bu tepeyi eski şehirdeki kalenin karşılığı olarak görmektedir. Bu sebeple burada milli değerleri çağrıştıracak bir planlama düşünmektedir. Lörcher'in teklifi, bu bölgede hemen hemen yönetim kompleksinin işgal ettiği inşaat alanı büyüklüğünde bir "ulusal park" kurmaktır. Parkın en yüksek noktasında ise abidevi bir bina, yeni şehrin tacını oluşturacaktır. Ulusal Park, yine aksiyel bulvar düzenlemeleri ile şehrin iki ideolojik noktasına bağlanmaktadır. Birincisi, batı istikametinde meclis binasının olacağı meydan, diğeri ise yönetim şehrinin başlangıcını oluşturan Sıhhiye Meydanı'dır. Bu mekânsal organizasyon ile Lörcher, eski şehirde Kale, meclis binası ve Ulusal Park üçlüsü ile sağladığı "milli birlik" ve "devlet otoritesi" çağrışımlarını yeni şehirde de sembolik olarak tekrarlamaktadır.

İktidarın kent mekânına damgasını vuracak olan yeni şehrin merkezi, Regierungsviertel [Vekâletler] ile belirlenmektedir. Lörcher'in Vekâletler ile ilgili 1925 yılında sunduğu tasarım, bakanlık binaları, müzeler, kütüphaneler ve diğer idari birimlerin yer alacağı, kama formlu, abidevi bir yönetim kompleksinden oluşmaktadır (bkz., Resim 11). Kompleksin mimari kurgusu içe dönük ve kapalı bir planlamadır. Katı bir simetri ve aksiyal bir tasarım prensibi çerçevesinde yapılar, ortadaki ana eksen üzerinde sıralanmaktadır. Uzun ve devasa dış cephe tasarımları, kompleksin masif ve kapalı etkisini daha da güçlendirici bir etki yaratmaktadır. Kompleksin girişi Cumhuriyet Meydanı ile belirlenmiş olup, burada kurulacak olan Zafer Anıtı bir yandan "Türkiye'nin kurtuluşu"nu ilan ederken, diğer yandan da "yönetim mekânına girişi" vurgulayacaktır. Şehrin ana aksı olan Millet Caddesi kompleksin içinde de devam ettirilecek ve sıra halindeki meydanlar ile gösterişli bir iç mekân düzenlemesi oluşturacaktır. Bu iç meydan ve avlular buluşma ve dinlenme işleviyle değil, aksine, diğer devlet yapılarından beklenen ciddiyetle, "cumhuriyeti temsil" ifadeleri taşımaktadır. Kompleksin merkezinde, göze çarpan mimari tasarımı ile meclis binası, orta aksın bitişini oluşturmaktadır. Zafer Anıtı ile belirlenen girişten itibaren anıtsal mimari nispetleri, ritmik düzendeki ağaç sıraları ve abidevi yapılarıyla bu yönetim kompleksinin ziyaretçide saygı ile beraber korku ve çekinme hisleri uyandıran etkileyici bir izlenim yaratması amaçlanmaktadır. Böylelikle, mimari ve kent tasarımı rejimin halk üzerinde sağlamaya çalıştığı otorite ve kontrolün kurulmasında etkili birer araç olarak vazife görmektedir.

Kabul etmek gerekir ki, Lörcher "eski" ve "yeni" şehirlere ait tasarım ilkeleri ile başkent Ankara'nın daha sonraki gelişiminde oldukça belirleyici bir rol oynamıştır. Bununla beraber, Lörcher'in Türkiye'de görev yaptığı yıllar rejimin siyasal yapısının daha tam netleşmediği, partinin altyapısının sağlamlaştırılmaya çalışıldığı geçiş dönemine rastlamaktadır. Buna paralel olarak, Lörcher'in tasarımları da uygulamaya yönelik olmaktan çok birer fikir projesi niteliği taşımaktadır. Bu bakımdan, incelememizde Lörcher'in sadece gerçekleştirilmiş olan projelerinin değil, başkent Ankara'ya ait tüm fikirlerinin değerlendirilmesi yapılmaya çalışılmıştır. Oysa tek parti rejiminin kurulmasından sonra gerek şehir planlaması, gerekse mimari uygulamalarda çok daha bilinçli ve programlı yaklaşımlar gözlenmektedir.

LEVENT ULUİŞ
TECHNISCHE UNIVERSITÄT BERLİN
PLANLAMA VE MİMARLIK SOSYOLOJİSİ
DOKTORA ÖĞRENCİSİ

DİPNOTLAR

1 Ali Cengizkan, *Ankara'nın İlk Planı 1924-25 Lörcher Planı: Kentsel Mekan Özellikleri, 1932 Jansen Planı'na ve Bugüne Katkıları, Etki ve Kalıntıları* (Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı ve Arkadaş Yayıncılık Ltd. ortak yayını, 2004).

2 Bernd Nicolai, *Moderne und Exil: Deutschsprachige Architekten in der Türkei, 1925 1955* (Berlin: Verlag für Bauwesen, 1998), s. 16. Ayrıca bkz., Ankara Büyükşehir Belediye Arşivi, İmar Müdürü ve Jansen arasındaki yazışmalar, 17.06.1930 ve 21.09.1930 tarihli, İmar Müdürlüğü'nden Hermann Jansen'e gönderilen mektuplar.

3 Nasyonal sosyalist mimarisi ve şehir planlamasının önde gelen araştırmacılardan Anna Teut, Lörcher'i "prototip bir parti mimarı" (*der Prototyp des Parteibucharchitekten*) şeklinde nitelendirmektedir (Anna Teut, *Architektur im Dritten Reich, 1933 1945* (Berlin, Frankfurt am Main ve Viyana: Ullstein, 1967), s. 87).

4 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz., Hildegard Brenner, *Die Kunstpolitik des Nationalsozialismus* (Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, [1963]); Nicola Timmermann, *Repräsentative 'Staatsbaukunst' im faschistischen Italien und im nationalsozialistischen Deutschland: Der Einfluß der Berlin Planung auf die EUR* (Stuttgart: Ibidem Verlag, 2001); ve Barbara Miller Lane, *Architecture and Politics in Germany, 1918-1945* (Cambridge: Harvard University Press, 1968).

5 Carl Christoph Lörcher, "Gleichschaltung," *Die Baugilde: Zeitschrift des Bundes Deutscher Architekten BDA und der Zentralvereinigung der Architekten Österreichs ZV, 15/10* (25 Mayıs 1933), s. 461.

6 Siedlung en basit anlamıyla yerleşim bölgesi olarak tarif edilebilir. Köy, mahalle, toplu konut, bahçe şehir gibi çeşitli kullanımları mevcuttur.

7 Werner Durth ve Winfried Nerdinger, *Architektur und Städtebau der 30er/40er Jahre: Ergebnisse der Fachtagung in München, 26.-28. November 1993, des Deutschen Nationalkomitees für Denkmalschutz* (Bonn: Das Nationalkomitee, 1994), s. 194.

8 Werner Durth ve Winfried Nerdinger, *Architektur und Städtebau der 30er/40er Jahre: Ergebnisse der Fachtagung in München, 26 -28. November 1993, des Deutschen Nationalkomitees für Denkmalschutz* (Bonn: Das Nationalkomitee, 1994).

9 Carl Christoph Lörcher, "Neubildung Deutscher Bauertums und Bäuerlicher Bauweise im Dienste neuer Bauernkultur," *Baugilde*, No.17-18 (1933), ss. 838-840.

10 *NS siedlunglar* denince Nazi partisince geliştirilmiş yerleşim bölgeleri ve köyler akla gelir. Bunlar hakkında kapsamlı bilgi için bkz., Roswitha Mattausch, *Siedlungsbau und Stadtneugründungen im deutschen Faschismus: Dargestellt anhand exemplarischer Beispiele* (Frankfurt am Main: Haag und Herchen, 1981).

11 Werner Durth ve Winfried Nerdinger, *Architektur und Städtebau der 30er/40er Jahre: Ergebnisse der Fachtagung in München, 26. 28. November 1993, des Deutschen Nationalkomitees für Denkmalschutz* (Bonn: Das Nationalkomitee, 1994), s. 194.

12 Carl Christoph Lörcher, "Angora und sein neuer Bebauungsplan," *Deutsche Bauzeitung—Stadt und Siedlung, 59/2* (17 Ocak 1925), s. 10.

13 Carl Christoph Lörcher, "Angora und sein neuer Bebauungsplan," *Deutsche Bauzeitung—Stadt und Siedlung, 59/1* (3 Ocak 1925), s. 2. Buradaki çeviri benimdir. Makale Cengizkan'ın kitabında tümü çevrilmiş olarak ekte yer almakta, ancak benim çevirimden yer yer değişiklikler göstermektedir (Bkz., Carl Christoph Lörcher, "Angora ve Yeni İmar Planı," Ali Cengizkan, *Ankara'nın İlk Planı 1924-25 Lörcher Planı: Kentsel Mekan Özellikleri, 1932 Jansen Planı'na ve Bugüne Katkıları, Etki ve Kalıntıları* (Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı ve Arkadaş Yayıncılık Ltd. ortak yayını, 2004) içinde, ss. 169-171).

14 İnci Aslanoğlu, *Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığı, 1923-1938* (Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayını, 2001), s. 32.

15 Sibel Bozdoğan, *Modernizm ve Ulusun İnşası: Erken Cumhuriyet Türkiyesi'nde Mimari Kültür* [çeviren Tuncay Birkan] (İstanbul: Metis Yayınları, 2002).

16 Carl Christoph Lörcher, *Ankara Şehrinin İmâr ve İnşâ Planına Âid İzahnamedir* (İstanbul: Metanet Matbaası, 1924), Ali Cengizkan, *Ankara'nın İlk Planı 1924-25 Lörcher Planı: Kentsel Mekan Özellikleri, 1932 Jansen Planı'na ve Bugüne Katkıları, Etki ve Kalıntıları* (Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı ve Arkadaş Yayıncılık Ltd. ortak yayını, 2004) içinde, ss. 144-157.

17 Carl Christoph Lörcher, "Angora und sein neuer Bebauungsplan," *Deutsche Bauzeitung—Stadt und Siedlung, 59/1* (3 Ocak 1925), s. 1.

18 Carl Christoph Lörcher, "Angora und sein neuer Bebauungsplan," *Deutsche Bauzeitung—Stadt und Siedlung, 59/2* (17 Ocak 1925), s. 10.

19 Peter Bondanella, *The Eternal City: Roman Images in the Modern World* (Chapel Hill ve Londra: University of North Carolina Pres, 1987), ss. 9-36 ve ss. 172-206; ve Luisa Quartermaine, "Slouching Towards Rome: Mussolini's Imperial Vision," Tim J. Cornell ve Kathryn Lomas (der.), *Urban Society in Roman Italy* (Londra: UCL Press, 1995) içinde, ss. 203-215.

20 Margrit Estermann-Juchler, *Faschistische Staatsbaukunst: Zur ideologischen Funktion der öffentlichen Architektur im faschistischen Italien* (Köln, Böhlau, 1982), s. 53.

21 Suna Güven, "Bir Roma Eyaletinin Evrim Sürecinde Galatia ve Ancyra," Yıldırım Yavuz (der.), *Tarih İçinde Ankara, II* (Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayını, 2001) içinde, s. 109.

22 Carl Christoph Lörcher, "Angora und sein neuer Bebauungsplan," *Deutsche Bauzeitung—Stadt und Siedlung, 59/2* (17 Ocak 1925), s. 10.

23 Hâkimiyet-i Milliye Meydanı'nda Lörcher'in taslaklarıyla yön verdiği Zafer Âbidesi'nin yapımı 1927 yılında Avusturyalı heykeltıraş Heinrich Krippel tarafından gerçekleştirilmiştir (Ali Cengizkan, *Ankara'nın İlk Planı 1924-25 Lörcher Planı: Kentsel Mekan Özellikleri, 1932 Jansen Planı'na ve Bugüne Katkıları, Etki ve Kalıntıları* (Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı ve Arkadaş Yayıncılık Ltd. ortak yayını, 2004), ss. 63-64). Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Ali Cengizkan, "Söz ve Tarih VII: Mukbil Kemal Taş (1891-?): Bir Geçiş Dönemi Mimarı," *Arredamento Mimarlık*, No.63 (Kasım 2003), ss. 112-119.

24 Carl Christoph Lörcher, *Ankara Şehrinin İmâr ve İnşâ Planına Âid İzahnamedir* (İstanbul: Metanet Matbaası, 1924), Ali Cengizkan, *Ankara'nın İlk Planı 1924-25 Lörcher Planı: Kentsel Mekan Özellikleri, 1932 Jansen Planı'na ve Bugüne Katkıları, Etki ve Kalıntıları* (Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı ve Arkadaş Yayıncılık Ltd. ortak yayını, 2004) içinde, ss. 144-157.

25 Zübeyir Kars, "Ankara'nın Başkent Olduğu Yıllardaki Eğitim, Sağlık ve Sosyal Durumu Üstüne," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 20/58* (Mart 2004), ss. 105-128.

26 Bu konuda bkz., Özbay Güven, "Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Beden Eğitimi ve Spor Öğretmeni Yetiştiren Okulların Eğitimini Hazırlayıcı Çalışmalar," *Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi, 1/2* (Nisan 1996), ss. 70-82; ve Mehmet Güçlü, "Avrupa, Amerika Birleşik Devletleri, Çin ve Türkiye'de Beden Eğitimi ve Sporun Gelişimi," *Milli Eğitim Dergisi*, No. 150 (Mart, Nisan, Mayıs 2001).

27 Gigliola Gori, *Italian Fascism and the Female Body: Sport, Submissive Women and Strong Mothers* (Londra ve New York: Routledge, 2004), ss. 93-96. Bu konuda ayrıntılı bir kaynak için bkz., Tracy H. Koon, *Believe, Obey, Fight: Political Socialization of Youth in Fascist Italy, 1922-1943* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1985).

28 Carl Christoph Lörcher, *Ankara Şehrinin İmâr ve İnşâ Planına Âid İzahnamedir* (İstanbul: Metanet Matbaası, 1924), Ali Cengizkan, *Ankara'nın İlk Planı 1924-25 Lörcher Planı: Kentsel Mekan Özellikleri, 1932 Jansen Planı'na ve Bugüne Katkıları, Etki ve Kalıntıları* (Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı ve Arkadaş Yayıncılık Ltd. ortak yayını, 2004) içinde, ss. 144-157.

29 Bu stadyum Jansen Planı'nda hemen hemen aynı alanda yer almaktadır. Jansen, stadyumun kuzeyinde ayrıca bir de hipodrom yapılmasını öngörmektedir. Hipodrom Jansen'in tasarladığı şekilde gerçekleştirilirken, hipodromdaki cumhurbaşkanlığı locası ve stadyum projesinin tasarımı İsviçre kökenli İtalyan mimar Paulo Vietti-Violi'ye verilmiştir. İnci Aslanoğlu, Vietti-Violi'nin İtalya'daki tiyatro, kilise, modern köy evleri, villa binaları gibi çeşitli mimarlık aktivitelerine ek olarak 1942 yılında Türkiye'de Anıt Kabir yarışmasına da katıldığını yazmaktadır (İnci Aslanoğlu, "The Italian Contribution to 20th-Century Turkish Architecture," *Environmental Design: Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre, 5* (1990), ss. 158-160).

30 Neşe Gürallar Yeşilkaya, *Halkevleri: İdeoloji ve Mimarlık* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999), s. 54.

31 Lörcher bu noktada iki alternatif sunmaktadır. Ana tren garı ya olduğu gibi yeni şehrin başlangıç noktasına nakledilecektir veyahut burada yeni bir yolcu istasyonu kurulacaktır. Türkçeye çevrildiğinde yanlış bir kullanımmış gibi görünmekle beraber, Lörcher kendi açıklamasında yeni istasyon için Angora Regierungsviertel [Ankara Yönetim Şehri] ifadesini kullanmaktadır. Yeni istasyon kurulursa, bu durumda eski tren garının sadece yük trenleri için hizmet vermesini teklif etmektedir. Bunun, daha çok yönetimin mali durumunu ilgilendiren bir konu olduğunu ifade eden Lörcher, kesin bir karara varabilmek için uzman mühendislerin dokümanlarının incelenmesini gerekli görmektedir (Carl Christoph Lörcher, "Das neue Regierungsviertel der Stadt Angora," *Städtebau—Monatshefte für Stadtbaukunst. Städtisches Verkehrs – Park- und Siedlungswesen*, (1925), s. 145.

1934 BÜYÜKADA

ADALAR REVÜSÜ

GÖKHAN AKÇURA

Adalar Müzesi'nin kuruluş çalışmaları sürmekte. Ağustos ayında Büyükada Adaevi'nde yapılan çalışmaları anlatan bir de sergi açılacak. Bu vesileyle, bundan tam 75 yıl önce "Adaları Güzelleştirme Cemiyeti" tarafından Ekrem ve Cemal Reşit Rey kardeşlere ısmarlanan bir revüyü tanıtmak istedik. 1934 yazı, Şehir Tiyatrosu sanatçıları tarafından oynanan bu şenlikli "Adalar Revüsü" ile daha keyifli geçmişti.

Yıl 1934. İstanbul Şehir Tiyatrosu'nun ana mekânı Tepebaşı'ndaki tiyatro binasıdır. Hemen yanında Tepebaşı Belediye Bahçesi, bu bahçenin yazlık sahnesi ve az ilerde de Pera Palas'ın hemen yanı başında bir Gardenbar yer almakta. Bu mekânları uzun yıllardır işleten İstanbul'un ünlü emprezaryoları Lehman ve Arditi efendilerin kontratları sona ermiştir. Belediye Başkanı Muhittin Bey de bu iki yerin mukavelesini yenilemez.

Vasfi Rıza Zobu anlatıyor devamını: "Maaşlarımız kıt kanaat. Onlara zam yapacak takat Belediyede yok. Bahçe ile Gardenbarın Belediyeye temin edeceği kira devede kulak. 'Bu iki yer Şehir Tiyatrosu sanatçılarına tahsis edilirse, onlar bir kooperatif kurar işletirlerse, maddi menfaat temin ederler de geçimlerine medar olur,' diye düşünmüşler. Biz de bu teklifi piyango vurmuş insanlar gibi sevinçle karşıladık."[1]

Bir idare heyeti kurulursa da, sonunda işler Muhsin Ertuğrul ile Emin Beliğ'in sırtına kalır. Bahçenin açılışı 14 Haziran 1934 tarihinde cazbant ile yapılır. Halk bahçeyi doldurmakta, cazbant çalmakta ve ortadaki pistte sabahlara kadar dans edilmektedir.

Yine Vasfi Rıza'ya başvuralım: "Büyükada'da Adaları Güzelleştirme Cemiyeti[2] ismiyle bir dernek kurulmuş. Kendilerine gelir sağlamak için, Ekrem Reşit'le mutabık kalmışlar. O, bir 'Adalar Revüsü' yazmış. Bunu da Cemal Reşit bestelemiş. Bizimkilerle de anlaşmışlar. Yat Kulüp'ün bahçesinde yapılan bir sahnede oynanacak. Hastalık bahane ederek katılmak istemedim bu cümbüşe. Olmadı; mecbur kaldım. 12 Temmuz gecesi oynadık. Tuttu, beğenildi. Durur muyuz, kooperatifimiz var! Tepebaşı bahçesi bizim. Revüyü oynamaya müsait koca bir sahnesi mevcut. Ada'daki muvaffakiyetten bir hafta sonra, kendi hesabımıza Tepebaşı'nda bu revüye başladık. Perşembe, Cuma, Cumartesi, Pazar akşamları oynuyoruz. Diğer akşamlar yine cazbant çalıyor, halk oynuyor."[3]

"Adalar Revüsü" hakkındaki bilgilerimiz yakın bir zamana kadar bu kadardı. Ama kısa bir süre önce elimize geçen revünün broşürü sayesinde artık daha fazla bilgi sahibiyiz. Artık "Adalar Revüsü" adlı bu kitapçığın sayfalarını açabiliriz.

36 sayfalık broşürümüz,[4] o yılların pek ünlü isimleri olan Ekrem ve Cemal Reşit Rey'in kaleme aldığı bir

sunuşla başlıyor. Sanatçılar "sevgili okurlarını" önce revü konusunda aydınlatıyorlar:

"Bizden bir rövü [o zamanlar revü değil rövü deniyormuş] istenildiği zaman hem memnun olduk, hem de endişelere kapıldık. Sebebi bizde henüz rövü oynanmamasıdır. 'Üç Saat' veya 'Lüküs Hayat'a rövü diyen olduysa yanılmıştır, zira bu iki operette baştan sona kadar tek bir mevzu serdedilmiş, inkişaf ettirilmiş ve temsilin sonunda neticelendirilmiştir. Halbuki rövüde tek bir mevzu yoktur. Rövü muhtelif ve birbirile hiç bir alâkası olmayan birçok mevzudan ibaret bir temsildir. Bu mevzular kâh eğlenceli, kâh acıklı olur...

Esasen rövünün iki şekli vardır. Birinde dekora, kostüme, dansa zerre kadar ehemmiyet verilmeksizin mizaha istinat edilir, Paris'te 'Chansonniers'lerin küçücük tiyatrolarında olduğu gibi. Bu şekil rövüye 'revue satirique' denir. Diğeri de 'Casino de Paris', 'Folies Bergeres' vesaire 'müzik hol'de oynanan rövüdür ki, bunda yalnız dekorlara, kostümlere, danslara, renklere, ışıklara ehemmiyet verilir.

Biz de bu 'Ada Rövüsü'nde rövünün bu iki şeklinden hariç kalmak mecburiyetinde bulunduk, daha doğrusu ikisine de hafifçe temas etmekle iktifa ettik."

Rey kardeşler daha sonra bunun bir ilk tecrübe olduğunu, ama "zerre kadar korkuları olmadığını", zira revü "Şehir Tiyatrosu'nun büyük ve kıymetli sanatkârları tarafından" oynanacağı için gönüllerinin ferah olduğunu söylerler.

Broşürün bundan sonraki 18 sayfası sanatçıların vesikalık fotoğrafları ile doludur. Ama hemen ardından revüde yer alan "Büyükada", "Hayırsız Adalar", "Ah sevgilim", "Balon", "Ah laternamu!" şarkılarının söz ve notaları yer almakta. En sonda da revünün sahneleri ve oyuncuları sıralanmakta.

"Adalar Revüsü" broşürü, kurulacak olan Adalar Müzesi'ne bağışlanacak elbette. Belki bir panoda yer alacak sayfalarının yanında, kulaklı bir dinleme aleti de yer alır. Düğmesine bastığımızda belki de Semiha Berksoy'un sesinden "Büyükada" şarkısını dinlememiz bile mümkün olabilir... Kim bilir...

"Adalar Revüsü"nde yer alan iki Şehir Tiyatrosu sanatçısı *Perde ve Sahne* dergisinin kapağında: Şevkiye May ve Reşit Gürzap. Resim "Deli Dolu" operetinden... (alt ortada)

Cemal Reşit Rey 1934.

"Büyük Ada Teşebbüs Grubu" tarafından yayınlanan bir broşürün kapağı. (83. sayfa)

DİPNOTLAR

1 Vasfi Rıza Zobu, O Günden Bu Güne, İstanbul 1977, s. 455.

2 Zobu'nun söz ettiği cemiyet büyük olasılıkla 1933 yılında kurulmuş olan, "Belediyenin Mürkabesi Altında Büyük Ada Teşebbüs Grubu" adlı kuruluştur. Cemiyetin nizamnamesinde kurucular olarak Halk Fırkası, Turing ve Otomobil Klübü, Belediye, Vilayet ve Matbuat gösterilmektedir. "Adalar Revüsü"nün ısmarlanması da, herhalde cemiyetin amaçları arasında yer alan şu madde kapsamında gerçekleşmiştir: "Adaya gelenlerin sıkılmamaları için mahallî eğlenceler ve şenlikler tertip eylemek."

3 *agy*, s. 456.

4 Ekrem ve Cemil Reşit, Adalar Revüsü, İstanbul 1934.

ANADOLU'DA BRONZ ÇAĞI KENTLERİ
SEVGİ AKTÜRE

Kentler, tarih boyunca en devingen öğe oldu, toplum yaşantısında belirgin izler bıraktı. Sevgi Aktüre, Anadolu'da kent ve kentleşme tarihi üzerinde yapılmış çeşitli araştırmaların sonuçlarını bir araya getirip bunlardan yeni sentezler üretti. Anadolu kentlerinde mekânsal yapı değişimi ile bu yapıyı belirleyen sosyo-ekonomik süreçler arasındaki nedensellik ilişkilerinin irdelendiği bu kitap, araştırmacılar, özellikle kent plancıları için önemli bir kaynak.

Tarih Vakfı Yurt Yayınları
ISBN-975-333-01, Ocak 1997, İnce Kapak, 12,00 YTL

Revünün sahneleri ve bu sahnelerde kullanıldığı düşünülen şarkı sözleri:

"1. Neş'e — Zinet
(Oyuncular: Zinet: Zehra [Bilir ?] hanım, Neş'e: Hüseyin Kemal [Gürmen] bey)

2. Güzel Adalar
(Kınalıada: Şevkiye [May] hanım, Heybeliada: Feriha [Tevfik] hanım, Burgazada: Cahide [Sonku] hanım, Büyükada: Semiha [Berksoy] hanım)

3. Hayırsız Adalar
(Sivriada: Hazım [Körmükçü] bey, Yassıada: Vasfi Rıza [Zobu] bey)"

Bundan önceki bölümde "güzel adalar" tek tek kendilerini tanıtırlar. Bunların arasına alınmayan "hayırsız adalar" da bir yakınma şarkısı söylerler:

"Alem zevkde sefada!/ Bizler kaldık ortada/ Davet olmuş her ada!/ Bize yer yok burada!/ Yok muyuz biz sırada!/ Değil miyiz biz ada!/ Gözümüz yok parada!/ Olalım bir arada!

4. Deli Aşık
(Deli Aşık: Galip [Arcan] bey)

5. Şetaret Bacı isyan ediyor
(Şetaret Bacı: Behzat [Butak] bey)

6. Tarzı Talâkki
(Hoşgören Bey: Emin Beliğ [Belli] bey, Başgarson: Sami [Ayanoğlu] bey, Mahdum: R. Kemal [Arduman] bey, Zirzop Bey: Muammer Ruşen [Karaca] bey, Vahden Bey: Mahmut [Moralı] bey, Kaynana: Halide [Pişkin] hanım, Gelin: Cahide [Sonku] hanım.)

7. Ah Sevgilim (Tango)
(Birinci hanım: Feriha [Tevfik] hanım, İkinci hanım: Semiha [Berksoy] hanım)"

Hüzünlü bir tangoyu belli ki bir düet biçiminde söylüyorlar:

"Sessiz, hazin bir bahçede, bir gül açtı, Gül, yaz bitti!... Aşıkların yazla kaçtı!...

8. Misafirler
(Evdoksiya: Şaziye [Moral] hanım, Öripidi: Hazım [Körmükçü] bey)"

Revünün belki de en ilginç şarkısı olan "Ah Laternamu!", Yunanistan'a göç sonucu gitmiş olan İstanbullu Rumların, Büyükada'yı ziyaretlerini anlatıyor: "Biz Atina'dan geldik burada/ İsteriz görmek su Büyükada/ Pire'den bindik güzel vapurda/ Doğrudan geldik simdicik burda/ Biz zok severiz, kale, Türkyada/ Yok Türkya gibi baska dünyada/ Ma yazık oldu, oldu zok fena/ Kalmamıs burda bizim laterna! Ah pateramu, ah pateramu/ Nerede gitti, ah laternamu/ Ah kaymenimu, ah kardiyamu/ Pu ise, kale, ah laternamu!

Zok güzel her sey, poli oreya/ Biz keyif izin geldik buraya/ Yalnız eğlenze, baska yok dulya/ Ti na kamome boyledir dunya/ Var sizde her sey, süslü madama/ Var kibar beyler, hepsi var ama/ Ma yazık oldu, oldu zok fena/ Kalmamis burda bizim laterna!

9. Deniz Canavarı
(Şair balıkçı: Talat [Artamel] bey, Tonton: Vasfi Rıza [Zobu] bey, Zirzop: Muammer [Karaca] bey, Şişman bey: Sait [Köknar] bey, Canavar: Feriha [Tevfik] hanım, Rabıtalı hanım: Şaziye [Moral] hanım, Kaynana: Halide [Pişkin] hanım, Rüstem: Hazım [Körmükçü] bey, Çocuk: Ferih [Egemen] bey.

10. Balon!
(Baloncu kız: Şevkiye [May] hanım, Baloncu delikanlı: Muammer [Karaca] bey.)"

"Balon" şarkısında, Şevkiye May'ın söylediğini düşünürsek, biraz erotik çağrışımları da olan sözler bulabiliriz:

"Balonlarım pek iridir/ Halis yerli balonları! Balonlarım taş gibidir/ Hele tutun bir onları!

11. Güneş Banyosu
(Şık bey: Muammer [Karaca] bey, 2. Küçük hanım: Nezihe [Beceriklİ] hanım, Haremi: Şayeste [Ayanoğlu] hanım, 1. Küçük hanım: Saniye hanım, Delikanlı: R. Kemal [Arduman] bey.

12. Sporlar
(Tenis: Muammer Ruşen [Karaca] bey, Futbol: Şevkiye [May] hanım, Yüzme: Hüseyin Kemal [Gürmen] bey.)"

Anlaşılacağı üzere bu bölümde spor kollarını kişileştirmişler! İşin ilginç yanı futbolu bir kadının, Şevkiye May'ın canlandırması...

"13. Doktör Mabüz"
1933'te Fritz Lang'ın çektiği "Dr. Mabuse" filmi herhalde İstanbul'da gösterilmeye başlanmıştı. Bu popülariteden yararlanılarak yazılmış bir skeç olduğunu sanıyorum.

"(Dr. Mabüz: İ. Galip [Arcan] bey, Teddy: N. Mahfi [Ayral] bey, Hasta 1: Behzat [Butak] bey, Hasta 3: Necla [Sertel ?] hanım, Dorothy: Feriha [Tevfik] hanım,

"Adalar Revüsü" broşürünün kapağı.

Aşık: Hazım [Körmükçü] bey, Hasta 2: Mahmut [Moralı] bey.)

14. Final... Büyükada!"
Oyunun sonunda herhalde hep birlikte sahneye çıkıldığı için rol dağıtımı yazılmamış. Broşürde yer alan "Büyükada Şarkısı"nın da burada söylenmiş olması ihtimal dahilinde...

"Adaların birincisi/ Marmara'nın bir incisi/ Büyük Ada! Bir köşesi kalbimizin/ Sevgilisi hepimizin/ Büyük Ada!
Sana dünya olsun feda/ Büyük Ada!/ Büyük Ada!"

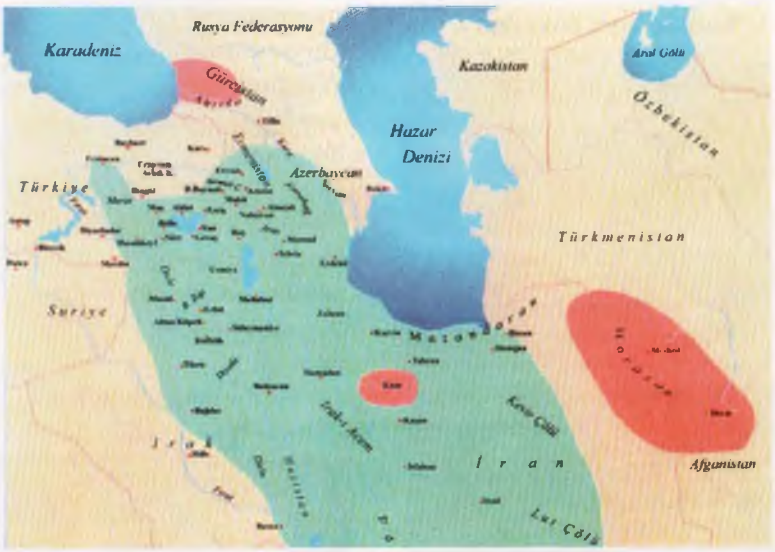
"Adalar Revüsü" broşüründen "Büyükada" notalarının yer aldığı sayfa.

15. YÜZYILDA DOĞU ANADOLU MİMARİSİ

KARAKOYUNLU KÜMBETLERİ

YRD. DOÇ. DR. H. BANU KONYAR

Karakoyunlu hâkimiyetinde Doğu Anadolu'da ağırlıklı olarak mezar yapıları inşa edildiği, bu yapılarda bölgenin yüzyıllardır süregelen geleneklerine bağlı kalındığı, kendi özelinde bir türü ortaya çıkarmadığı söylenebilir. Osmanlı'da Hassa Mimarlar Ocağı'na kadar, yapıların, banilerin taleplerinden çok bölgesel veya ustanın geldiği coğrafyanın geleneklerine göre gerçekleştirildiği, usta-çırak ilişkisinin yoğun olduğu görülmektedir. Gezici usta ya da usta gruplarının varlığını da düşünmek gerekir. Bazen hayret uyandıracak kadar bölge geleneklerinin dışına çıkan yapıların başka bir açıklaması olmasa gerektir.

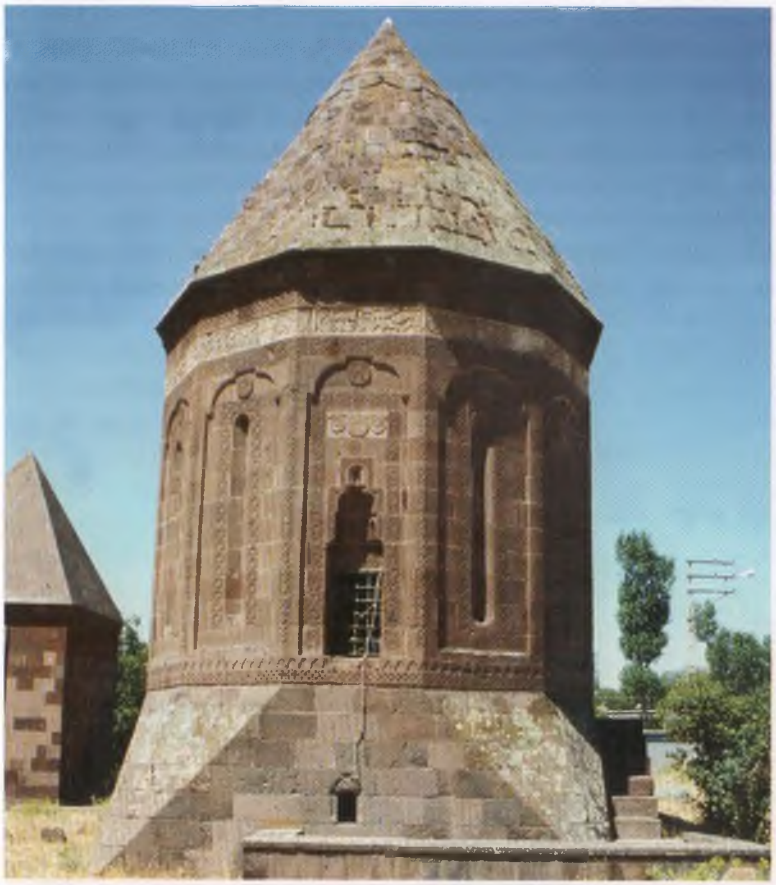
Karakoyunlu Konfederasyonu'nun en geniş sınırları.

Doğu Anadolu Bölgesi tarihin her döneminde karmaşık siyasi ilişkilere sahne olmuş bir bölgedir. Burada yaşayan halkların aşiret sistemini benimsemiş olmaları bölgenin siyasi yapısının her zaman kaygan bir zemin üzerinde kalmasına neden olmuştur. Karakoyunlular da, bilindiği gibi bu bölgede özellikle 15. yüzyılda faaliyet göstermiş olan bir konfederasyondur. Çeşitli Türk aşiretlerinin bir araya gelerek oluşturduğu bu güçler birliği büyük ihtimalle Timur korkusuna karşı oluşturulmuş bir ittifaktır. Oğuz boyundan gelen yönetici sınıfın altında isimleri belirlenebilen çeşitli Türk aşiretleri olduğu gibi, bölgede yaşayan bazı Kürt aşiretlerinin de bu konfederasyona dahil oldukları görülür. Erciş başkentli olarak kurulan Karakoyunlu Konfederasyonu zaman içerisinde İran, Güney Azerbaycan'da hâkimiyet kurmuş ve kısa süreli olmakla birlikte Irak ve hatta Suriye'de de bazı bölgeleri ele geçirmişlerdir (Res. 1). Anadolu'da Akkoyunlular ile sürekli bir çekişme içerisinde olan Karakoyunlular Timur için de önemsenmesi gereken bir güç haline dönüşmüştür. Doğu Anadolu Bölgesi'nin bu süreçteki değişken siyasi zemini, bölgenin sanat ve mimarlık tarihinde ortaya koyduğu eserlerin tasnifinde zaman zaman sorunlar doğurmaktadır. Sürekli el değiştiren topraklar üzerindeki mimari üretimlerin hangi iktidar tarafından ortaya konduğunu kavramak güç olabilmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin en erken Türkleşen Anadolu topraklarından biri olması, burada bir mimari geleneğin oluşmasını sağlamıştır. Ahlat'taki büyük Selçuklu eserleri kendilerinden sonra yapılan eserleri doğrudan etkilemiş ya da bir başka deyişle, bir gelenek oluşturmuş gözükmektedir. Bölgenin var olan taş rezervleriyle üretilen cami, kümbet, kale, saray ve mezar taşı gibi üretimlerde, birbirine benzer plan şemaları ya da süsleme programlarının uygulandığı görülür.

DOĞU ANADOLU, 15. YÜZYIL: KARAKOYUNLU MİMARİSİNİN TANIMLANMASINDAKİ SORUNLAR

Karakoyunlular zamanından günümüze az sayıda yapı ulaşmış olması,

onların mimarlık düzeyindeki etkinliklerini anlamamızı ve sağlıklı sonuçlar çıkarabilmemizi engellemektedir. Onlara ait olduğu öne sürülen üç cami (Tebriz Gök Mescit, Van Ulu Camisi, Yezd Mescid-i Cuma), bu dönemin tek dini mimari etkinliği olmasa gerektir. Bugün ülkemiz toprakları içerisinde yer alan Doğu Anadolu Bölgesi, İran, Azerbaycan ve hatta Ermenistan, tarih boyunca sürekli el değiştiren bir coğrafya olmuştur. Tarihsel süreçte daima hâkimiyet mücadelelerine sahne olan bu topraklar üzerindeki mimari eserlerin bilinçli olarak da tahrip edildiği bilinmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi, daha önce de belirttiğimiz gibi, 15. yüzyılda Karakoyunlular zamanında, sürekli olarak Timur akınlarına maruz kalmıştır. Ayrıca, Akkoyunlular ile Karakoyunlular arasında süregelen çatışmalar büyük yıkımlara, yağmalara neden olmuşa benzer. Timur istilaları sırasında bölgenin boşaldığı, insanların korku içerisinde göç ettikleri, yazılı

Ahlat Erzen Hatun Kümbeti.

Karakoyunlu döneminden günümüze ulaşabilen dini yapıların yalnızca üç adet oluşu ve sadece birinin (Tebriz Gök Mescit) kesinlik arz etmesi, Van Ulu Cami'nin tarihlendirmesi üzerindeki problemlerin devam etmesi ve Yezd Mescid-i Cuma'nın eklemelerle değişikliğe uğramış olması nedeniyle dini mimari üzerinden saptama ve değerlendirme yapma şansımız yoktur.

kaynaklardan anlaşılmaktadır. Böyle bir durumda mimari ürünlerin ayakta kalabilmesi pek mümkün değildir. İstilalar sırasında yıkılmış yapıların yanı sıra bakımsızlık ve kaderine terk edilmişlik içerisinde olan yapılar, günümüze maalesef ulaşamamış olsa gerektir. Bu durumu İran toprakları için de söylemek mümkündür. I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'nda Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşanmış olanlar, isyanlar ve savaşlar da burada bilinçli bir tahribatın yapıldığını düşündürür. Karakoyunluların tarihsel süreçleri ve diğer sanat dallarıyla ilişkileri de göz önünde bulundurulduğunda, mimari üretimlerinin daha fazla olması gerektiği düşünülmektedir. Bölgenin siyasi yapısının yanı sıra, doğa olayları da yapıların günümüze ulaşmasını engellemiş bir diğer faktör olarak karşımıza çıkar. Kuzey Anadolu fay hattının içinden geçtiği bölgede, yaşanan pek çok depremin yarattığı tahribat da göz önünde bulundurulmalıdır. Van Ulu Cami'nin, İran'da Tebriz Gök Mescit'in de deprem sonucunda ağır şekilde tahrip olduğu bilinmektedir. Ayrıca Van Gölü'nün çeşitli dönemlerde yükselmesi sonucunda, pek çok alan sular altında kalmıştır. Mesela, Karakoyunluların ilk başkenti olan eski Erciş'ten günümüzde hiçbir iz yoktur. Tamamen sular altında kalmıştır.

Bir diğer etmen olarak da -ne yazık ki- bölgede eski yapıların malzemelerinin sökülerek yeni yapılarda kullanılmasını düşünmek gerekir, bu durum bölgedeki Urartu eserleri de dahil olmak üzere bütün mimari eserler için geçerlidir. Günümüzde henüz arkeolojik kazıların yeterli sayıda olmaması, yapı kataloğunu sağlıklı olarak çıkarmayı olanaksız kılmaktadır. Mesela sular altındaki Erciş Kalesi ile ilgili bilgilerimiz hâlâ Evliya Çelebi'nin anlattıkları ile sınırlıdır. Yine Eski Van şehrinde Van Ulu Camisi dışında yeterli kazı yapılmamış olması, bu şehrin zamanında nasıl bir yerleşim olduğunu anlamamızı zorlaştırmaktadır. Prof. Dr. Abdüsselam Uluçam tarafından gerçekleştirilen Erciş Çelebibağ Mezarlığı Kazısı, bölgenin nüfusu ile ilgili bilgiler içerir. Ancak Kübik köyü kümbetlerinin bulunduğu bölgede yoğun bir mezarlık alanının da var olduğu bilinmekle

birlikte henüz kazı yapılmadığı için buradaki yerleşme ortaya çıkarılamamıştır. Bir de hâkimiyet alanının önceden beri İslamiyetle tanışmış olduğunu ve buralarda birtakım yapım faaliyetlerinin var olduğunu göz önünde bulunduralım. Karakoyunlular kendi üretimlerinin dışında, önceden var olan birikimi, yapıları

Karakoyunlu yapı dağılımı.

kullanmış ve bazılarında tamir faaliyetleri yürütmüşlerdir. Bu bilgiler ışığında Karakoyunluların mimari üretimlerinin daha yoğun olduğu düşünülürse de, henüz arkeolojik kazıların yapılmamış olması, bilgilerimizi kesinleştirmemizi engellemektedir.

Yapıların tarihlendirilmesinde karşımıza çıkan diğer bir sorun ise, yine Karakoyunlu dönemi çanak çömlek geleneğini yeterince tanımamamızdır. Bu nedenle Doğu Anadolu'da son kırk yıldır gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında tespit edilen yerleşme alanlarından birçoğunda ortaçağ olarak genelleştirilen çanak çömlek grupları ortaya çıkarılmakla birlikte, bunların tanım ve kronolojisi çoğunlukla yapılmamıştır. Bulunan yerleşme alanlarının birçoğunun özellikle mimari temelde ortaçağ/Karakoyunlu dönemi ile olası ilişkisi hiç tartışılmamış, harçsız iri taş blokları veya işlenmiş daha düzgün bloklardan yapılmış mimari daima erken dönemlere, ilk tunç çağına veya Urartu dönemine tarihlendirilmiştir. Diğer taraftan bazı yerleşmeler bize göstermektedir ki, örneğin Urartu başkenti Van Kalesi gibi önemli yerleşme alanları sonraki dönemlerde Karakoyunlular tarafından da kullanılmıştır.

Günümüze ulaşan yapıların çoğunluğunun kitabesiz olması, kronoloji çıkarmayı, bir diğer deyişle hükümdarların iktidar yıllarına göre bir tasnif yapmayı olanaksız kılmaktadır. Yapılar, plan ve süsleme özelliklerinden ancak yüzyıl olarak tarihlendirilebilmektedir. Yine de biz burada ana hatlarıyla bir kronoloji çıkarmaya çalıştık.

KARAKOYUNLU MİMARİSİNİ BELİRLEYEN ANA UNSURLAR

Karakoyunlular ile ilgili, tanımlanabilen yapıların çoğunu mezar anıtları oluşturur. Karakoyunlu döneminden günümüze ulaşabilen dini yapıların yalnızca üç adet oluşu ve bu üç yapıdan sadece bir tanesinin (Tebriz Gök Mescit) kesinlik arz etmesi, Van Ulu Camisi'nin tarihlendirmesi üzerindeki problemlerin devam etmesi ve Yezd Mescid-i Cuma'nın pek çok dönemde eklemelerle değişikliğe uğramış olması nedeniyle dini mimari üzerinden saptama ve değerlendirme yapma şansımız ne yazık ki yoktur.

Bu çerçeveden yola çıktığımızda, tanımlanabilir ve tarihlenebilir yapı grubunun mezar mimarisi üzerinde yoğunlaştığı görülür (Res. 2). Mezar mimarisini yansıtan en iyi örnekler de kümbet türündeki mezar yapılardır. Burada kümbetlerden yola çıkarak Karakoyunlu mimarisinin karakteristik bazı özellikleri ve diğer bölgelerle olası etkileşimi üzerinde durmaya çalışacağız.

Kümbet olarak tasarlanan yapılar, kare cenazelik kısmının üzerinde çokgen planlı olarak yer alır ve üzerleri külah ile örtülüdür. Gövde veya ziyaret kısımları ağırlıklı olarak onikigendir ve bu form, Van gölü havzası için tipiktir. Karaman'daki 14. yy. yapısı Alaeddin Bey Türbesi ayrı tutulursa, bu form, Van gölü çevresinin formu olarak görünmektedir. Bu bölgeye has görünen onikigen gövde ve piramidal külahlarda süsleme ve işçilik birbirinin aynı veya benzeridir. Tarih olarak da 14. yüzyıldan önceye gitmez. İlk örnek 1335 tarihli Gevaş Halime Hatun Kümbeti'dir. Bu nedenle, prizma gövdeli piramidal külahlı bu kümbetlerin, 14. yüzyılda başladığını, 15. yüzyılda ağırlık kazandığını, ancak sayıları az olmakla birlikte 18. yüzyılda dahi kullanıldığını söyleyebiliriz. Yine bu nedenle, onikigen gövdeli kümbetleri Karakoyunlu plan şeması olarak değerlendirmek ya da bu yapıları Karakoyunlu dönemi kümbetleri olarak isimlendirmek mümkündür. 15. yy. veya Karakoyunlu döneminden sonra yapılmış olan onikigen gövdeli kümbetlerin cenazelik kısımlarının ortadan kalktığı görülür. Micingirt Kümbeti ve Buharalı Behram Şah Kümbeti onikigen gövdeye sahip olmakla birlikte, cenazeliksiz yapılmış olmalarından dolayı, -bizim de katıldığımız bir görüş olarak- R.H. Ünal tarafından 15. yy. sonu ile 16. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Ünal 1976: 157-160). Bu iki yapı, Iğdır'daki Kızıl Kümbet'ten sonra, Van gölü havzasına has görünen onikigen gövdenin Ağrı-Patnos (Buharalı Behram Şah Kümbeti) ve Erzurum-Horasan'da da (Micingirt Kümbeti) kullanıldığını göstermektedir.

Cenazelik kısımları, küçük mazgal pencereleri ile aydınlanır ve tonoz ile örtülüdür. Cenazelik, diğer dönem yapılarında olduğu gibi, bu dönemde de gizlenmeye, dışarı ile bağlantısız yapılmaya çalışılmıştır. Dört ana yöne açılmış pencereler ile aydınlanan yapıların iç kısımlarında süsleme unsurlarına yer verilmemiştir. Dış cephelerde ise daha çok geometrik süsleme kullanılmıştır. Çokkollu yıldızlar ve geçmeler en çok kullanılan süsleme unsurları olarak öne çıkar. Bitkisel süslemeler, devrin özelliklerini yansıtır şekilde rumi ve palmetlerden oluşur. Figürlü süsleme ise sadece Erciş Anonim-Kara Yusuf Kümbeti ve Erciş Anonim (Gütgah) Kümbeti'nde karşımıza çıkar.

Bu dönemin yapıları incelendiğinde, mezar yapılarının var olan geleneği devam ettirdikleri görülür. Yapıların cenazelik kısımları karşılaştırıldığında, Ahlat Anonim ve Kübik I ve II no'lu kümbetlerin cenazeliksiz yapıldığı görülmektedir. Diğer beş yapıda, bu kısımların doğu-batı doğrultusunda uzandığı, girişlerinin doğuya açılan bir kapı ile sağlandığı görülmektedir. Sadece Ahlat Keşiş Kümbet'te kapı kuzeydoğu köşeye çekilmiştir. Keşiş, Erciş Anonim (Gütgah), Erciş Anonim (Kara Yusuf), Erciş Kadem Paşa'nın cenazelikleri beşik tonoz ile kapatılmıştır. Beşik tonozların tamamı doğu-batı doğrultuludur. Ahlat Erzen Hatun Kümbeti'nin cenazelik kısmı diğerlerinden farklı olarak aynalı tonoz ile kapatılmıştır. Yine cenazelik kısımlarındaki pencerelere baktığımızda; Ahlat Keşiş ve Ahlat Erzen Hatun'da güney ve batıya yerleştirilmiş birer pencere yer alır. Erciş Anonim (Gütgah), Erciş Anonim (Kara Yusuf) ve Erciş Kadem Paşa'da ise sadece batıya bir pencere açılmıştır. Cenazelik kısmı olmakla birlikte, Ahlat Erzen Hatun Kümbeti dışında hiçbirinde sanduka yoktur. Ziyaret ya da gövde kısımları açısından kümbetlere bakacak olursak: Ahlat Anonim Kümbet, kare yapısı yüksek tutulmuş pahları ile diğer örneklerin tamamen dışında görünmektedir. Diğer örneklerin hepsi çokgen planlıdır. Kübik köyünde bulunan I ve II no'lu kümbetler sekiz ve dokuz kenarlı olmakla birlikte geriye kalan kümbetler Ahlat Erzen Hatun (Res. 3), Ahlat Keşiş, Iğdır Kızıl, Erciş Anonim (Gütgah) (Res. 4), Erciş Anonim (Kara Yusuf) ve Erciş Kadem Paşa (Res. 5) onikigen gövdelidir. Yapılara kuzeye açılan kapı ile girilirken, Ahlat Anonim Kümbet'te kapının doğuya çekildiği görülür. Diğer üç ana yöne ise pencereler yerleştirilmiştir. Sadece Ahlat Anonim Kümbet'te güneye iki pencere açılmışken, kuzeyde pencere yer almadığı görülür. Erciş Anonim (Gütgah) dış cephede diğer kümbetlerden farklılaşır. Köşe pahları yükselerek pencere seviyesine kadar ulaşır. Onikigen gövde yarıya kadar cenazelik ve köşe pahları tarafından kuşatılmış izlenimi yaratan bir görünüme sahiptir. Ahlat Keşiş Kümbet'te de üç ana yöne açılan pencereler dışında, cepheyi yırtacak oranda hareketlenmeler uygulanmamıştır. Oysa Ahlat Erzen Hatun, Erciş Anonim (Kara Yusuf) ve Erciş Kadem Paşa'da onikigen gövde üç ana yön dışında kalan kısımlara yerleştirilmiş yırtmaç ya da üçgen kesitli nişlerle hareketlendirilmiştir. Ahlat kümbetlerinin cephelerinde sağır bursa kemerli yüzeysel nişlere yer verilmişken, Erciş kümbetlerinde bursa kemerine rastlanmaz. Erciş yapılarında her yüzün dikdörtgen çerçeveler içine alındığı görülür. Yine Ahlat yapılarında pencere üzerlerinde mukarnas (Ahlat Anonim Kümbet hariç) yer alırken, Erciş yapılarında mukarnas bulunmaz. Dört ana yöne açılmış pencerelerle aydınlanan yapıların iç kısımlarında süsleme unsurlarına yer verilmemiştir. Dış cephelerde ise daha çok geometrik süslemeler kullanılmıştır. Çokkollu yıldızlar ve geçmeler en çok kullanılan süsleme unsurları olarak öne çıkar. Bitkisel süslemeler devrin özelliklerini yansıtır şekilde rumi ve palmetlerden

Erciş Anonim (Gütgah) Kümbeti.

Erciş Kadem Paşa Hatun Kümbeti.

oluşur. Figürlü süsleme sadece Erciş Anonim (Kara Yusuf) Kümbeti (Gündoğdu: 1996, 1-18) ve Erciş Anonim (Gütgah) Kümbeti'nde karşımıza çıkar. Ahlat Keşiş Kümbet'te gövdenin külahtan önceki konturlarını belirleyen geometrik geçme bordürün aynısı Ahlat Erzen Hatun Kümbeti'nde bu defa gövdenin cenazelik kısmı ile ayrımını belirleyen bordür olarak karşımıza çıkar.

Bu değerlendirmeden yola çıkarak, Ahlat ile Erciş'in kendi içlerinde bölgesel özellikler kazandıkları söylenebilir. Hatta bu bölgesel özellikler mezar taşlarında da kendini gösterir. Erciş Çelebibağ Mezarlığı'ndaki palmet ve rumilerden oluşturulmuş kompozisyon (Uluçam: 2000, r. 170, 187) Erciş Kadem Paşa Hatun Kümbeti'nde de görülür. Bu dönemde mezar taşı ustalarının yapılarda da çalıştıkları, kullanılan süslemelerden anlaşılmaktadır. Bu nedenle de her iki grup arasında benzerlikler bulmak mümkündür. Yine Çelebibağ mezarlığındaki geometrik süslemelerde Van Ulu Cami ile benzer veya aynı kompozisyonların varlığı tespit edilebilmektedir (Uluçam: 2000, çiz. 97).

DEĞERLENDİRME

Karakoyunlu dönemi Doğu Anadolu Bölgesi'nin mimari potansiyelini belirlemek, yukarıda da belirttiğimiz nedenlerden dolayı oldukça güçtür. Yüzey araştırmaları ve kazıların yetersizliği, tarihsel süreçte olagelmiş insan ve doğa tahribatı bu döneme ait yapıların günümüze ulaşmasını veya var olanların sağlıklı biçimde tanımlanmasını güçleştirmektedir. Bugün Doğu Anadolu Bölgesi'nde tespit edilen yüzlerce kale ve sivil mimari örneği Urartu ve daha erken dönemlere uzanan sürece tarihlenmiştir. Yapıların tarihlenmesindeki en önemli kriterler, iri taşlardan yapılmış harçsız duvarlarla oluşturulmuş büyük boyutlu yapılar olmalarıdır. Oysa bölgede bugün dahi birçok yapıda günün popüler malzemesi beton harç kullanılmaz, geleneksel tarzda kuru duvar tekniğinde evler, ahırlar, geçici hayvan barınakları yapılmaya devam eder. Çamur harç hâlâ en yoğun kullanılan birleştirici malzemedir. Daha önce de değindiğimiz gibi, bu alanlarda bulunan ve ilk tunç çağı, Urartu veya geç demir çağına tarihlenen çanak çömleklerden yola çıkılarak tarihlendirme yapılmıştır. Oysa aynı alanlarda ortaçağ dönemine de kabaca tarihlendirilen çanak çömlek gruplarının bulunduğu, bilinen bir gerçektir. Ancak bu malzemenin yeterince tanımlanmaması, mimariyle ilişkilendirilmemesi, bu tür çalışmalarda hep göz ardı edilmesi sonucunu doğurmuştur. Ortaçağ ve sonrasında gelişen yerleşme alanları bu nedenlerle kesin tarihlemelerden uzak, geniş zaman dilimleri ile kabaca tarihlendirilen ve üzerinde durulmamış veya detaylı çalışmaları yapılmamış alanlar olarak görünmektedir. Karakoyunlu dönemi de aynı değerlendirmelerin içerisine sokulabilir. Burada yürütülen yüzey araştırmalarının genellikle erken dönemleri çalışan arkeologlar tarafından gerçekleştiriliyor olması, yerleşmelerden ele geçirilen küçük buluntuların kaba tanımlamalarda sınırlı kalmasını doğuruyor olabilir. Ekiplerin daha geniş katılımlı, geç dönemleri çalışan akademisyenlerin de katıldığı açılımlara sahip olması yerinde olabilir. Karakoyunlu Konfederasyonu özelinde düşündüğümüzde, Doğu Anadolu coğrafyasında geniş alanlara hükmetmiş, mezar yapıları gerçekleştirmiş bir grubun yerleşim alanlarının olmaması, sivil mimarisinin bulunmaması, dini mimarilerinin bu denli az sayıda olması pek de akla yakın görünmemektedir. Erciş'te yapılacak kapsamlı çalışmalar bu dönemi aydınlatacak verilere sahip olmamızı sağlayabilir.

Sonuç olarak, eldeki veriler ışığında, Karakoyunlu hâkimiyeti altında geçen dönemde Doğu Anadolu Bölgesi'nde ağırlıklı olarak mezar yapıları inşa edildiği (Tuncer: 1991), bu yapılarda bölgenin yüzyıllardır süregelen geleneklerine bağlı kalındığı, kendi özelinde bir türü ortaya çıkarmadığı söylenebilir. Dini mimarinin gelişmemiş olmasında bazı tarihi kaynakların ileri sürdüğü gibi Karakoyunlu yönetici boylarının dinle çok da ilgili olmadıkları ya da Şia'ya daha yakın durdukları düşünülse de bu savı pek de temelli bir tez olarak değerlendirmemek gerekir. Osmanlı İmparatorluğu'nda Hassa Mimarlar Ocağı kurulana kadar geçen süreçte merkezi bir mimari gelenek oluşmadığını da göz önünde bulundurmak gerekir. Bu döneme kadar geçen sürece bakıldığında, yapıların banilerin taleplerinden çok bölgesel ya da ustanın geldiği coğrafyanın geleneklerine göre gerçekleştirildiği, usta-çırak ilişkisinin yoğun olduğu görülmektedir. Gezici usta ya da usta gruplarının varlığını da düşünmek gerekir. Bazen hayret uyandıracak kadar bölge geleneklerinin dışına çıkan yapıların başka bir açıklaması olmasa gerektir.

YRD. DOÇ. DR. H. BANU KONYAR
MALTEPE ÜNİVERSİTESİ
GÜZEL SANATLAR FAKÜLTESİ

KAYNAKÇA

Gündoğdu, Hamza: "Van Gölü Çevresinde Kabartmalarıyla Dikkatı Çeken Bazı Türk Eserleri", *Van Gölü Çevresi Kültür Varlıkları Sempozyumu Bildirileri 22-25 Mayıs 1995*, Van, 1996, s. 1-18.

Tuncer, O. Cezmi: "Van Yöresinde Bilinmeyen Bazı Yapılarımız", *Sanat Tarihi Yıllığı*, 1976, S. VI, s. 125-145.

Tuncer, O. Cezmi: *Anadolu Kümbetleri: Beylikler ve Osmanlı Dönemi*, C. II-III, Ankara, y.y., 1991.

Uluçam, Abdüsselam: *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı I Van*, Ankara, Kültür Bakanlığı, 2000.

Ünal, Rahmi Hüseyin: "Az Tanınan ve Bilinmeyen Doğu Anadolu Künbetleri Hakkında Notlar", *Vakıflar Dergisi*, 1976, S. 11, s. 121-163.

OSMANLI'DAN CUMHURİYETE BİR AYDIN

TUNALI HİLMİ BEY

SABRİ ATEŞ

Tunalı Hilmi'nin kim olduğu, kendisiyle özel olarak ilgilenmiş kişiler dışında pek bilinmez. İsmi Ankara'nın meşhur caddelerinden birine verilmiştir ve onun toplumsal hafızamızda yer almasının en önemli sebebi budur denilebilir. Halbuki Tunalı üzerinde pek durulmamış olsa da, o, düşünce tarihimizde özgün bir yere sahiptir. Cumhuriyet Türkiye'sinin yeni bir vatandaşlık tanımına doğru ilerlediği günümüzde Osmanlı'nın son döneminde bu konulara bir hayli kafa yormuş olan Hilmi Bey'i gündeme getirmekte fayda var.

1871 yılında, bugün Bulgaristan sınırları içinde olan Eskicuma'da doğmuş olan Tunalı Hilmi'nin ailesi 93 Harbi (1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı) sırasında Ruslar Eskicuma taraflarına doğru ilerlerken yaşadıkları yeri terk etmiş ve İstanbul'a taşınmışlardır. Üsküdar'da, Yenicami Taşmektep'te eğitimine başlayan genç Hilmi, daha Kuleli Askeri Rüşdiyesi'ndeyken siyasi faaliyetlere başlamış, ardı sıra devam ettiği Gülhane Tıbbiye'sinde de boş durmayıp son sınıftayken Sultan Abdülhamid karşıtı muhalefete katılmak için yurtdışına kaçmış ve İttihatçı harekete katılmıştır. Kısa sürede önde gelen İttihatçılardan biri haline gelen genç Hilmi, *Hutbe* adını verdiği, geniş halk kitlelerini istibdada karşı harekete çağıran risaleler yazmaya başlamıştır. Çoğu, adlarına layık olarak cuma namazına gelmiş halka verilen vaaz edasıyla yazılan ve bazısı çok sayıda ayet ve hadisle süslenen bu risalelerde, camiye gelen halka neyin doğru neyin yanlış olduğunu anlatan, bazen kızgın bazen nasihat veren bir vaiz konuşmaktadır adeta. Cumhuriyet Türkiye'sinde olsa dini siyasete alet ettiği gerekçesiyle bazısı hakkında dava açılması kaçınılmaz olan ve bazen II. Abdülhamid'e ağır hakaretlerin yer aldığı hutbeler cemiyetçe dağıtılmış, sarayda bunların dağıtılması engellenmeye çalışılmıştır. Birbirini tam olarak takip etmese de hutbelerin sonuncusu *On Birinci Hutbe* adını taşımaktadır. Her biri toplumun değişik kesimlerine seslenen bu risalelerin ortak amacı halkı istibdada karşı çıkmaya çağırmak ve meşrutiyet idaresinin onlar için ne kadar faydalı olduğunu anlatmaktır.

Hilmi Bey'in üzerinde önemle durduğu konuların başında Osmanlılık vurgusu gelir. Bu konuya yaptığı vurgu ve ardı sıra yazdıkları Tunalı'nın düşünce hayatımızdaki yerini de belirler. Milliyetçi cereyanların imparatorluktaki bütün grupları etkisi altına aldığı, Osmanlı ülkesinin nasıl bölüneceği meselesinin hararetle tartışıldığı bu dönemde Osmanlılık kavramı, hem iktidar hem de muhalefetin üzerinde birleştiği neredeyse tek şeydir denilebilir. Buna rağmen aslında bir yurttaşlık projesi olarak da görülebilecek olan Tanzimat reformlarından beri bu kavramın ne olduğu, içinin nasıl doldurulacağı üzerinde bir mutabakata varılamamıştır. Bu eksikliğin başlıca nedeni, Abdülhamid karşıtı hareketin uzun süre neredeyse sadece onun tahttan indirilmesi dışında bir konuyla ilgilenmemiş olması ve bütün enerjisini buna yoğunlaştırmasıdır denilebilir. Tunalı, Osmanlı'nın parçalanmamasının ancak Osmanlılaşmakla, farklılıkların kabul edilmesiyle ve bunları aşan bir vatandaşlığın ve herkesin Osmanlı olduğunun kabulüyle mümkün olacağını belirtir. Ona göre muhalefetin kullandığı Osmanlı Devleti'nin bölünmez bütünlüğü (Devlet-i Osmaniyenin tamamiyet-i mülkiyesi), Meclis-i Mebusan, inanç ve milliyet farkının gözetilmemesi gibi cümleler, bunların nasıl hayata geçirileceğine dair bir program olmadan birer klişe olmaktan kurtulamayacaklardır.

Tunalı Hilmi İstiklal Madalyası ile.

Fotoğraflar Sabri Ateş'in *Tunalı Hilmi Bey* kitabından alınmıştır.

İçinde aktif bir militan olarak bulunduğu yapının bu programdan yoksunluğunu sezmesi, Hilmi Bey'i İttihad ve Terakki'den uzaklaştıracaktır. Çünkü ona göre asıl sorun Abdülhamid'in tahttan indirilmesi değil, sonrasında neler yapılacağıdır. İçindeki bunca etnik ve dini grupla Osmanlı İmparatorluğu nasıl bir arada tutulacaktır? Bunun hukuki altyapısı nasıl olacak, mesela eğitim ve temsil sistemleri nasıl oluşturulacaktır? "Bugünden çok yarından korkuyorum," diyen ve yarın ne yapılacak sorusuna cevap bulmak amacıyla yola çıkan genç Tunalı, "Islahat Düzeni" adıyla da yayınlamayı düşündüğü *Murad* isimli, en hacimli eserini yazar. Bir arkadaşının ona gönderdiği bir mektupta dediği gibi *Murad*'ın özellikle "Yarın Ne Yapmalı" isimli kısmı, muhalefeti "yeni bir vadide düşünmeye ve kuru kuru 'istemezük'ü tekrar etmekten kurtarmaya" sevk eden ilk eserdir.[1] Çokdilli, çokdinli, çoketnili bir Osmanlılığın nasıl mümkün olduğuna dair bir proje olan bu kitap, onun 1900 yılının ilk günlerinde İttihad Terakki'den koptuğunu da ilan ettiği eseridir.

Bir toplumsal mutabakatın nasıl mümkün olacağını tartıştığı ve bir arada yaşamanın formüllerini bulmaya çalıştığı bu eserinin eksik kaldığını düşündüğü yanlarını, bir anayasa taslağı olarak hazırlanan *Bir Şart (Une Charte)* ve *Ahali Hâkimliği* isimli eserleriyle gidermeye çalışmıştır. Bu üçleme Şükrü Hanioğlu'nun yerinde saptamasıyla, Hilmi Bey'in "devlet modeli" olarak görülebilir.[2] İmparatorluğu bir arada tutmak ancak başka yerlerde demokrasi olarak da tanımladığı "ahali hâkimliği"nin kurulmasıyla mümkün olacaktır. Tunalı bundan başka çare olmadığının, Abdülhamid istibdadı altında dağılmaya yüz tutan imparatorluğa bakılarak kolaylıkla anlaşılabileceğini söyler. Toplumsal yapı ve kamusal kurumlar ve alanların hukuki olarak nasıl organize edilmesi gerektiğini tartıştığı bu eserler Tunalı Hilmi'yi son dönem Osmanlı aydınları arasında ayrıcalıklı bir yere koyar. Hilmi Bey'in endişeleri İttihatçılar iktidarı ele geçirdikten sonra ne yazık ki gerçeğe dönüşecek ve imparatorluğu bir arada tutmak amacıyla yola çıkan hareketin iktidarı imparatorluğu sona erdirecektir. Denilebilir ki, Jön Türklerin iktidarı ele geçirdikten sonraki savrulmalarının ana nedeni sağlam bir program ve düşünsel yapılarının olmayışıdır.

Tunalı Hilmi El Hamra Sarayı'nda yerel kıyafetle.

Tunalı Hilmi'nin İttihatçı harekete ve onun fikri yapısına eleştirileri, hareketin adından başlar. Ona göre Jeune Turc (Jön Türk) yerine Jeune Ottoman (Yeni Osmanlı) kavramı kullanılmalıdır, çünkü Jön Türk kısıtlı ve kapsayıcı olmayan bir tanımlamadır ve bir etnik grubun adını esas alır. Bu düşünceyle 1902 Jön Türk Kongresi'nden önce bir Yeni Osmanlılar kongresi toplamaya çalışmış, ancak başarılı olamamıştır. Hilmi Bey'in cemiyetten ayrılması öyle kolay olmamıştır. Onun da katkısıyla cemiyetin Cenevre şubesi içinde kurulan ve "icraat" yapacak olan bir "özel şube" olarak tasarlanmış bu şube, daha sonra Osmanlı İhtilâl Fırkası adıyla faaliyete başlamıştır. Şiarı "Ya Hak Ya Ölüm" olan bu fırka Yıldız'ı telaşa sevk edecek bildirileri İstanbul'da değişik yerlere asmış, Tunalı Hilmi'nin kaleminden *Ezan* adlı, ancak iki sayı çıkarılan bir bülten hazırlamıştır.[3] Suikast planları için fedai bulmaya çalışan, anarşist yöntemleri kullanmayı düşünen bu hareket herhangi bir eylem yapmadan dağılmıştır.

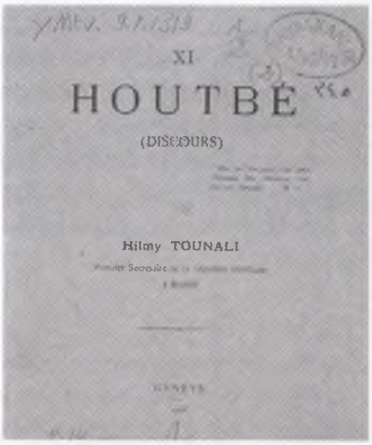
Bu faaliyetin ardından bir süre Cenevre grubunun yayın organı olan *Osmanlı* gazetesinin çıkışında etkin rol oynayan Tunalı, bir sonuca varılamadığını görüp, muhalefetteki program ve vizyon eksikliğine bir alternatif denilen kongreyi toplamaya çalışmış fakat ne yazık ki başarılı olamamıştır. Bu konuyla ilgili olarak yayınladığı *Onuncu Hutbe* isimli risalesi Osmanlılık kavramının tartışıldığı bir eserdir. Osmanlı unsurlarının çeşit çeşit olmasının sanılanın aksine bir zenginlik ve güç kaynağı olduğunu belirtip, Osmanlılığın Türkleşmek değil, ortak bir payda olduğunu belirtip bazı kesimlerin günümüzde bile kabulde zorlandığı "Türkiye Türkiyelilerindir" sloganını öne çıkarır. Söylemekte fayda vardır ki, Hilmi Bey

tıpkı Avrupalıların yaptığı gibi Türkiye kavramını tüm Osmanlı toprakları için kullanmaktadır. Türkiye'nin bazı kesimlerce sadece Türklerin olarak görüleceği, bu tür aşırı milliyetçi ve dışlayıcı sözlerin büyük gazetelerin altbaşlığı olarak kullanılacağı zamanlar henüz uzaktadır ve onun için bu anlayış imparatorluğun sonunu getirecek olan Rum, Bulgar vb. aşırı milliyetçiliklerden farklı değildir. Bu konudaki düşünceler, altbaşlığı, "Her Türkiyeli bir Osmanlı, her Osmanlı bir Türkiyelidir" olan ve Fransızca baskısında ilk kelimesi "Turquialılar" olan, takip eden *On Birinci Hutbe*'de de tekrarlanır. Günümüz Türkiye'sinde yaşanan sorunlara benzer sorunların aydınları meşgul ettiği dönemde Tunalı, Osmanlılığın herhangi bir şekilde egemen gruba asimile olmak olmadığını vurgulamak için şöyle bir tanım yapar: "Renk renk, çeşit çeşit kumlar alınız. Bunları birbirine karıştırınız. Bir kaba koyunuz, binlerce yıldan sonra bakarsınız her çeşit kum yine kendiliğini korumuş, belki zaman ile birbirlerine yapışmışlardır. Lakin her çeşidin kendine olan çeşitliği yine duruyor."[4] Tüm bu söylemlerine karşın Tunalı Hilmi'nin yazılarında Türk unsura öncelikli bir yerin verildiği de vurgulanmalıdır.

Bunları yazdığı dönemde (1900) faaliyetlerini durdurması karşılığında İshak Sükuti ve Abdullah Cevdet'le beraber maaşa bağlanan ve Madrid Elçiliği Türkçe Başkâtipliğine atanan Tunalı, bir süre sonra diğer bazı eylem taraftarı muhalif arkadaşıyla beraber "İntikamcı Yeni Osmanlılar" isimli bir grup kurup *İntikam* isimli bir yayın organı ve *Tokmak* isimli bir mizah gazetesi yayınlarlar. "Ya Muvahhid" başlığıyla bir bildiri yayınlayan grup, bildiriyi okuyanların batmakta olan din ve imanı, devlet ve milleti kan içici bir "taçlı" gaddar, bir şeytan olan kişinin elinden kurtarmak için harekete geçmelerini ister.[5]

Bu faaliyetlerle bir yere varılamayacağını fark eden Tunalı bu dönemde kendisini "Bitaraf Yeni Osmanlı" olarak tanımlar ve kongre toplama faaliyetine yoğunlaşır. Oluşturulmasını önerdiği Osmanlılar Meclisi'nin bir nüvesi olacak olan kongre, adı "Genç Türk" ya da "Yeni Türk" değil, "Yeni Osmanlı" olacak bir parti kuracak ve Yeni Osmanlı isimli, "esasen Türkçe ve ilave olarak da Türkiyeliler lisanında, hele köylere doğru" neşriyat yapacaktır.

Osmanlılık siyaseti ne yazık ki çok uzun ömürlü olamayacaktır. Girit'in kaybıyla büyük darbe alan bu siyaset, Bulgaristan'ın bağımsızlık ilanı, Arnavutların isyanı ve Balkan Savaşlarıyla onulmaz yaralar alacak

XI

HOUTBE

(DISCOURS)

Hilmy TOUNALI

Cenevre'de Fransızca olarak basılan *Houtbe* broşürü.

ve Tunalı'nın deyimiyle, birçok Osmanlıcı, "Peygamber sülalesinden bile ihanet görünce" Osmanlılıktan sıyrılacaktır.

İttihatçı hareketten koptuktan sonra ailesiyle beraber iki yıl Cenevre'de ve daha sonra da Kahire'de kalan Hilmi Bey, 31 Mart Olayı'ndan sonra, 14 Eylül 1909 tarihinde, on dört yıl süren bir ayrılığın ardından İstanbul'a dönmüştür. Çeşitli yerlerde kaymakamlıklar yaptıktan sonra 1919 sonunda Bolu'dan Meclis-i Mebusan üyeliğine seçilmiştir. İngilizlerin İstanbul'u işgali ve meclisin çalışmalarına ara vermesi üzerine 27 Nisan 1920'de Ankara'ya geçip Büyük Millet Meclisi'ne katılmıştır. Bu fırtınalı dönemde yaşanan altüst oluşlar sonucu artık pratik olarak da pek bir anlamı kalmamış olan Osmanlılık siyasetin-

Hilmi Bey'in kardeşi Fehmi Bey.

Tunalı Hilmi'nin mektubu

"Kardeşim! Babamızı öldürtecek, öldürecek... İki kardeşimizin istikbalini mahvedecek, bitirecek, sen kardeşimi süründürecek, senelerce Bulgar askerlerine ezdirecek derecede sizleri, kendimi unutmuşum... Elimde iktidarlar, paralar olduğu halde hiçbirinizi kurtarmadım, sana üç sene askerlik belasından halâsın için 300 Frank bile göndermedim. Çünkü vazifemi pek umumi biliyordum. Ailem, bütün milletim idi, yine öyledir. Fakat ne zaman ki evlendim kendimi düşünmüş oldum. Bunu anlayınca sizleri de düşünmüş oldum. Bunu anlayınca sizleri de düşünmeye başladım. Heyhat! İş işten geçmişti."

17 Haziran 1907 tarihli bu mektubu Tunalı Hilmi "Amerika'da, Michigan'da" tren rayları döşeyip tutunmaya ve para kazanmaya çalışan kardeşi Fehmi Bey'e yazıyor. Kendini suçlasa da babasının ölümüne ya da kardeşlerinin mahvına neden olan kişi Hilmi Bey değildir kuşkusuz. Onun faaliyetleri yüzünden babasını ve kardeşini iradeyle askerlikten tard eden (çıkaran) II. Abdülhamid rejimidir. Buna rağmen Hilmi Bey kendini suçlamakta, eline sarayın Cenevre merkezli İttihatçılarla yaptığı pazarlıklar sonucu külliyetlice para geçtiği halde ailesine yardımcı olmayıp sadece uğruna memleketini bırakıp gittiği davasına harcadığı için nedamet getirmektedir. Mektubun yazıldığı Fehmi Bey, ağabeyi Hilmi yüzünden aileye uygulanan baskılardan kurtulmak ve askere alınmamak için Bulgaristan sınırları içinde olan Eskicuma'ya gider. Başladığı bakkallık işini bırakıp ailesini kayınpederinin yanına bırakır ve abisine de haber vermeden Amerika'ya gider. Fehmi Bey burada birkaç yıl kalacak, lakin Amerikan rüyasına kavuşmadan geri dönecektir.

Mektubu yazdığı dönemde İttihatçı hareketten kopmuş olan ve kendisini "battal, muattal, canlı cenaze" diye tanımlayan Hilmi Bey de bu dönemde ne yaptıysa ekmeğini çıkaramadığını, beyhude çabalamaya devam ettiğini ve evini darı darına geçindirebildiğini belirtir. Bunun nedeninin para hırsı olmaması ve hep Abdülhamid'in ölmesini beklemek olduğunu ekler.

Abdülhamid henüz tahtta olduğu ve kendisi de muhalif hareketin dinamizminden uzakta ve maddi zorluklar içinde olduğundan, Tunalı, kardeşine sayfalar boyu sadece küçük bir sermayecik kazanmak için değil, zengin olmak için uğraşması gerektiğini öğütler: "İnsanlar arasındaki asıl yaşayış vasıtası nedir? Para, para, para," diyen Hilmi Bey, ona orada sanat öğrenmesi ve eğer mümkün olursa bir iş açıp zengin olmak için canını dişine takması gerektiğini belirtir.

den hızla uzaklaşmış ve olayların da sürüklemesiyle Türkçecilikten siyasi Türkçülüğe kaymıştır. Meclise katıldığı ilk dönemde bağımsızlık savaşına yaptığı katkılardan dolayı İstiklal Madalyası verilen Tunalı, üyesi olduğu dönemde meclisin en aktif üyelerindendir.

Yıllar boyu yazdığı ve üzerinde durduğu bazı konuların hayata geçirileceği yer olarak gördüğü genç Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk meclisinde sürekli olarak önerilerde bulunmuş, yasa teklifleri vermiş ve deyim yerindeyse Türkiye'yi diğer "muasır" ülkeler düzeyine çıkarmak için uğraşmıştır. Tunalı'nın mecliste en sık vurguladığı konular Türkçenin kullanımı ve bu dilin en temiz halinin bulunduğu köy ve bunu kullanan köylünün sorunlarıdır. Yine amele ve özellikle de Zonguldak ve Ereğli havzasının sorunları, eğitim ve özellikle kadınların eğitimi, onun sıklıkla vurguladığı konulardır. Köy ve dil sorunlarını dile getirmek için mecliste olduğu süre içerisinde "Köylü Tiyatroları" adını da verdiği Memiş Çavuş serisini yayınlamaya devam etmiş, esas olarak halk dilini kullanmayan meclisin halkçı da olmadığını vurgulamıştır. Yabancı dillerden kelime alınmasına karşı olan Hilmi Bey, halk diline yerleşmiş kelimelerinse kullanılması taraftarıdır. İlginç bir şekilde, dil konusuna dair konuşmaların olduğu bir celsede ülkenin adı için "Türkiya" yerine "Türkiye" denmesini istemiş ama bu önerisi kabul edilmemiştir.[6] Dil konusuna verdiği önemi göstermesi bakımından, 23 Ağustos 1923'te "Türkçe Kanunu" diye bir kanun teklifi de verir fakat genel kurul konuyu görüşmeye değer bulmaz. Köylülerin sorunlarıyla ilgili olarak verdiği "Köy Teşkilatı ve Teferruatı Hakkında" kabul edilen bir kanun layihası vermiştir. Yine o dönemde istidacılığın halkın diline mengene olduğunu belirtip ortadan kaldırılması gerektiğini, kaymakamlık yaptığı yerlerde dilekçeyi kaldırdığını ve bunun faydalarını gördüğünü belirtir.

Cumhuriyetin ilk dönemlerinde yapılan seçimlere de kuşkuyla yaklaşan Hilmi Bey, seçmen yaşının on sekize indirilmesi ve kadınların da seçimlere katılması konularının da yılmaz bir savunucusu olmuştur. Eserlerinde konuyu daha önce dile getirmiş olmasına rağmen kadınların eğitimi maddesini meclisin gündemine ilk getiren Hüseyin Avni Bey'i tebrik eder. Meclisin birinci devresinde (1920-1923) kadınlara da seçimlere katılma hakkını isteyince tutucu milletvekillerinin büyük tepkisiyle karşılaşır. Mesela Konya Mebusu Musa Kazım Bey, erkeklerin bile seçilme hakkının olmadığı bir yerde bunun cinayet olacağını belirtir. Hilmi Bey pes etmeyip aynı konuda konuşmalarına devam edince muhafazakâr vekiller tarafından "nisaiyundan" (karı kılıklı), "feminist, şeriata hürmet ediniz" gibi sataşmalar ve hâlâ vazgeçemediğimiz, "milletin hissiyatıyla oynama" gibi uyarılar almış, bazen çıkan tartışmalar üzerine oturumlar tatil bile edilmiştir. Bilindiği gibi bu suçlamalardan yaklaşık on sene sonra kadınlara seçme ve seçilme hakları verilmiştir. Buna benzer şekilde, ilk mecliste ileride çokpartililiğin olacağını, olması gerektiğini ifade edip savununca da tepkilerle karşılaşmış fakat tarih muhafazakâr vekilleri değil onu haklı çıkarmıştır.

İşçi haklarının meclisteki en önemli savunucularından olan Hilmi Bey, daha önce de hazırladığı anayasa taslağında işgününün sekiz saat olması, işleyen-işleten (işçi ve işveren) arasındaki sorunları çözecek bir mahkemenin olması, iş kazalarında aileye tazminat ve maaş bağlanması, işçi tekaüt sandığı kurulması gibi öneriler getirmiştir. Bu konudaki samimi çabasını TBMM'de de sürdüren Tunalı, mecliste işçi ve köylü haklarını savunan vekillerin en başta gelenlerinden birisidir. 1890'ların son yıllarında kız çocuklarının "rüşdiye" diploması alıncaya kadar okuması gerektiğini önermiş olan Hilmi Bey, devletin dilinin Türkçe olması gerektiğini fakat Kürtlerin ve Arnavutların kendi dillerinde okullar açabileceklerini ve mahkemelerde de bölgelerdeki çoğunluk dillerin kullanılabileceğini belirtir.

Osmanlılık siyaseti ne yazık ki çok uzun ömürlü olamayacaktır. Girit'in kaybıyla büyük darbe alan bu siyaset, Bulgaristan'ın bağımsızlık ilanı, Arnavutların isyanı ve Balkan Savaşlarıyla onulmaz yaralar alacak ve Tunalı'nın deyimiyle, birçok Osmanlıcı, "Peygamber sülalesinden bile ihanet görünce" Osmanlılıktan sıyrılacaktır.

Dil ve Türkçenin Anadolu'da halk arasında var olan haliyle kullanılması konusuna büyük önem veren Hilmi Bey aynı zamanda temsil ve seçimler konusunu da çok önemsemiştir. Temsil edilmediğini düşündüğü ve sorunları unutulan köylü kesimin sorunlarını yine onların diliyle anlatma çabasına girmiş, bunları Memiş Çavuş adını verdiği "asırlık bilge"nin ağzından dile getirmeye çalışmıştır. Manzum Köylü tiyatroları adı da verilen seri cumhuriyet döneminde de devam etmiş, köylünün niye meclislere girmesi ve temsil edilmesi gerektiğini ve köylünün toplumdaki yerini anlatmaya çalışırken elitist bulduğu sistemi eleştirmiştir. Dönemi için oldukça ileri tüm bu önerilerine karşın ve belki tam da bu yüzden, Hilmi Bey mecliste anlaşılmayan adam olarak kalmıştır. Yakalandığı karaciğer kanserinden 26 Temmuz 1928'de hayata gözlerini yuman Tunalı Hilmi Bey'in demokratik hayatımıza katkıları ise yaşamaya devam ediyor.

DİPNOTLAR

1 Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, (İstanbul: Baha Matbaası, 1959), 325-326.

2 Hanioğlu, M. Şükrü, "Tunalı Hilmi Bey'in Devlet Modeli", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, (Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil'e Armağan) Özel Sayı 2, 1984.

3 Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Y. MTV., 228/54. 22.01.1905.

4 Tunalı Hilmi, *Onuncu Hutbe*, Cenevre: 1902, 70.

5 Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Y. PRK. M., 30.01.1901.

6 Bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 8, s. 292-293.

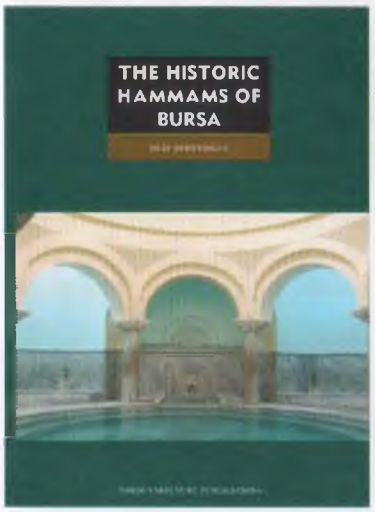
OSMANLI DÖNEMİNDE İNŞA EDİLMİŞ

BURSA HAMAMLARI

DR. ELENİ KANETAKİ

Bursa'nın tarihi hamamları hakkındaki yeni kitap Mimar Elif Şehitoğlu tarafından yazılmış (Ekim, 2008) ve Georgina Özer tarafından ingilizceye çevrilmiş. Şehirdeki hamamlar daha önce de K. Kepecioğlu'nun **Bursa Hamamları** *(Bursa 1935) çalışmasında incelenmiş.*

Elif Şehitoğlu İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'nden 1995 yılında mezun olmuş, 2000 yılında Mimar Sinan Üniversitesi Restorasyon Anabilim Dalı'nda master derecesi almıştır. "Bursa Hamamları'nın Yapısal, İşlevsel, Çevresel Sorunları ve Çözüm Önerileri" adlı tez çalışması, Bursa'da halen varlığını sürdüren çok sayıda hamamın incelenmesi için önemli bir fırsat yaratmıştır. Araştırma sırasında toplanan ve bir kısmı burada sunulan materyaller şehrin mimari mirasının korunmasına katkıda bulunmaktadır. Kitap, hamam teması üzerine kısa bir giriş ve üç bölümden oluşuyor:

İlk bölümde antik çağlardan (Roma dönemi ve onun temsili banyo yapıları "thermes" üzerine yoğunlaşan) Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşuna kadar geçen süreçte yıkanma geleneğini anlatılıyor. Şehitoğlu'nun söylediği gibi (s. 7) Osmanlı hamamları üç gruba ayrılabilir: Özel hamamlar, halk hamamları ve kaplıcalar. Binaların tasarımı ise temel olarak ritüellere göre belirlenmiş şu üç bölümden oluşur: Giyinip soyunulan soyunmalık, serinden sıcağa geçilen ılıklık ve son olarak "halvet" denilen özel kısmıyla sıcak bölüm, sıcaklık. Hamam binalarının görünüşü, zemin planının elverdiği/öngördüğü ölçüde yapının en karakteristik alanı olan sıcaklığın şekline göre incelenir. Bursa'daki 41 hamam üzerinde yapılan çalışma, hamamların tipolojisi hakkında aşağıda belirten 6 farklı unsuru ön plana çıkarmıştır:

1. Dört eyvanlı haçvari sıcaklık ve köşelerde halvetler
2. Yıldız şeklinde sıcaklık
3. Çok kubbeli sıcaklık
4. Kare şeklindeki sıcaklık etrafında düzenlenmiş halvetler
5. Ortada bir kubbe ile iki halvetin yatay olarak uzandığı sıcaklık
6. Yıkanma kısmı ve halvetleri benzer odalar olan sıcaklık

Şehitoğlu hamamların ısıtma sistemlerini tanımlayan ayrıntılı bir yapısal analiz de yapıyor.

İlk bölüm ayrıca hamamların 15. ve 16. yy boyunca gündelik hayata etkileri üzerinden sosyal rolü hakkında da bize önemli bir fikir veriyor: Kadınların önemli günlerde toplandığı kırk hamamı, gelin hamamı ve adak hamamı (s. 20). Hamamlar erkek müşteriler için sünnet hamamı, damat hamamı, asker hamamı veya bayram hamamı gibi özel günlerin kutlandığı zamanlarda da hizmet verirdi. Tabii ki hem kadınlar hem erkekler tarafından aynı anda kullanılabilen hamamlar da vardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk başşehri Bursa, bol miktarda sıcak ve soğuk kaynaklara sahip olmakla birlikte özellikle Bizans dönemi boyunca temizlik ve sağlık amaçlı birçok termal tesis kazanmıştır. Osmanlı fethi sonrasında da yine birçok hamamın yanında, çoğu Çekirge sıcak su bölgesinde, genel kullanım amaçlı 11 kaplıca inşa edilmiştir. Bunların şehirdeki konumlanmasında bölgenin ihtiyaçlarının yanı sıra şehir dokusu, civardaki külliye ve çarşı gibi dini ve sosyal yapılar ve tabii ki doğal kaynakların yeri belirleyici olmuştur.

Kitabın ikinci bölümü Bursa hamamlarının mimari özelliklerini incelerken, bir yandan da bu yapıların sosyal işlevleri arasında önemli bir yer teşkil eden sünnet hamamı, damat hamamı, kırk hamamı gibi özel kutlamalara da yoğunlaşıyor.

Mimarımız bir hamam gününün geleneği, ritüelleri ve kullanılan

Ördekli Hamam'ın kadınlar kısmı sıcaklık bölümünün kubbe ve geçiş süslemeleri.

malzemeler hakkında bizlere geniş kapsamlı bir sunum yapmakta. Yine bu bölümde çok değerli tarihi bilgi, çizim ve fotoğraflarla toplam 41 yapı; külliyeler içinde 6, çarşı içinde 10, mahallelerde yer alan 14 hamam hakkında karşılaştırmalı yorumlar karşımıza çıkıyor.

Üçüncü bölüm ise Bursa hamamlarının bugünkü durumunu ve mevcut bozulmaların sebeplerini inceliyor. Elif Şehitoğlu bu eski yapıların yeniden kulllanımı ve modern ihtiyaçlara cevap verebilecek hale gelmesi konusunda birçok öneriyi değerlendiriyor.

Bursa şehrinde yer alan çok sayıda hamam üzerinde yapılan bu *in situ* araştırmada ortaya çıkan güncel mimari envanter şu üç maddedeki gibi sıralanabilir (s. 132):

- 10 hamam depolama-üretim-satış gibi ticari amaçlar için kullanılmakta
- 9 hamam boş ya da terk edilmiş
- 21'i ise halen hamam olarak kullanılmakta
- Şehrin tarihi, turistik bölgelerinde yer alan birçok çarşı hamamı bugünlerde sahiplerine yüksek gelir sağlayan bir çok farklı amaç için kullanılmakta.

Terk edilmiş hamamların birçoğu ise yerleşim bölgelerinde inşa edilmiştir. Bu yapılar modern hayatın ritüellerden uzak pratik temizlenme biçimlerini tercih eden eğilimlerinin baskın çıkması sonucu, halkın buluşup topluca temizlendiği mekânlar olma işlevini kaybetmiştir. Diğer yandan, şehrin tarihi dokusunu koruyan bölgelerinde kurulmuş olan ve halen başlangıçtaki kullanım amaçlarını muhafaza eden hamamlar da mevcuttur. Elif Şehitoğlu'nun çalışması, Bursa'daki hamamların üçte birinin halen varlığını iyi bir durumda sürdürmekte olduğunu fakat geri kalan kısmının son derece harabe bir durumda olduğunu ortaya koymaktadır (s. 133).

Hamamlar İslam şehirlerinin sosyal ve yapısal oluşumunda önemli bir rol oynamış fakat günümüzde bu önemli etkisini kaybetmiştir. Uzun yıllar bakımsız kalan yapılarda malzeme yıpranmasıyla çok önemli yapısal hasarlar meydana gelmiştir. Tüm bu sebepler bu yapıların yenilenmesi ve yeniden işlevlendirilmesi projelerinin gerçekleştirilmesini zorlaştırmaktadır. 15. ve 16. yüzyılın mimari, morfolojik ve inşai özelliklerinin bekgeleri olan bu tarihi yapıların önemi nedeniyle tarihi özgünlüklerine yaraşır bir şekilde onarılmaları gereğinin altı çizilmelidir. Hamamlar "yaşayan kültürel mirasımız"ın bir parçası, "toplum belleği"nin temsilcileri, geleneksel bir banyoda yüzyıllardır uygulanan gelenekleri, ritüelleri, alışkanlıkları taşıyan yapılar olarak düşünülmelidir. Bu yapıların çağdaş yaşama entegrasyonu mimarların, rastoratörlerin ve tabii ki yerel yönetimlerin ilgili Kültür Bakanlıkları ve Koruma Kurullarının yardımı ile çözmeleri gereken bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kitabın sonunda, metinde geçen teknik terimlerin bulunduğu küçük bir sözlük ve hamam konusu üzerine güncel bir kaynakça yer alıyor. Elif Şehitoğlu ve onun çalışması Türkiye'nin kültürel mirasının korunmasına bir katkıda bulunuyor.

ELENİ KANETAKİ,
MİMAR, MÜHENDİS, NTUA
RESTORASYON UZMANI
UNIV. DI ROMA LA SAPIENZA

İbrahim Paşa Hamamı.

SEKTÖRÜNÜZDE
NELER OLUYOR?
Ajans Press güçlü teknolojik altyapısı sayesinde tüm medyayı anında takip eder. Rakiplerinizi inceler, sektörünüzü araştırır, müşterilerinizi analiz eder. Geleceği netleştirmek için size gereken nitelikli bilgiyi sunar. Çünkü liderlik geleceği görmek demektir.
nitelikli bilgi için: www.ajanspress.com.tr
AJANS PRESS
LİDERLER ÖNDE GİDER
kendir